

ИККИНЧИ КИТОБ

ҲИЖРОН КУНЛАРИ

БИРИНЧИ БУЛИМ

I

Чаросга ранг кириб қолди.

Офтоб қиздирган дала йўлида чап қўлини шоҳи қийиқ билан бўйнига осиб олган йигирма ёшлардаги бир йигит соғ қўли билан велосипедни етаклаб келмоқда.

Дала жимжит. Девор-тошлардан лип-лип аланга чиқади. Қушларнинг ҳам овози тинган. Қизиган тупроққа бағрини бериб ётган мусича эриниб кукулайди. Пахса деворга чапланган қовун уруғини ари талайди. Устига офтоб келиб қолган сугир орқага тисарилиб арқонни узмоқчи бўлади. Йўл ёқасидаги қовун полиз чайласининг соя тарафида ётган каттакон ит тилини осилтириб ҳансирайди.

Йигит ниҳоятда исиб кетган. Пешонаси, юзларидан тинмай тер қуйилади. Қулоғига тегай-тегай деб учиб ўтган қалдирғоч орқасидан сарғимтир уфққа қараб қолади.

Саратон қиздирган дала ўртасида билқиллаб ётган тупроқ йўлидан келаркан, у тезроқ анҳорга етиб олишга шошиларди. Анҳор ҳали олисда.

Йигит велосипедни ёнбошлатиб туриб эгарга минди, бир қўллаб рулга тиралиб педални босди.

Ғилдирак қайноқ тупроқда сассиз пилдираб кетди. Йигитнинг очиқ кўксига иссиқ шамол урилди. У чумчуқлар чирқиллаган қайрағоч тагида сариқ тумшуқ жўжаларини қаноти тагига олиб ётган товуқни қақалатиб ўтди. Ниҳоят, кўприк олдига келиб эгардан тушди.

Четларида жийдалар, мажнутоллар ўсган анҳорга ҳавас билан қаради. Сув қирғоққа шалоплаб урилиб, осилиб қолган новдаларни тортқилаб оқмоқда.

Ғигит велосипедни майсага ётқизиб, сув бўйига тушди. Бўйиндан шоҳи қийиқни олиб юзларини, бўйинларини муздек сувда ювиб олди-да, анҳорнинг беозор оқишига ҳавас билан қараб қолди.

Бирдан нимадир шитирлаб кетди. Ғигит у ёқ-бу ёққа аланглади. Унинг кўзи тўнка устида ётган чит кўйлакка тушди. Бу кимники экан? Яна аланглади. Ун-ўн беш минут кутди, кўйлак эгасидан дарак бўлмади. У энди кетмоқчи бўлиб бурилаётган эди, мажнунтол новдаси силкинди. Ғигит беихтиёр ўша тарафга юра бошлади. Унинг қаршисида тўзғиб кетган сочлари билан яланғоч кўкракларини тўсиб бир қиз турибди. Қўрққанидан қизнинг кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетган эди.

— Қарама! Қарама, деяпман, Низом!

Ғигит эсанкираб яна бир-икки қадам олдинга юрди.

— Низом, Низомжон, келма, дод дейман! Қанақа уятсиз боласан!..

Низомжон турган жойида қотиб қолди. У нима қилишини, нима дейишини билмасди. Қиз тол тагидан чиқиб югурганича ўзини сувга отди. Низомжон унинг орқасидан оппоқ болдирларини савалаган тўзиқ сочларини кўриб қолди, холос.

Ана шундан кейингина Низомжоннинг ҳуши ўзига келди. Бу қиз унинг синфдоши Дилдор эди. Дилдор сувдан бошини чиқариб ғазаб билан унга қаради. Қизнинг сочлари сув бетиде худди қора соябондек доира ҳосил қилган эди.

Низомжон ундан хижолат бўлиб, кўприкнинг нарёгига ўтиб кетди.

Дилдор билан Низомжон орасида ишқ-муҳаббатга ўхшашроқ ғалати муносабат ўзинчида ўқиб юрган пайтларидаёқ бошланган эди. Содда қишлоқ боласи дилига тугилган гапларни айтолмай, кўп вақт ич-этини еб, саросимада юрди. Унинг юрагида бўлаётган гапларни қиз сезарди-ю, аммо унга сир бой бермасди. Умуман, Дилдор унинг маънос боқишларига, учрашиб қолган пайтларида гап тополмай эсанкирашларига бепарвороқ қарарди. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан синфдошлари уни «индамас» деб чақирарди.

Уруш бошланган кунлариёқ кўпгина ўртоқлари фронтга кетишди. Мактабдош қизлар битта звено бўлиб далага чиқишди. Шаддод, гапини бировга бермайдиган, эрақшода Асрора звенога бошлиқ бўлди. Дилдор звено

қизлари орасида ҳам энг кўҳлиги, ҳам энг бўшашгани эди.

У хуснига ортиқча бино қўйганиданми, ҳар қалай звенода эрқароқ эди. Аммо Асрора унинг ноз-фироқларига қарамай турткилаб-турткилаб ишга соларди. Низомжоннинг энг қалин ошнаси Каримжон ҳам фронтга кетди. Синфдошлари орасидан битта ўзи ажралиб, Низомжон қолиб кетди. Бир қўли майиб бўлгани учун уни ҳарбий хизматга олишмади. Низомжон далада кетмонини чопиб юраверди. У далада кезаркан, ўзидан-ўзи довдираб қизлар звеносига бориб қолар, қизлар бир-бирларини туртишиб: «Ана почча келяптилар!» деб кулишларини билмас эди. Шундай довдираб келишларидан бирида Асрора йўлини тўсиб:

— Сен ўлгур нима қилиб хира пашшадек баттан кетолмай қолдинг?— деди.

Адолат деган қиз унга кўзини қисиб, маъноли илжайиб қўйди:

— Ҳой опа, унақа дема. Низом поччамиз-ку.

— Ҳали шунақами? Унақа бўлса ҳу анави боғдан шафтоли ўғирлаб келсанг, почча қиламиз.

Адолат уни жўрттага эрмак қилди.

— Поччанинг юраклари сал қуёнчасигароқ.

Низомжоннинг жаҳли чиқиб кетди.

— Опчиқолмайманми? Опчиқолмайманми? Мапа кўрасанлар.

У шундай деди-ю, ғириллаганича боғ тарафга қараб чопди.

Орқадан қараб қолган қизлар Асроранинг бу ишдан сал ранжигандек бўлишди.

— Нимага унақа қиласан. Боғбон амаки ушлаб олса, чатоқ қилади.

— Атайин қилдим,— деди Асрора.— Шафтоли опчиқолмайди. Боғбон амаки нақ гаврон билан тириқтиради.

Сал ўтмай боғ томондан ит вовиллагани, боғбоннинг сўкингани эшитилди. Девордан сакраб тушган Низомжон жон ҳолатда теракзорга қараб қочди. Омбордан чиққан ит уни анча жойгача қувиб борди. Кейин тилини осилтириб орқага қайтди-да, қойил қилдимми дегандек, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

Асрора қотиб-қотиб кулди. Дилдор қошларини чимириб шийпонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди.

— Ҳа, поччамни хафа қилганимиз сизга ёқмадимми?

— Яхши эмас-да бировни шунақа қилиш.

— Оббо,— деди Асрора уни масхара қилиб.

Шу-шу бўлди-ю, Низомжон қизлар звеносига йўламай қўйди. Бу орада Дилдорни икки-уч марта кўриб, уялганидан бошини эгиб ўтиб кетди.

Мана, бугун қизни жуда ноқулай пайтда, чўмилаётганида кўриб қолди. У ўзининг беҳаёлигидан жуда-жуда хижолат бўлди.

Низомжон нима бўлганини аввалига эсанкираб билолмаган эди. Албатта ундан узр сўраш керак, деган ўй билан орқасига қайтганда, Дилдор сувдан чиқиб кийиниб олган, харсангга чўнқайиб оёғини юваётган эди. Низомжон унинг юзига қарамай минғиллади:

— Кечир, Дилдор, бехосдан шундай бўлиб қолди.

— Уятсиз, энди бетингга қандоқ қарайман,— деди Дилдор ва индамай катта йўлга чиқиб дала тарафга қараб кетди.

Ана шу воқеадан кейин Низомжон билан Дилдор учрашиб қолгудек бўлса, бир-бирининг кўзига қараёлмас эди. Умуман, Дилдор Низомжонга кўринмасликка ҳаракат қиларди. Аммо Низомжон унинг тўзғиған қоп-қора сочларини, мрамардек оппоқ билакларини хаёлдан кетказолмасди. У дала йўлларида кезиб қизнинг йўлини пойлар, бутун вужудидан ёшлик — балоғат тарозати барқ уриб турган қизни тинимсиз кўмсарди.

Олисда қонли уруш бормоқда, шаҳарлар ёнмоқда, одамлар ёвуз душман билан жон талашмоқда эдилар. Бу осойишта қишлоқ ҳам юрт қатори уруш даҳшатларини кечирарди. Қишлоқнинг азамат йигитлари фронтда, дала ишлари аёллару, ёш болаларга қолган.

Ҳар қандай шаронгта ҳам ҳаёт ўз оқимини давом эттиради. Утдами, сувдами умр ўтаверади. Болалар балоғатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади.

Низомжоннинг ҳам балоғат ёши уруш бошланиб ҳам-қишлоқлари олис юртларда жон олиб, жон бераётган пайтга тўғри келган.

Юрт бошида ташвиш, Низомжон юрагида тушуниб бўлмайдиган галати ҳислар.

Йигитчанинг уйқуси бузилди. Кечалари юлдуз тўла осмонга тикилиб, тунни тонгга улаб, қушлар нағмасидан, сувлар шилдирашидан кўнгилга аллақандай юпанч изларди. Унинг кўзига бутун бир олам Дилдор бўлиб кўринарди.

Низомжон чидамади. Юрагида тўлиб-тошган гаплар-

ни узил кесил тўкиб солмоқчи бўлиб, қизни излаб яна далага қараб кетди.

Дилдор дала шийпонида бир бош ҳусайни узумни олдига қўйиб эрнибгина ғужумлаб еб ўтирарди. Қизлар пайкал сралаб ғўза чопиқ қилиб юришибди. Дилдор Низомжонни кўриб секин шийпондан тушди-да, ер сузганча ариқ томонга ўтиб кетмоқчи бўлди. Ўша анҳор бўйидаги воқеадан кейин у Низомжоннинг юзига қаролмасди. Низомжон уни тўхтатди. Қиз ердан кўзини узмай туриб қолди.

Иигит гапини йўқотиб чайналди. Қизга ялингандек жавдираб қаради. Дилдор сочини бошига чамбарак қилиб олган. Орқа сочлари юқорига тортилиб, кишини маст қилувчи бўйни аллақандай кўринарди.

— Нима ишинг бор эди?

— Узим шундоқ...— деди тутилиб Низомжон.

— Ишинг бўлмаса кета қол. Қизларнинг кўнглига гап келади.

Низомжон гапини айтолмай ҳамон эсанкирарди.

— Сенга бир гап айтмоқчи эдим. Билмадим, айтсам нима деркинсан. Уришмайсанми, хафа бўлмайсанми?

— Емон гап бўлмаса, нега хафа бўлай. Айт!

— Кейин айтаман. Вақт топиб, кечроқ ҳув ўша анҳор бўйига бор. Борасанми? Рост айт, борасанми? Бора қол!— Низомжон кейинги гапларни ўпкаси тўлиб айтди.

— Гапинг бўлса ҳозир айта қол.

— Хотиржам айтадиган гап. Борасанми, а?

Дилдор ўйланиб қолди. Унинг бошини бир томонга сал эгиброқ, узун киприклари жуфтлашгунча кўзларини юмиб, ўйланиб туриши бирам чиройли, бирам чиройли!..

Низомжон унга маҳлиё бўлиб, қимирламай жавоб кутарди. Охири қиз унинг кўзига эмас, тут кесаётганда теша узиб кетган бармоқларига қараб жавоб берди:

— Хўп, майли, бораман.

Низомжон аясидан ҳайитли олган боладек диконглаб кунни кеч қилди. У ёққа борди, бу ёққа борди, каловлаб самоварга кирди. Чой чақириб қўйиб чиқиб кетиб қолди. У уйга келганда ҳали қоронғи тушмаган эди. Акасидан хат келибди. Дадаси кимга ўқитишини билмай турган экан. Уқиб берди. Акаси Аъзамжон ярадор бўлиб госпиталда ётганини, бирор ойлардан кейин отпусмага бориб қолишини ёзган эди. Низомжон конвертни дадасининг қўлига берди-ю, физиллаганча чиқиб кетди.

Узоқ-яқиндаги чайлаларда чироқ милтираб колган. Анҳор қирғоғи ғира-шира ёруг. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. Икки соя бир-бирига жуда ҳам яқин турибди. На ундан, на бундан садо чиқади. Шошилмай ой кўтарилди. Унинг оппоқ ликопчаси анҳорга тушиб чил-чил сииди.

Шундай шоирона, шундай ошиқона манзарага «хол» бўлиб, гўё бу ошиқ-маъшуқларни масхара қилиб яқингинада бир эшак ҳанграб юборди.

Низомжон юрагида тугилиб ётган гапларини айтолмай дудуқланар, гапириш ўрнига нуқул хўрсинар эди. Негадир йиглагиси келарди.

Дилдор мажнунтол новдасини сндириб бир сиқим барғни унинг бошидан сочиб юборди-да, қиқирлаб кулиб қочди. Низомжон уни қувиб кетди. Шу баҳона бўлди-ю, Низомжон қизни шартта қучоқлаб, ўпиб олди.

Шу оқшом Низомжон дилига тугилиб ётган чигилни ечиб ташлади. Шундан кейин қанча байту ғазаллар ўқилди. «То ўлгунча!» деган аҳду паймонлар бўлди. Ҳатто улар таниш-билишлардан яширинча Олтиариқнинг гузарига тушиб бошларини бошларига тираб сурат олдириб ҳам келишди. Келаётиб Низомжон қизни қўлтиқлади-да, астойдил таъкидлади:

— Сени ҳеч кимга бермайман.

Қиз тегажаклик қилди:

— Бошқа одамга тегиб кетсам-чи?

— Агар шунақа қилсанг, ўша одамни болта билан чопиб ташлайман.

Икковлари қотиб-қотиб кулишди. Дунёда улардан бахтиёр, улардан зўр йўқдек эди. Нимага узатса қўллари етадигандек, кўнглиларига келганининг ҳаммасини қила олишадигандек...

Сал кун ўтмай Аъзамжондан: яқинда бориб қоламан, деган хат келди. Низомжонлар уйи бир кунда шодликка тўлди. Дадаси Иноят оқсоқол бозор-ўчарини йиғиштириб, одамлардаги насияларини ундириш билан овора бўлиб қолди.

Ўғлим фронтдан келяпти. Чиқим кўп бўлади. Пулимни беринглар.

Кўпчилик станцияга чиқиб Аъзамжонни кутиб олди. Дилдор ҳам чиқди. Унинг эғнида ўша пайтларда энди расм бўлган пушти крепдешин кўйлак, оёғида баланд

пошналы туфлы. Бошига сочларини турмаклаб олган эди. Аъзамжон вагондан тушиб ҳамма билан қучоқлашиб кўришди. Низомжонни бўлса ердан азод кўтариб олди-да, бир айлантириб яна ерга қўйди.

— Уҳ-хў, жуда азамат бўлиб кетибсан-ку, уйланиб олганинг йўқми? Қўлинига нима қилди?

У укасидан жавоб кутмай, Дилдорга қаради:

— Вой пучуғ-эй, баришна бўп кетибсан-ку!..

У шундай дерди-ю, Дилдорнинг бўртиб қолган кўкракларидан, тирсиллаб турган билакларидан кўзларини узмасди.

Низомжон ўз бошига тушадиган савдоларнинг худди шу дақиқадан бошланишини қаёқдан билсин. Ингитча фронтчи акасининг келишидан, уйи тўлиб қолишидан қувончи ничига сизмасди.

Келди-кетди бўлиб Низомжон уч-тўрт кун Дилдор билан бафуржа учрашолмади. Ёўл устида шошиб кўришиш, бир-икки оғиз сўрашишлардан нари ўтишолмади. Ниҳоят, уйдан меҳмонларнинг оёғи узилди. Акаси ҳам қишлоқ айлангани чиқиб кетадиган бўлди. У ўзи ишлаган далаларда, боғ ва қирларда кечгача айланарди. Қайтиб келганда юзлари, кўзлари аллақандай қувончдан порлаб турарди. Албатта бу соғинган қишлоғи манзараларига тўйиншдан, ёр-биродарлар билан дийдор кўришишдан.

Мана бугун Низомжон яна Дилдор билан учрашди. Икковлари кеч салқинда адир этагида битта-битта юриб кетишяпти. Низомжон йиғилиб қолган гапларини энтикиб, шошилнб гапирар, Дилдор бўлса бепарвоинна унинг гапларига қулоқ солиб борар эди. Умуман, Дилдор кейинги кунларда сал бошқачароқ бўлиб қолган эди. Низомжонни кўрганда бир қизариб оларди-да, пилдираб қочиб кетарди. Бугун у бундай қилолмади. Нонлож қолди. Шу пайт жуда яқинда мотоцикл патиллаб тинди. Бир оздан кейин пастдан Аъзамжон чиқиб келди. У нимадан-дир ҳаяжонланар, Дилдорга ёмон қарар эди.

Низомжон нима бўлаётганини билмай ҳайрон бўлди. Акаси бир унга, бир Дилдорга қараб турди-да, бирдан орқасига бурилиб пастга қараб чошиб тушиб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб тураркан, шамол кўйлагини баданига қапиштирди. Низомжон дадилланиб, унинг икки билагидан маҳкам ушлаб ўзига қаратди.

Дилдорнинг гавдаси ўғирилли-ю, юзи, кўзлари ҳамон Аъзамжон кетган томонда эди.

— Қўй, қўй, жинни бўлма.— У Низомжонни кўкрагидан итариб ташлади.

Дилдор унинг чангалидан юлқиниб чиқди-да, олдинга қараб чопди. Низомжон уни қувди, столмади. Қиз этақларини ҳилпиратиб олдинда шамолдек елиб борарди.

Низомжон ўша куни аллақандай ланж кайфият билан уйга қайтди. Акаси супада этигини ечаётган эди.

— Баққа кел, этикни тортиб юбор!

Низомжон хоҳланқирамай акасининг олдига борди-да, этикни тортди. Акаси унга синовчан кўзларини тикиб турарди.

— Ҳа, мунча қовоқ-тумшуғинг осилиб қолди?

— Ҳеч-да,— деди Низомжон.

Кейин у кўзларини юмиб ниманидир ўйлаб кетди.

— Дилдор яхши қиз бўпти. Аммо...

Низомжон акасининг гапига тушунмади. Урнидан турди-да, ҳардамхаёллик билан кўчага чиқиб кетди.

Кеч кириб атрофни қоронғилик босган. Осмонда бирин-кетин юлдузлар кўз оча бошлаган ёз кечаси. Низомжон оғир изтиробли ўйлар билан жимжит боғ кўчалардан ўтиб дала йўлига чиқди. Чигирткалар тинимсиз чириллайди. Шабада қуриб қовжираб қолган ўтларни ёқимсиз шитирлатади.

У ўйларди. Соғинтирган акаси келиб уйи обод бўлди, ёр-биродарлари олдида кўпни кўрган акаси билан фахрланади. Бу яқин орада ундан бахтли одам йўқ...

Акаси нима қилмоқчи? Дилдор билан яқинлиги унга ёқмаяптими? Нимага? Балки Дилдорнинг бирор қилиғи акасига ўтиришмаётгандир...

Низомнинг калласига кутилмаганда бир ўй келди. Ё акаси Дилдорни севиб қолдимикин? Йўғ-э! Эҳтимол унинг севишини билмас?

У миясига келган бу ўйдан қўрқиб кетди. Борди-ю, у Дилдорни севган бўлса, эшитганлар нима дейди? Акаси нима дейди? Низомжон ўйлайвериб қийналиб кетди. Уйининг охири шу бўлди. Уч-тўрт кун акасининг кўзига кўришмай қўя қолади.

Икки кундан кейин Низомжон ўроқчиларга қўшилиб қирга кетиб қолди. Қирда одамларга зор бўлиб туришган эди. Қора терга ботиб буғдой ўрди. Чодир олди-

да кечалари юлдузларга қараб хаёлан Дилдор билан гаплашди. Илик қир шабадаси унга аллақандай афсоналарни сўзлаб бераётганга ўхшар, уни янада Дилдорга яқин қилиб қўяр эди.

Ҳигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. Эшикдан кириб келиши билан дадаси уни койий бошладн.

— Қанақа беғам боласан? Эртага тўй бўлса-ю, бу тентак аллақаёқларда дайдиб юрса.

— Қанақа тўй?

— Акангни уйлантиряпмиз. Кеча тўй юбордик. Эртага тумонатни бошимизга йиғамиз.

Низомжон бирдан севиниб кетди, акаси уйланса ўзи билан ўзи овора бўлиб уни ортиқча тергамай қўяди. У дадасидан секин сўради:

— Акам кимни оляпти?

— Хабаринг йўқми? Юнусали отанинг қизини келин қиляпмиз...

Бу — Дилдор эди! Дадасининг гапи оғзида қолиб, Низомжон сапчиб ўрнидан туриб кетди-ю. беихтиёр бирикки қадам босди. Унинг бу ҳолатидан Иноят оқсоқол ҳайрон эди.

— Нима гап ўзи? Жинни бўлиб қолдингми, бола?! Низомжон гапиролмас, дир-дир титрар эди. Шу пайт куёвлик сарполарини кийиб олган Аъзамжон кириб келди. Укасининг вазоҳатини кўриб ҳайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди, ука, тобинг айниб қолмадимми?

Аъзамжон унинг елкасига қўлини ташлаб, меҳрибонлик билан юзига тикилди. Низомжон зарда билан унинг қўлларини олиб ташлади.

— Эсинг жойидами?

Низомжон унинг кўзларига ғазаб билан тикилди-да, кўчага отилди.

Ака билан ука бир-бирининг кўнглини билмасди. Низомжон муҳаббат билан номус ўтида қовуриларди. Аъзамжон бўлса тўй, таптана ҳавосида ўзини қўярга жой тополмасди. Улим ёқасида жон олиб, жон берган йигит бу кунларни озмунча ўйлаганмиди! У ниятига етди. Қишлоқнинг там-там қизига уйлаяпти. Аъзамжон кўркам йигит. Ҳозир у куёвлик сарполарида чинакам очилиб кетган. Уни шу туришида кўрган ҳар қандай қиз ҳам ҳушини йўқотиши турган гап.

Аммо уларнинг тўйлари бу қадар тезлашиб кетиши

сабабини Низомжон тушунмасди. Ҳамон ўз ёнига ўзи қовурнлар, аламини кимдан олишини билмас эди. Ҳатто у акасининг кўзига тик қараб «Дилдорни мен севаман, уни ўз ҳолига қўй!» деб айтишга ҳам тайёр.

У уйидан чиқиши билан телбадек каловлаб Дилдорнинг уйига қараб чопди. Бу беор, бу субутсиз қизни оғзига келган аламли гаплар билан ҳақорат қилмоқчи, бирга тушган суратини кўзи олдида бурда-бурда қилиб йиртиб ташламоқчи бўлди.

У жаҳл билан кўча эшикни очганда супани тўлдириб ўтирган кексаларни кўриб тўхтади. Утирганлардан бири:

— Э, кел, қуда бола,— деб ёнидан жой кўрсатди.

Низомжон нима қилишини билмай серрайиб туриб қолди. Кейин ўтирганларни ҳайрон қолдириб яна чиқиб кетди. Биров ундан, нега келдингу, нега кетяпсан, деб сўрамади.

У гузарга чиқди. Ҳамма ўз иши билан банд. Самоварларда осойишталик. Радио қўшиғини бош эгиб тинглаётганларнинг ҳам ичида уникига ўхшаган дард бормикан? Биргина Низомжоннинггина ичини ари талаяпти.

II

Асрора Низомжоннинг гапини эшитиб ҳайрон қолди.

— Вой, писмиқ, вой, ичингдан пишмай ўлгур Дилдор! Мингирлаб юриб қилган ишини қаранглар.

Эрталаб Асрора правлешнега кетганида Дилдор звенога келиб ҳамма қизларни тўйга айтиб кетган эди. Дилдорнинг Низомжон қолиб Аъзамжонга тегаётганини эшитиб жигибийронни чиқди.

— Ҳой, қизлар,— деди Асрора шийпонда нимчасини кия туриб,— сенлар ишларингни қилаверларинг, ҳозир бориб у бебурднинг додини бериб қўяй. Вой, тусингни ел егур.

У пириллаганича қишлоққа қараб учди.

Дилдорнинг уйида тумонат одам. Биров ўчоқ қовлаяпти. Биров ўтин ёряпти. Новвой чол пешонасини бойлаб тандирга ўт қалаяпти. Асрора ҳовлига кириши биланоқ энди ишни тўхтатиб бўлмаслигини пайқади. Шундай бўлса ҳам Дилдорни узиб-узиб олмоқчи бўлди.

Томорқадаги супада Низомжоннинг опаси Рисодат Дилдорни тик турғизиб қўйиб атлас кўйлакнинг ёқасини ўлчаяпти. Дилдор уни кўриши билан севиниб кетди:

— Уртоқжонгинамдай айланиб кетай, қарашгани келдингми?

— Тўйингни бузгани келдим.

Унинг гапини ҳазилга олган Рисолат ҳиринглаб кулди:

— Битта шунақа одам тополмай турган эдик.

Асрора то Рисолат кўйлакнинг бели, енгини ўлчаб бўлгунча қараб турди. Охири Рисолат ишини битказиб чиқиб кетди. Икки қиз ёлғиз қолишди.

— Нима қилиб қўйдинг?— деди Асрора.

— Нима қилибман!

— Юр, баққа! Иш бор.

Дилдор, звенода бир гап бўпти, деб ўйлаб, индамай унинг олдига тушиб кўчага чиқди. Ёнғоқзорга етишганда Асрора нимчасини ечиб майсага ташлади-да, ёнбошлади.

— Утир!

Дилдор ўтирди.

Асрора ўзининг шўхлиги, оғзи ботирлиги билан бутун қишлоқда ном чиқарган эди. У хонаси келганда ҳеч кимни аямасди. Мажлисларда кимнинг камчилиги бўлса, шартта юзига айтаверарди. Ундан ранс ҳам ҳайқарди. Қизлар-ку зириллашарди. Асроранинг звеносида бирон қиз ишдан кеч қолмасди. Қизлар Асрора, тур, деса туришарди, ўтир, деса ўтиришарди.

Бу шаддод қизнинг билмаган ҳунари, қилмаган иши йўқ эди. Ранс баъзан: «Ўғил бола бўлиб туғилишинингга бир баҳя қолган экан», деб кулиб қўярди.

У ёшлигида текканга тегиб, тегмаганга кесак отарди. Атлас кўйлагини қорамойга белаб тракторчининг орқасида эргашиб юрар, у тушликка чиққанда сўрамай тракторини ҳайдаб қоларди. Рансининг шофёри сал кўзи шамғалат бўлса, машинасини фириллатиб ҳайдаб қоларди. Қишлоқ кўчаларини чангитиб, товуқларни қақалатиб яна жойинга келтириб қўйиб, ғойиб бўларди.

Қиз болани ёмон гап билан сўкиб бўлмаса, уриб бўлмаса, шофёрлар ичнда сўкиниб, мушт ўқталиб қўя қолишарди.

Унинг бунақа ишларини кўрганлар:

— Бу қиздан бир бало чиқади. Унта ўғилнинг ўрнини босади, дейишарди.

Асрора Низомжонлар билан бир синфда ўқиган. Улар бир-бирлари билан сенлашиб гаплашишарди. Унинг Низомжонга алоҳида яқинлиги бор эди.

Асрора Низомжоннинг энг яқин ўртоғи Каримжон деган болани яхши кўрарди. Каримжон — бўш-баёвгина, ўлгудек содда, бўшашган эди. Ҳатто қишлоқдагиларнинг ўзлари уни «қишлоқи» деб масхара қилишарди. Шу бўшашган қишлоқи болани ҳам Асрора одам қилди. Соч кўйдирди, дастук тақадиган қилди. Асрора унга кашта тикилган гастрўмоллар тикиб берди. Дазмолсиз кўйлак кийса, эгнидан ечиб олиб аясига билдирмай ўйда дазмоллаб чиқиб кийдирарди.

Каримжон урушга кетгач, Асрора бирон ой телбанамо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. Низомжон билан дардлашадиган, келган хатларни бирга ўқийдиган бўлиб қолишди. Чунки Каримжон Асрора одамлар олдида хижолат бўлмасин, деб унга ёзган хатини ҳам Низомжонга жўнатар эди.

Дилдор Асроранинг ённга ўтирди. Иккови анча вақтгача индамай қолишди.

— Гапир,— деди Дилдор.— Нима гапинг бор? Нимани чатоқ қилиб қўйибман.

Асрора унга ғазаб билан қаради:

— Аъзамжонга тегяпсанми?

— Ҳа.

— Укасига ўптириб, акасига тегасанми?

Дилдор чўғдек қизариб кетди. Юзини ўгириб олди. Аммо чурқ этолмади.

— Гапирсанг-чи, нега ундай қилдинг?

Дилдор унга қарамай жавоб берди:

— Билмадим, билмадим...

— Низомнинг юзига қандоқ қарайсан?

Дилдор жавоб бермади.

— Ака-уканинг бир-бирдан бегона бўлиб кетишини ўйладингми?

Дилдор бир сесканди-ю, гапиролмади.

— Бу гаплар Аъзамжоннинг қулоғига етиб қолса турмушинг заҳар бўлишини ҳам ўйлаганмисан?

Дилдор бу тўғрида ўйлаб кўрмаган эди. Кўз олди қоронғилашиб кетди.

Асрора нима қилишини билмай унинг тепасида икки қўлини белига тираб уришишга чоғланган хўроздек турарди.

— Ҳозир тўйни тўхтатасан. Тўхтатмасанг, қишлоқни бошимга кўтариб шовқин соламан, шармандангни чиқараман.

Унга жавдираб боққан Дилдорнинг кўзларидан дув-дув ёш оқарди. Унинг бу ҳолини кўрган Асрора қарши-сига чўккалади.

— Айт, нима бўлган?

— Тўй бўлмаса, шарманда бўламан. Бир ҳафта бўлди, бир ҳафта... Аъзамжонга текканман...

— Шарманда!

Низомжон қирга чиқиб кетган кунларда, Аъзамжон Дилдорнинг йўлини пойлайдиган бўлиб қолган эди. Қора қош, кўкракдор, хушбичим бу йигит Дилдорнинг ҳам ҳушини ўғирлаган эди. Айниқса, Аъзамжон ҳарбий формада жуда аломат кўринарди. Дилдор Аъзамжонни кўрди-ю, Низомжон кўзига бир ёш бола, гўдак бўлиб кўринди-қўйди.

Қоқ туш пайти эди. Дилдор даладан қайтаётиб йўлни яқин қилиш учун атайлаб тутзор оралаб келарди. Кела туриб тут тагидаги қоқ кесакка қонга ўхшаш бир нима томганини кўрди-да, тўхтади. Биронтаси чуғурчиқ отган бўлса, қони томгандир, деб ўйлади. Шу пайт тепадан кимпингдир йўталганини эшитиб юқорига қаради. Тут тепасида майкачан бўлиб олган Аъзамжон шотут еб турарди. У бир қўли билан шохга осилиб кафтида шотут узатди. Қиз уни ийманиб олди-ю, битта-битта оғзига сола бошлади. Аъзамжон пеш терганини унга пеш узатаверди. Охири ўзини гуп этиб ерга отди. Унинг майкалари, билаклари шотут сачраганидан доғ бўлиб кетган эди. Аъзамжон Дилдорга яқин келиб илжайди. У шундай қулай учрашувни кўпдан ният қилиб юрарди. Мана бугун ниятига етди. Титраб-қақшаб қизнинг билагига қўл узатди. Қиз аввалига қаршилик кўрсатди. Кейин иккови бошлашиб кимсасиз тутзор оралаб кетишди. Уша кун улар тутзордан кечга яқин чиқишди. Дилдорнинг қовоқлари қизарган, кўзлари бировга дадил қараёлмасди. Эртаси Аъзамжон яна унинг йўлини пойлади. Қилмиши учун ундан узр сўради. Дилдор йўғлади. Аъзамжон шу сир сирлигича қолишини, яқин орада тўй қилиб унга уйланишини айтиб, қизни тинчитди.

Асрора олисларга термилиб туриб алланималарни ўйларди. Асрора бир нарса тўғрисида фикр юритса дарров қарорга келарди-ю, шартта айтиб қўя қоларди. Дилдор қилган иш уни ҳам ўйлантириб қўйган, нима дейиши, нима қилишини билмасди. Охири у шундай деди:

— Шармандаликни бўйнингга олибсан. Ака билан укани бир-бирдан жудо қилибсан.

Дилдор ўрнidan туришга турди-ю, кетолмай унга бақрайиб қараб қолди. Бирдан ҳўнграб йиғлаб юборди. Дилидаги гапларни ўпкаси тўлиб кетганидан айта олмасди. Асроранинг ўтли кўзларига боқиб туриб гапира кетди:

— Нима қилай, нима қил, дейсан? Ўзамжонни яхши кўриб қолдим. У фронтдан келган кундан бери телба бўлиб юрибман. Кўзимга ундан бошқа ҳеч нарса кўринмайди.

— Низом-чи?— деди Асрора.

Дилдор ерга қаради.

Асрора ўйлаб қараса, кўнгил иши нозик нарса экан. У Дилдорни нима деб айблайди? Иккови бир-бирини севибди. Аллақачон эр-хотин ҳам бўлиб олишибди. Икки орада Низомга қийин...

Асрора Дилдор билан хайрлашмай ўтларни раҳмсиз босиб ёнғоқзордан чиқиб кетди.

Шийшон олдида уни Низомжон кутиб ўтирарди. Асрорани кўриб бирон яхши гап топиб келди, деган ўй билан ўрнidan турди.

Асрора унинг юзига ҳам қарамай шийпонга чиқиб кетди.

— Кўрдингми, гаплашдингми?

— Э, бор-э,— деди энсаси қотиб Асрора.— Оғзингдаги ошни олдириб қўйиб, оби дийда қилсан-а. Отингни эртaroқ қамчиласанг ўлармидинг! Кечикдинг!

Низомнинг боши эгилди.

— Йингит киши ҳам шунақа латта бўладими!

Низомжон бўшашиб, кета бошлади, Асрора уни тўхтатди.

— Қаёққа?

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан? Қочяпсанми?

— Билмадим. Бу уйда, бу қишлоқда туrolмайман.

— Қишлоқ сенга нима гуноҳ қилди?

Низомжон нима дейшини билмай эсанкиради.

Асрора қараб туриб раҳми келди. «Нима қилсам унинг кўнглини оларкинман?» деб тиклиб қолди.

— Менга қара, кетма. Қочган билан дардинг енгиллашмайди. Ўзингни ишга ур. Иш билан овунасан. Иш кимларни овутмаган.

Низомжон жавоб бермади. Бошини эгганича индамай сўқмоқдан кетди.

У нима қилишини билмай, яна довдираб гузарга келиб қолди. Кекса қайрагоч тагидаги кўримсизгина буфетга кирди. Бу ерда ҳам ҳеч ким йўқ. Буфетчи арманни чол бир чеккада мудраб ўтирибди. У Низомжон кириши билан бошини кўтариб ҳайрон бўлиб қаради.

— Кел, ўғлон! Аканг юбордимми? Тўй виносини олиб кетасанми?

Низомжон индамади. Шиша балондаги винодан стаканга қуя бошлади.

— Ичмоқчимисан?

— Ҳа, ичмоқчимап.

— Манатинг вор?

Низомжон ёнидан пул чиқариб столга ташлади-да, стакандаги винони симириб, чиқиб кетди.

У ичкилик деган нарсани ҳали оғзига олган бола эмас эди. Ичакларигача ловиллаб кетди. Бирпасда боши гувиллаб, кўнгли ғалати бўлди.

Кўринган кишига дардини айтгиси келаверди. Танишларни кўрса гандираклаб олдига борар, энди гап очиши билан оғзидан гупиллаб вино ҳиди келарди-да, учратган киши қўл силтаб кетиб қоларди.

— Ҳеч ким дардимни эшитмайди. Ҳамма шунақа. Ҳамма ўзини ўйлайди.

Бирдан зардаси қайнаб, биров билан уришгиси келаверди. Ғайрати қўзғаб уйга қараб чопди. У бориб акасининг ёқасидан бўғиб олмоқчи, уни то қўли оғригунча дўппосламоқчи. Гандираклай-гандираклай уйга кириб борди-ю, сунага етмай йиқилди.

Аъзамжон укасининг аҳволини кўриб даст кўтарди-да, айвонга олиб бориб ётқизиб қўйди.

— Аҳмоқ. Сенга ким қўйибди ичишни!— Опасига таъна қилди.— Уни расво қилибсизлар. На гапга кирди, на иш буюрсанг қилади. Талтайтириб юборибсизлар, опа!

Қўли хамир юқи Рисолат ошхонадан чиқиб айвонда ётган Низомжоннинг тепасига келди.

— Буни ҳеч ким талтайтиргани йўқ эди. Ўзи учтўрт кундан бери ғалатироқ бўлиб юрибди.

Низомжон нимадир демоқчи бўлди. Гапиролмай гўлдирарди. Ана шундан кейин у нима бўлганини билмайди. Кўзини очса, ой тепага келган экан. Узоқ-яқинда хўроз-

лар бир-бирини чақиришарди. Уйдагилар аллақачон донг қотиб ухлаб қолишган. Атроф жимжит. Низомжон ўрнидан туриб чойнакдан совуб қолган чойни шимирди. Айвоннинг лабида ўй ўйлаб кетди. Нима қилсин? Тақдирга тан бериб ўтираверсинми? Эртага Дилдор шу ҳовлига келин бўлиб тушади. Бундан бу ёқ у бир умр шу уйда акаси билан яшайди. Низомжон унинг юзига қандай қарайди?

Низомжон ўрнидан туриб супада ухлаб ётган акасининг тепасига келди. Ҳозир уйғотади, ҳаммасини айтади, тўйни тўхтатади.

Аmmo акасини уйғотиш учун унинг елкасига қўл чўзганда журъатсизлик қилиб шаштидан қайтди. Акасига қараб туриб унга раҳми келгандек бўлди.

Тамом, кетиши керак. Қишлоқдан бош олиб кетиши керак.

У қоронғида тимирскиланиб кийим-бошларини йиғиштирди-да, кўча эшикни ланг очганча, катта йўл томон ўқдек учиб кетди. У югурарди. Дилига озор берган муҳаббат туйғуларини орқада қолдириб акасини, опасини, дадасини ташлаб қочарди.

Тугилиб ўсган қишлоқ, дилига биринчи муҳаббат учқунини ташлаган сой бўйлари қолиб кетди.

III

Қирқ биринчи йилнинг қиши кирди.

Жанубий фронт қўшинлари шиддатли жанглардан кейин Ростов-Дон шаҳрини озод қилдилар. Партизан қиз Зоя Космодемьянскаяни фашистлар дорга осди. Бир варақ кепак қоғозда кечикиб чиқадиган республика газетаси Марғилонга икки кундан кейин келарди. Бирдан-бир янгиликни радио айтиб турибди. Комбинат дарвозаси олдида ҳар кун эрталаб соат саккиз яримда одамлар гуж бўлиб симёғочдаги карнайга қулоқ солишади. Ҳамма ўз ўйи билан бўлиб, жимгина цехларга кириб кетади.

Низомжон шу ерда. Қиладиган иши пиллакашларнинг қозонига ўт қалаш. У неча марта фронтга интилди, бўлмади. Юрт ишида ҳам, шахсий ҳаётида ҳам унинг омади келмади. Уйи, жойи, иззат қиладиган қишлоғи бўла туриб бегона жойларда юрибди.

Узун қиш кечалари бошланди. Низомжон каттакон печда қорамой аралаштирилган кўмир кукунининг ловиллаб ёнишига қараб жимгина ўтирибди. Ташқарида қор бўралайди.

Шу пайт фронтда нималар бўлаётган экан? Совуқ бўронларда оқопада ётган тенгқурлари нималар қилишаётган экан? Каримжон нима қилаётган экан? Низомжон бўлса иссиққина ҳужрада, лангиллаб ёнаётган печь олдида ўтирибди. Агар бармоқлари бутун бўлганда шундай қилиб ўтирармиди?

У шундай хаёлларга берилган онларда виждони қийналиб кетарди. Тақдирдан дод деб юборарди. Унинг устига деярли ҳар кунни бирон ишчи аёл қора кийиниб келарди. Низомжон уларни кўриб турибди. Қора хат олган хотин бош эгиб жимгина дастгоҳи тепасига келар, кўз ёшини атрофдагилардан яшириб қабр устига энгашгандек бош кўтармай ишига уннаб кетар эди. Уруш, ғам одамларни бир-бирига ҳамдард қилиб қўйган эди. Бугун боласидан ё эридан қора хат олган хотинни овулган аёлнинг ўзи эртасига ўғлидан қора хат оларди. Ҳамма бир-биридан кўз ёшини яширарди.

Шу тариқа қиш ҳам яримлади. Низомжон кечаси цех бошлиғининг кабинетида, жилти тўзиб кетган диванда ётарди. Кечалари ухламай радио карнайга қулоқ тутиб, олис фронтда бўлаётган хабарларни эшитарди.

Мана, бугун Янги йил. Одамлар уруш насибаси — ғарибгина дастурхон устида кўп умидлар ваъда қилган қирқ иккинчи йилни кутиб Москва радиосига қулоқ солмоқдалар.

Қишлоқдагилар нима қилишаётган экан? Улар ҳам ҳозир дастурхон атрофида Москвани эшитишаётганмикин? Низомжон ўтган дам олиш куни этик олгани Марғилон бозорига тушганда қариялар чойхонаси олдида ўтиб кетаётган Адолатни учратган эди. Адолат Аъзамжоннинг яраси тузалниб, бундан бир ярим ой олдин яна фронтга кетганини айтган эди.

Радиода таниш дикторнинг овози тантанали янграмоқда эди:

«Қўшинларимиз Кавказ frontiда илгари силжиб бориб, қаттиқ жанглардан сўнг Феодосия шаҳрини ҳамда Керчь қалъасини ишғол қилдилар. Калуга немис босқинчиларидан тамомила тозаланди».

Низомжон тўнини апил-тапил кийиб цехга югурди. Тунги смена танаффусга чиққан, ҳамма бир-бирини янги йил билан табриклаётган эди. Низомжон у ёқдан-бу ёққа югуриб раднода эшитган гапларини айтар, уларни ўз қувончига шерик қилмоқчи бўлар эди.

Бу қувонч ҳам узоққа бормади. Дарвоза олдида пўстинга ўралиб ўтирган қоровул чол унга бир қоғоз тутқазди:

— Бир шофёр бериб кетди.

Бу ёзув унга таниш. Асроранинг дастхати. Низомжон хатни кўрди-ю, қувончми, аламми, биллиб бўлмайдиган бир ҳис вужудини қамраб олди. Хатни ўқиркан, қўллари қалтираб, кўзлари бежо бўлиб кетди.

— Нима гап, тинчликми, болам?

Низомжон гапиролмади. Қўлидаги қоғозни гижимлаб электр лампаси атрофида капалакдек айланаётган қор учқунларига тикилганча туриб қолди.

Чол ташвишланиб яна сўради:

— Гапирсанг-чи, тинчликми?

— Акам...

У гапиролмади. Томоғига бир нима тикилди-ю, энтиктирди. Шу кўйи анча тургач, битта-битта босиб комбинат дарвозасидан чиқиб кетди.

Асрора Аъзамжоннинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар келганини ёзган эди.

Низомжон урушда эри, ўғли ҳалок бўлган аёлларни кўрган. Уларга ич-ичидан куйиннарди. Аммо бу жудолик ўз бошига тушишини, тушган тақдирда қандоқ қилиб чидашини хаёлига келтирмаган экан. Мана энди акаси йўқ!..

Низомжон қандай қилиб тонг оттирганини билмади. Низомжон цех бошлиғидан ижозат олиб тонг ёриши билан Олтиариқ йўлига чиқди-ю, ўткинчи машинага қўли кўтарди.

У Чортеракка кун ёйилганда кириб борди. Том-тошларни қор босиб ётибди. Изғирин кўз очирмайди. Анҳор бўйидаги мажнунтол бутунлай қорга кўмилиб кетган. Кўприк устидаги қайрағоч новдаларини булдуруқ ўраб, танасигача оппоқ қилиб қўйган. Аммо Низомжон бу совуқ, нохуш манзарага парво қилмасди. У уйга, жигарининг мотамига шошарди.

Йўлда одам учрамасди. У маҳалла кўчасига бурилгандагина ора-чора одамлар йўлиқа бошлади. Улар кўпдан бери кўринмай кетган Низомжонга совуққина

қараб қотишарди. Баъзиларининг кўзида ачинишми, раҳмдилликми, аллақандай ифода бор эди.

Унинг қадами тезлашди. Муюлишда уйнинг бир тавақали эшиги кўринди.

Аммо у остонага келганда ерни босиб ётган қор устида саноқсиз оёқ излари борлигини сезмаган эди. Уқдек отилиб ҳовлига кирди. Кирди-ю, ошхона олдида бели боғлиқ опасига кўзи тушди.

— Вой, акангдан айрилиб қолдик! Жигаримдан айрилиб қолдик!

Рисолат югура келиб уни бағрига босди-ю, тўлиб-тўлиб йиглади. Ичкаридан букчайиб қолган дадаси Иноят оқсоқол чиқди. У Низомжонга совуқ бир назар ташлаб жойидан қимирламай тураверди.

— Қаёқларда тентиб юрибсан? Арслонимдан жудо бўлдим.

Низомжон ҳам карахт бўлиб қолгандек жойидан қимирламасди.

— Акангдан ажралдик. Олис юртда, бегона тупроқда қолди. Уз қўлинг билан жигарингни қабрга қўймадинг. Бу кунлар дилингга армон бўлиб қолади.

Рисолат унинг елкасидан қўлини олиб дадасига қаради.

— Нима қиласиз, дада, боланинг юрагини эзиб. Ҳар қанча гап бўлса, мана, келди. Бафуржа гаплашасиз.

Ниҳоят, оқсоқол бир сўз демай ичкарига кириб кетди. Сал ўтмай зуйдан қорининг қуръон тиловат қилгани эшитилди.

Қуръон товуши ҳеч қачон бахтли кунларни эслатмайди. Унинг ҳар бир сураси қабристон жимлигини, бойқушлар кўзи чақнаган мазор даҳшатини эслатади. Ҳозир Низомжоннинг ҳам кўзига қорга бурканган оппоқ қабристон кўринарди.

У ҳамма нарсани унутди. Худди шу соат, худди шу дақиқадан бошлаб, ўзининг болалиги тамом бўлганини, бирдан катта бўлиб қолганини сезмасди.

Орқа томонидан оёқ товушини эшитиб Низомжон беихтиёр ўгирилди.

Остонада сочини ёзиб, белини боғлаган Дилдор турарди. Унинг қовоқлари шишган, уйқусизликдан бўлса керак, ранги оппоқ оқариб кетган эди.

Низомжон беихтиёр орқасига тисарилиб унга йўл

берди. Дилдор бошини эгиб гуноҳкорона бир вазиятда ёнидан ўтиб кетди.

Қорининг овози ўчди. Уйдан кишиларнинг йўталиши эшитилди. Низомжон ичкарига кирди. Деразалари қиров бойлаганидан қоронғи бўлиб қолган хонада тўртта чол ғўнғир-ғўнғир гаплашмоқда эдилар. Иноят оқсоқол пойгаҳда чой қуйиб ўтирибди. Низомжон кириши билан чоллар ўринларидан қўзғалиб қўйишди. Курсиси олиб ташланган сандал чўғига қўлини товлаб ўтирган чол Низомжоннинг дадасини юпатарди.

— Энди, қандоқ қилайлик, Иноят. Пешонага шундоқ битилгандан кейин иложимиз қанча? Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. Тўйини кўриб қолдингиз. Биз шўринг қурғурларнинг олло таоло олдида шунча гуноҳимиз бор эканмики, доғи ҳасратда ётибмиз. Болагинамни кўрмадим. Болаларимизнинг қабри қайда, жасади қайда, бир оллонинг ўзи билади. Шу бир парча қогозга қараб аза очиб ўтирибмиз. Эҳ-ҳе, сиз билан мендақалардан қанчаси қон-қора қақшаб ўтирибди.

Чолнинг юзлари бужмайиб, серажин бетлари кичкина бўлиб кетди. Низомжон чолнинг ўғли ҳалок бўлганидан беҳабар эди. Низомжон уни яхши танирди. Урушдан олдин МТС да грузовик ҳайдарди. Жуда чиройли йигит эди. У кирган уй тўлиб кетарди. Самоварда у ўтирган сўрига одам ёпириларди. У билмайдиган афанди латифаси йўқ эди. Кўчада биронта танишини учратиб қолса, машинани тўхтатиб: «Битта янгисини топиб қўйдим, айтиб бераман», деб латифа айтиб кулдириб ўтиб кетарди. Ашулани ҳам яхши айтарди, овози ширали эди. Шундай қувноқ, шундай кўркама йигит ҳам ҳалок бўлибди.

Чоллар фотиҳа ўқиб ўринларидан туришди. Низомжон дадаси билан уларни остонагача кузатиб чиқди. Қайтиб дадаси уни уйга бошлаб кирди-ю, ўтқизиб тергов қила кетди.

— Қаёқда юрибсан, аҳмоқ? Сенга нима гуноҳ қилган эдик? Қани, айт!

Низом энгашиб тек ўтираверди. Чол бошини сарак-сарак қилиб, унинг жавобини кутарди. Уғлидан жавоб бўлмагач, яна ўзи гап бошлади:

— Хўш, шунча тентиб юриб нима орттирдинг? Устбошингнинг исқиртлигидан нима орттиганингни кўриб турибман. Қариганимда қўлтиғимга кирарсан, рўзғоримнинг бир чеккасида кўтаришарсан, деган эдим. Э, эсиз,

эсиз берган тузим. Сен тенгилар пул топиб рўзгор теб-
ратаяпти, бола чақа боқяпти. Қани, айт, энди нима
қилмоқчисан?

Шу пайт опаси дастурхон йиққани кирди. Ота-бола
ўртасида ўтаётган гапнинг маъносига тушуниб, у ҳам
ўтирди.

— Опагинанг айлансин. Биттангнинг доғи ҳасратинг
ҳам етар. Нимадан, кимдан дилинг оғриганини билмай-
ман. Аканг дадам бечоранинг белини букиб кетди. Энди
сен куйдирма. Эс-ҳушингни йиғ. Ёнига кир. Бу уруш ўл-
гур ҳамма ёқни қийратяпти. Дадамнинг ҳам беш кун-
лиги борми, йўқми, ёнида бўл. Акангнинг азаси деб бор
буд-шуддан айрилдик. Етиб еганга тоғ ҳам чидамайди.
Ўзимизнинг колхозда ишла. Дилдор — келин аянг, оғир
оёқли. Ишга ярамай қолган. Эртами-индин кўзи ёриса
бир-икки йил колхоз ишини қилолмайди. Дадам ўзингга
маълум. Мендан умид қилманглар, болаларимни ўзим
эплаб, қўлларингга қарамай турганимга шукур қилинг-
лар. Жон ука, шу ерда қол. Ҳозир бировдан гина қила-
диган пайт эмас. Яхши гапдан бошқа ёрдамим йўқ.

Низомжон опасининг гапларини чин юракдан эши-
тиб ўтирарди. Тўғри, қолиб шу ерда ишлаши керак.
Рўзгорни ўзи қўлга олиши керак.

Бироқ, бироқ Дилдор яшаётган уйда туришни у ўзи-
ни ўзи ҳақоратлаш деб биларди.

Дилдорга ҳам у билан бир жойда туриш осон бўлар-
микан?

Қанчалик қийин бўлмасин, Низомжон қишлоқда қо-
лишга, кексайиб қолган дадасига тиргак бўлишга аҳд
қилиб қўйди.

— Хўп. Қоламан, опа.

IV

Низомжон Марғилонга тушиб, уйдаги аҳволни ту-
шунтириб, ишдан бўшаб келди. Отаси Иноят оқсоқол
яна тирикчиликнинг пайига тушиб эртадан-кечгача қў-
лига омбур, сим олиб супурги бойладн. Эшакка ортиб
ўзи пиёда қор кечиб Марғилонга қатнайди. Рисолат ҳа-
мон таъзиянинг расм-русмларини тўла-тўқис қиламан,
деб рўзгорда борини барбод бермоқда. «Шундай укэм
тупроқда ётаверадими, ҳеч бўлмаса ўз топгани ўзининг
маъракасига ярасин», деб Дилдорнинг бисотидаги борн-

ни битталаб бозорга чиқаряпти. Иноят оқсоқол ёшлигидан бир гапини икки қилмаган қизини бунақа харжлардан тиёлмасди. Оила изминин бутунлай унинг қўлига топшириб қўйган эди.

Низомжон Каримдан келган хатни Асрорага олиб борган эди. У билан анча гаплашиб, тушга яқин табнати равшан тортиб уйга келди.

— Дунёда нима гаплар бор, болам?— деб қолди отаси.

Низомжон энтика-энтика гап бошладди:

— Утган кунни Фарбий фронтдаги қўшинларимиз пойтахт яқинидаги Можайск деган шаҳарни озод қилишган эди. Энди Москва области душмандан бутунлай тозаланибди.

Чол бу гапдан оғзини очганича анграйиб қолди.

— Шу билан уруш тамом бўладими?

— Йўқ, дада. Немис ҳали бизнинг еримизда?

Чолнинг юзлари яна бурушиб кетди. У соқолининг учини бармоғига ўраганича тиззасига тикилиб қолди.

Рисолат Низомжоннинг олдига бир коса мастава келтириб қўйиб, айвон устунига суяганича унинг хўриллатиб овқат ичишига қараб турарди. Оқсоқол ҳассасини дўқиллатиб кўчага чиқиб кетгандан кейин кўриачага ўтириб, укасига тикилди.

— Низомжон, менга қара, укажон,— деди у журъатсизлик билан,— жигар жигарга ёмонлик раво кўрмайдими-а?

Низомжон унинг нима демоқчилигини билолмай ҳайрон бўлди. Елкасини қисди.

— Йўқ, аввал шуни менга айт. Жигарнинг жигарга ёмонлик раво кўрганини эшитганмисан?

Низомжон бош чайқади.

— Балли, ука. Мен опангман-а? Мен ҳам сенга ёмонлик қилмоқчимасман, дадам ҳам шундоқ. Кўп ўйладик. Ўйлаб-ўйлаб бир қарорга келдик. Энди гап сенда қолди. Йўқ десанг, илло-билло юз кўрмас бўлиб кетамиз.

Низомжон опасининг феълини яхши биларди. У тутган жойидан кесадиған хотинлардан. Унинг дастидан поччаси дод дерди. Қилдан қийиқ топиб, жанжал чиқарарди. Шу феълдан икки марта қўйди-чиқди бўлиб, уйга кўчинин ортиб келган, беш боласини кўзи қиймаган поччаси ялиниб-ёлвориб яна кўчириб олиб кетган эди.

Албатта у Дилдорга ҳам кўп кўргилиякларни солган бўлиши керак. У Дилдор кўчага чиқдимиз, дарров уйга кириб қутисини ковлаб нимаси бор, нимаси йўқлигини билиб оларди. Унга қайнагачилик қилиб иш буюрар, қилган ишидан албатта хато топиб, койир эди.

Низомжон опасининг гапни узоқдан бошлаб, даромад қилаётганидан биров кўнгилсиз гап борлигини билиб, юраги шув этиб кетди. Агар шунчаки гап бўлганда у бобиллаб гапириб ташларди. Йўқ, у ялинганга ўхшаб, шартини аввал ўртага ташлаб гап бошляпти. Нима гап экан?

Опаси гапдан олдин жиндек кўз ёши қилиб ҳам олди.

— Аъзамжонгинам қандоқ йиғит бўлган эди, қандоқ йиғит бўлган эди-я. Қарчиғайдек укамдан айрилиб ўтирибман. Менга осон тутма, ука. Сен ҳали ёшсан, биттагина болага ота бўлгин, жудоликнинг қанақа бўлишини биласан. У кетди. Ундан нима қолди? Худди дунёга келмагандек кетди. Суқсурдеккина хотини қолди. Эртани индин Дилдор албатта кетади. Бисот-бағални шипириб, уйни шипиридам қилиб кетади. Еш умрини беваликда хазон қилармиди? Укамдан ҳомиласи бор. Бола дунёга келса кимларнинг қўлига қарайди?

Унинг гаплари Низомжоннинг жигар-бағрини эзиб юборди. Бошини эгганча пиқ-пиқ йиғларди у.

— Ойдеккина жувон қўлдан чиқиб кетмаса, дейман. Укагинамнинг боласи бировларнинг эшигида хор бўлмаса, дейман.

Низомжон опасининг гапларидан, Дилдорни кетқизма, шу уйда тураверсин, деган маъно англаб:

— Шу уй уники, даъвом йўқ,— деди.

— Йўқ, бошқа гап айтмоқчиман. Шариятда шарм йўқ, Дилдор қўлимиздан чиқиб кетмасин, дейман. Акангнинг боласига ота бўлиб, пешонасини силасанг дейман. Шарият бунга йўл беради. Дадам уламолар билан гаплашиб китоб кўриб келди.

Низомжоннинг танасига электр токи ургандек вужудни зирқираб кетди. Опаси нима деяпти? Акангнинг хотинига — келин аялгга уйлан, деяпти! Бу қандай гап! Бу гапни биров эшитса нима дейди? Унинг, юрт урушда жон олиб, жон бераётган пайтларида биров хизмати билан шу курашга ҳисса қўшолмай, майда ишлар билан уриниб юрганга етмагандек, энди акасининг хотинига

уйланиши қолганмиди? Наҳотки унда виждон бўлмаса, наҳотки иззат-нафс деган нарса бўлмаса! У опасининг, дадасининг гапига кириб шу ишга рози бўлса, бир умр виждон азобида қолиб кетмайдими? Қандай яшайди? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? Эрта-индин уруш ҳам тугаб қолади. Омон қолганлар қайтиб келишади. Шунда улар: «Сен нима қилдинг?», деб сўрашса, нима деб жавоб беради? «Келин аямга уйланиб, бурчак-бурчакда тирикчилик қилиб юрдим», дейдими? Ҳеч ким сўрамаса ҳам, Карим сўрайди.

Наҳотки опаси Дилдорга шунчалик меҳрибончилик қилиётган бўлса? Наҳотки акасининг ҳали туғилмаган боласига шунча меҳрибонлик қилса? Йўқ, унинг дарди бошқа. Низомжон опасининг дардини билади.

Дилдор кексайиб қолган Юнусали отанинг ёлғиз боласи. Ота қизини тўқис-тугал мол билан узатган. Унинг устига дардчил чолнинг беш кунлиги борми, йўқми. Оқ тунука томли ичкари-ташқарили ҳовлига Дилдордан бошқа меросхўр йўқ. Опаси ана шуларни ўйлаб, уни укасига раво кўряпти.

Наҳотки Дилдор бу гапларга рози бўлган бўлса?

Низомжоннинг сукутга кетганини опаси ризо аломати деб ўйлади-да, унинг елкасига қоқиб гапирди:

— Ҳўп дейишингни билардим. Энди гап шу. Дилдорнинг кўнглини ол. Уни бундан бу ёқ келин ая, деб чақирма...

Низомжон шердек бўкириб ўрнидан туриб кетди. У қалт-қалт титрар, кўзлари қинидан чиқай деб опасига ўқрайиб қарар эди.

— Мени ким деб ўйлаяпсиз? Шу гапни нима деб гапирдингиз? Одамгарчиликдан чиққан деб ўйлаяпсизми? Виждонсиз деб ўйлаяпсизми? Узимни осиб қўйсам қутуламанми?! Узимни чавақлаб ташласам қутуламанми?

Унинг бўғиқ, аламли бақришидан йўлакда турган дадаси ҳассасиз, энгашганича ариқ лабига келди.

— Нима гап? Нимага бақиряпсан, аҳмоқ?

Унинг важоҳатидан кўрқиб кетган опаси қочиб дадасининг орқасига яширинди.

— Мусулмонман дейсиз, дада. Шуми мусулмонлик?!

— Бақирма! Битта-яримта эшитиб қолса нима дейди?

— Акам гўрида тик турмайдими? Ҳеч бўлмаса арвоқ хотира қилипг.

— Арвоҳ хотираси деб шу нишн қиялмиз. Раҳматлик акангинг биргина ёдгори ёт-бегоналар қўлида хорзор бўлса, майлими?

— Бу замонда ҳеч ким хор бўлмайди, зор бўлмайди.

Шу пайт чорбоғдан эчки етаклаб Дилдор кириб келди. У ота-бола ўртасида нима гап бўлаётганини билолмай эшик олдида тўхтаб қолди. У, Низомжоннинг шунча вақт йўқ бўлиб кетганига чол уни энди қийин-қистоққа оляпти, деб ўйлади. Иноят оқсоқол унга ёмон ўқрайди.

— Болам, сен ишингга қарайвер. Бу ўзаро гап.

Дилдор эчкини беҳига боғлаб, яна чорбоққа юра бошлаган эди, чол унга ўдағайлаб берди:

— Ҳой, эчки беҳининг пўстлогини шилиб ташлайди-ку!

Дилдор чурқ этмай, эчкини ечиб кўчага олиб чиқиб кетди.

— Бола, шуни яхши билиб қўйки, менинг айтганимни қиласан.

Низомжон шу ёшга кириб дадасининг гапини икки қилган бола эмасди. Ҳамма вақт нима деса бош эгиб, хўп, деб келган. Иноят оқсоқол болаларини аямасди. Уларни бирон марта илиқ-иссиқ гап айтиб эркалатмаган. Акаси Аъзамжон гождоқ эди. У дадасининг гапига хўп дерди-ю, кейин ўзи билганча иш тутиб кетаверарди. Низомжон унақа эмас, соддалигидан, тўғрилигидан дадасига чап беролмасди. Мана, у умрида биринчи марта ота юзига тик қараяпти. Унинг ёмон қарашидан Рисолат безовталаниб қолди. Бирон кори ҳол бўлмасин, деб ота-бола ўртасига кирди.

— Ҳой бола, жинни бўлма. Хўп, де!

— Йўқ!— у дадасига юзланди.— Дада, уялмансизми, андиша қилмайсизми? Акамнинг тупроғи ҳали совимай туриб-а?..

— Дадангга шунақа дейсанми, ярамас!

Чол унга ўдағайлаб яқин келди.

— Хўп, десанг, деганинг, бўлмаса...

Юрагининг аллақаерида бир нима узилиб кетгандек Низомжон энтикди. Кўзлари тиниб, олам қоп-қора зимистонга айлангандек бўлди. Икки тиззасида дармон қолмай оғир калтаклардан шалайим бўлиб йиқилиб, ўрнидан турганга ўхшарди. Дадаси нима қилмоқчи, оқ қилса-я. Унда дунёда кими қолади? Нимаси қолади? Энди унинг одам бўлиб яшашидан нима маъно чиқади?

Низомжон кўзларини жавдиратиб дадасига қаради.

— Дадажон, ўйлаб кўрсангиз-чи? Ўз болангизга шу кунни раво кўрасизми? Бунақада мени тириклайини кўмасиз-ку. Акамнинг ўрнига мен ўлиб кетсам бўлмас-миди!

— Кошки эди...

Низомжон ҳўнграб йиглаб юборди.

— Жон дада, ниятингиздан қайтинг. Барибир мен бунга кўнмайман.

— Шунақами?

— Дурустроқ ўйлаб кўринг...

— Шунақами?

Низомжон изтироб билан қичқирди:

— Ҳа!

— Оқ қилдим, сени! Сендақа болам йўқ! Оқпадарсан! Йўқол бу уйдан!

У, бир муддат дадасининг ўт чақнаётган кўзларига маъюс боқиб турди-да, битта-битта босиб йўлак томонга юрди. У бирдан тўхтаб орқасига ўгирилди. Еш тўла кўзлари билан тугилган уйига, ҳовлига, болалик йилларида эмаклаб бориб сув ичган ариққа, чумчуқ боласини оламан деб тирмашиб чиққан кекса ўрик шохларига, варрак учирган том бўғотларига тикилганча туриб қолди. Огилхона олдида занжирланган Олапар унга қараб думини лнкиллатар эди. Низомжон бориб унинг бўйнидан қучоқлаб, бошларини, қулоқларини эзгилади. Зийрак ит бир нима сезгандек, Низомжоннинг эзгилашларига туриб берди. Низомжон унинг бўйнидаги занжирини ечиб юборганда ҳам, жойидан қимирламай маъюс қараб ётаверди.

Низомжон уйга кириб онасининг рамкага солинган суратини олиб чиқди-да, кўкрагига босганича ҳеч қаёққа қарамай кўчага югурди.

У қайрағоч тагига стганда девор рахнасидан ошган бўлса керак шимчалари, тирсаклари тупроқ бўлиб кетган Дилдорнинг йўл ўртасида турганини кўрди:

— Нима бўлди?

Низомжон унга ёмон қаради:

— Айт, нима бўлди?

— Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Низомжон йўлини тўсиб турган Дилдорнинг юзига қарамай ўтиб кетди. У алам билан йиглаб қолган Дил-

дорга қайрилиб қарамди. Шамолдек елиб бораркан, қулоғида ҳамон, «оқпадар», «оқпадар», «оқпадар» сўзи такрорланарди.

У маҳалла кўчасидан чиқиб дала йўлига ўтиши билан қадами секнилашди. Ичидан келган кучли хўрсиниш томоғини куйдирди. Бир нима шитирлагандек бўлди. Ўгирилиб қараса, орқасида бошини эгиб Олапар эргашиб келяпти. У яна унинг бўйнидан қучди.

— Сен қол, сен қол. Сен оқпадар эмассан. Қол! Қол!

Ит унинг гапларига тушунмади. Яна эргашаварди. Низомжон ердан кесак олиб унга отди. Тегмади. Ит яна эргашди. Охири у каттакон тошни олди-ю, кучининг борича унга улоқтирди. Ит ангиллаб орқага қайтди-да, нарироқ бориб ўтириб олди. Низомжон кўздан йўқолгунча орқасидан маъюс тикилганча қолди.

Қишлоқдан узоқлаб кетган Низомжон қўйнидан она суратини олиб тикилди-да, ҳасрат-надомат билан ингради.

— Ая, аяжон!..

И К К И Н Ч И Б У Л И М

I

Ердан қор кетган бўлса ҳам, кўлмак сувларнинг бети эрталабга яқин пиёз пўстидек муз бойларди.

Баҳор баҳор экан. Олисда ўт ёнишига қарамай, шаҳарлар вайрон бўлишига, одамлар ўққа учишига қарамай барибир баҳор одамлар кўнглига аллақандай илиқлик олиб кирарди.

Ҳар якшанба тўн кийиб, этигини мойлатиб Марғилонга тушадиган қишлоқ йиғитлари энди олисда — урушда.

Бу томонларга эндигина расм бўлган баланд пошна-ли туфилар сандиққа тушган. Қийганда кўзни оладиган қичиқ атлас энди қизларнинг кўнглига сиғмайди. Ҳам-манинг кўзи фронт йўлида.

Зириллама гузаридаги катта қайрағоч шохига илинган радиокарнай тагига кунига тўрт маҳал одақ йиғилади. Одамлар жим. Ҳар ким сукут ичида фронт йўлларидан, вайрон бўлган қишлоқлардан, олинган шаҳарлардан ўз боласини, акасини, укасини қидиради. Шундай сукут билан яна тарқаб кетади.

Мана, тагин баҳор келди. Хувиллаб қолган дарахт шохларига қушлар чўп ташиб ин қура бошладилар. Зириллама гузари ҳам секин-секин гавжум бўла бошлади. Баҳор одамлари уйдан етаклаб чиққан, офтоб зах уйларнинг деразасидан мўралаб қишдан қолган рутубатни ҳайдамоқда.

Деворлари нураб қолган ҳовлининг кунгай томонидаги айвонда кексагина бир хотин камзулига тугма қадаб ўтирибди. Офтоб қиздирган қора кўрпачада ҳурпайиб ётган мушук унинг қатим тортаётган қўлларига қараб хуриллайди, ғалтак ипни олиб қочишга пайт пойлайли.

— Қўй, Мош, бу сенга ўйинчоқ эмас. Йўқотиб қўйсанг, кейин ипни қаёқдан топаман?

Мушук унинг гапларига тушунгандек, яна хуриллайди.

— Сен ўлгур гапга тушунармидинг, сенга ўйин бўлса.

Хотин ишини битказиб ўрнидан турди. Устун олдига келиб бўй чўзиб кўча томонга қаради. Кўчадан гупчагинга мой тегмаган арава ғичиллаб ўтаётган эди. Эгарда ўтирган киши букчайиб ниманидир минғиллаб хиргойи қиларди. Арава эшик олдига келиб тўхтади. Эгардаги киши арава шотисига оёқ тираб девордан қараб қичқирди:

— Ҳо, Жаннат хола, уйдამисиз?

— Кираверинг, Умматали, кираверинг.

Умматали гуп этиб ўзини ерга ташлади-да, ҳовлига кирди.

— Раис юборди,— деди у, у ёқ-бу ёққа аланглаб.

— Аравангизни деворга тўғриланг. Ана, олиб кетаверинг!— Жаннат хола девор тагидаги буғи чиқиб турган гўнг уюмини кўрсатди.

Умматали ташқарига чиқиб аравани тўғрилади-да, қайтиб кириб паншаха билан рахнадан ошириб аравага гўнг ота бошлади. Хотин унга разм солиб туриб ичи эзилиб кетди. Қандоқ юрарди-я! Қишлоқда уни каттадан-кичик «Умматали паратка» дерди. Қийган кийимига гард юқмасди. Чий бахмал нимчасининг кўкрак чўнтагидан соат занжири осилиб турарди. Энди букчайиб қопти. Қийимлари ҳам бир ҳолатда. Азизхони урушга кетди-ю, шу кўйга тушди.

Жаннат хола айвон лабига ўтириб унга тикиларкан, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Ўрнидан туриб олдига келди.

— Азизхондан хат борми, ўргулай?

Умматали паншаха дастасига бағрини бериб анча туриб қолди, унга қарамай, бир хўрсиниб олди-да деди:

— Анча бўлди келмаганига.

Жаннат хола негадир бош қимирлатди.

— Меликидан ҳам хат йўқ. Қандоқ қиламиз, ўргулай.

— Икромжондан-чи? — деди Умматали ерга қараб.

— Яқинда хат келган эди. Тинчман, дебдилар.

— Хайрият.

Умматали бошқа гап сўрамади. Ишини битказиб эгарга минди-ю, хайр ҳам демай жўнаб қолди.

Ҳовли жимжит. Мушук ҳамон хуриллайди. Кампир айвонда кафтини нягига тираганича ўтирибди.

Боласи турмай-турмай, якка-ёлғиз арзандаси Турсунбойни шамолни ҳам раво кўрмай авайлаб боқиб катта қилди. Кечалари ухламай, шу ёлғизимнинг умрини узун кил, деб худога нола қилиб чиқарди. Ҳозир қаерларда юрган экан? Дийдорини бир кўриб ўлса. Турсунбойнинг алпдек қоматини бағрига бир босиб ўлса армони қолмасди.

Кампирнинг дилида, тилида кеча-ю кундуз шу гап.

Аммо Турсунбойдан хат ҳам, хабар ҳам келмасди. Дадаси ҳар хатида: «Турсун қалай, армияга чақирилмадими? Касал-пасал бўлгани йўқми, нега хат ёзмайди?» деб сўрарди.

Ота унинг армияга кетганидан беҳабар эди.

Турсунбой кетаётган куни онасига қараб турганда кўзларида ёш йилтирагандек бўлган эди. Жаннат хола ҳалигача билмайди — ўшанда ўғли йиғлаганмиди, ё пешонасидан томган тер йилтираб шунақа кўринганмиди?

Она кўзи олдида ўғлининг қоп-қора қошлари, чақнаган кўзлари қолди. Йигирма бир йил атрофида парвона бўлиб, айланиб-ўргилиб боққан боласини уруш бағридан юлиб олди. Ҳозир у қаёқларда юрган экан? Очминкан, тўқминкан? Лекин она кўнглига таскин берарди: «Болам юрт ишига яраб қолди. Кўпга келган тўй экан, қандоқ қилай, қирқ йил қирғин бўлса, ажали етган ўлади, ишқилиб, ёлғизим соғ-омон келсин!»

Жаннат хола ўрнидан турди-да, битта-битта босиб кўча эшигидан ташқарига қаради.

Дала офтобда яшнарди. Кимдир тўқ-тўқ теша уриб ишкомга поя кесяпти. Катта ернинг охиридаги тош йўлдан юк машинаси гуриллаб ўтиб кетди. Кампир автомо-

биль овозини эшитмаганига ҳам анча бўлиб қолган эди. Бу товуш негадир унга урушдан аввалги пайтни эслатди. У Турсунбой билан шунақа машинада Марғилонга тушган эди. Эри Икромжон Москвадан келатганда она-бола уни ўша ерда кутиб олишган.

Кампир кўчага чиқди-ю, беихтиёр гузарга қараб юра бошлади.

Бугун негадир Зириллама жуда гавжум. Идора олдида қора машина турибди. Каллакланган толларга саккиз чоғли от бойланган. Кампир ҳайрон бўлиб самовар сўрисига ўтирди. Чойхўрлардан бири:

— Ота анча озиб қопти-я,— деди.

— Йўлдошвойга ҳам осон тутиб бўлмайди,— деди унга бир мўйсафид.— Бошида юртнинг ташвиши, уйқусининг мазаси йўқдир. Ўзимиз мисол, кичкинагина рўзгор деб не кунларни кўряпмиз.

Кампир уларнинг гапидан Зирилламага Йўлдош Охунбобоев келганини билди. У Охунбобоевни яхши танирди. Акаси билан бирга катта бўлишган. Икромжон билан бўлса яқин оғайни эди. У ҳар гал Марғилон келганида албатта Икромжонни суриштириб, ўзи Зирилламага келолмаса, албатта олдириб кетиб, бирпас чақчақлашиб, Андижонга ўтиб кетар эди... Зирилламага келган пайтларида Икромжонни чақиртириб ўтирмай, ўзи тўппа-тўғри эшикни очиб кириб келаверарди. Ўтган йили Жаннат холанинг акаси Содикжон вафот қилди. Йўлдош ота эшитгапмикан?

Идорадан Охунбобоев билан Райнимберди тоға чиқди. Уларга эргашган ранслар сал орқароқда қолишди. Ота Тоғани қўлтиқлаб олиб чойхона томонга юра бошлади. Улар қандайдир зарур гапни қизишиб сўзлашарди. Охунбобоев нимадандир жаҳли чиққандек, Тоғага қаттиқ-қаттиқ гапирарди.

Улар сўрига яқинлашаркан, ҳамма ўрнидан турди. Бирдан отанинг кўзи Жаннат холага тушди.

— Ия, ия, синглим, тинчмисан?.. Эшитдим. Икром фронтда экан. Хат борми? Эркатоё қалай, яхши юрибдимми?

У устма-уст савол берганидан Жаннат хола нима деб жавоб беришни билмасди.

— Турсунбойнингиз ҳам кетди.

— Битта ўзинг қолибсан-да? Содик ҳам қазо қилибди...— Охунбобоевнинг кулиб турган юзи бирдан жид-

дий бўлиб қолди. Икки қошининг ўртасига тугунчак тушди. Кўзлари бир нуқтага тикилганича индамай гуриб қолди. Кейин дард, алам билан сўрига келиб ўтирди.— Кўпни кўрган киши эди. Яхши одам эди.

Бошқа гап айтмади. Узатилган пиёлани олиб индамай ўтираверди.

Ким билади, у Содиқжон билан ўтказган йигитлик йилларини эслаётибдим, йўқотган азиз оғайниси учун ичидан йиғлаяптими. У шу кўин анча жим ўтиргандан кейин совиб қолган чойни ҳўплаб, Жаннат холага қаради:

— Якка қолганинг ёмон бўлибди. Улар келгунча Тошкентга олиб кетайми? Бизникида тура турасан.

Жаннат хола бош тебратди.

Охунбобоев ўрнидан кўзгалди.

— Майли, ўзинг биласан. Райим, хабар олиб тур. Зориқтириб қўйма. Икром келганда уятли қилма бизни. Менга гапинг йўқми, синглим?

— Йўқ. Сизни кўриб акамни кўргандек бўлдим.

Йўлдош ота ўтирганлар билан ҳазиллашиб ўтиб кетди. Улар негадир шаҳар томонга эмас, далага қараб кетишди.

Жаннат хола ўрнидан турди. Яна уйга қараб йўл олди. У энди негадир ўзини сира ёлғиз қолганга ўхшатмасди. Бу ерда кимидир борга, кимнингдир нафаси димоғига тегиб турганга ўхшайверди. Хаёлидан ёмон ўйлар нари кетди.

Ҳувиллаб қолган уйда ёлғиз яшаш қийин. Ҳовли ютаман дейди. Аммо Жаннат хола ёлғизликка кўникиб қолганди.

Кеч кирди. Чироқ ёқиб айвонда яна кундаги ўтириши бошланди. У ёлғиз эмас. Хаёлида эри билан, арзанда боласи Турсунбой билан худди тўғрима-тўғри ўтиргандек гаплашарди.

Ой чиқди. Яланғоч новдалар орасидан ўтгунча бети тимдалангандек ҳориб-чарчаб терак учига чиқиб олдида, қимирламай туриб қолди.

Қўшни ҳовлида хўроз қичқирди. Қаердадир ит улиди. Кимнингдир боласи биғиллаб йиғлади.

Бирдан эшик тагида ит вовиллади. У гўё уйга кириб қолган нотаниш кишини таламоқчидек жон-жаҳди билан вовилларди. Жаннат хола чўчиб кетди. Яна эшик томонга қулоқ солди. Эшик ҳалқасини кимдир қоқарди.

— Ким?— деди Жаннат хола безовталаниб.

— Мен, мен, Жаннат. Оч!

— Бу ёри Икромжоннинг товуши эди.

Жаннат хола қандай қилиб эшик олдига борганини билмайди, зулфинни тополмай довдиради.

— Очсанг-чи, нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир.

Жаннат хола титраб-қақшаб аранг зулфинни топди-да, эшикни ланг очиб юборди.

Еғоч оёқли Икромжоннинг боши ва елкаларини ой ёритиб турарди.

II

Эрталаб Райимберди тоға келди.

У Икромжоннинг бир оёғи йўқлигини кўриб, юраги жиз этиб кетди. Аммо буни унга сездирмади. Қучоқ очиб кўришаркан: «Хайрият, хайрият тирик кўрдим!»— деди.

Ҳовлида хотин-халаж кўп. Эркаклар бири кириб, бири чиқиб туришибди. Ҳали нами кўтарилмаган супага ҳам бўйра тўшаб, шолча ёзилган. Эркаклар шу ерда. Самоварга тараша ташлаётган чол раисга чаккасидаги бир даста бинафшани олиб узатди. Тоға тўйиб ҳидланди-да, Икромжонга берди.

— Мана, баҳор нишонаси. Ҳидла, соғингандирсан,

Бинафша қўлдан-қўлга ўтди. Шу бинафша баҳона бўлди-ю гап баҳор, дала, бу йилги қилинадиган ишлар тўғрисида кетди.

— Тоға,— деди чой қуйиб ўтирган Умматали Райимбердига қараб,— кеча ота келган эканлар. Тинчликми ишқилиб?

— Тинчлик. Езёвонга чиқиб келдик. Иш катта бўладиган. Бизга Наймандан ер беришяпти.

Найман — чўл тўқайиннинг ўртасида. У томонларда деҳқончилик қилиш осон иш эмас.

— Тўқайда нима қиламиз? Пахта битармиди? Турган-битгани ботқоқ, пашшанинг уяси!..

Райимберди эндигина оқ оралаб келаётган мўйловини силаб илжайди:

— Ҳукумат бир иш қилса билиб қилади. Чўлга чиқамизу, пахта экиб кетаверармидик? У жойларда пахта битишига икки қовун пишиғи бор.

Икромжон гапга аралашмай бир чеккада жимгина ўтирибди. Райимберди чойни шимириб, пиёла четинингига артди-да, дастурхонга қўйди.

— Азбаройи колхозчнга мадад бўлсин, егулиги ўзидан чиқсин, деб шундай қиялпмиз. Аввал икки йилгина шоти экамиз. Аммо лекин, Найманга кўчиш ихтиёрый. Ота айтдиларки, чўлга кўчиб чиққан онлаларга кузга қолмай бошпана қилиб берилади. Ҳар бригаадан икки оила кетса — ўттиз тўрт хўжалик бўлади. Биноидек қишлоқ қуриш мумкин. Аммо кузгача чайлада яшаб туришга тўғри келади. Ҳар бир онлага ўн олти сотих томорқа, ўзига шоти экиб олади. Даромад тақсимотида қанчадан тушса, бошқалар қатори яна олади. Менинчга, бу ишга қўнмайдиган одам бўлмаса керак. Аммо лекин, бошқа колхозлар ҳам шундай қиялпти.

Раиснинг бу гапи кўпчилкни ўйлантириб қўйди. Чойга фотиҳа ўқилгач, ҳамма ўрнидан турди.

Шу куни келди-кетди бўлиб Икромжон кўчага чиқолмади. У туғилиб ўсган далаларига чиққиси келарди. Фронтда юраркан, бу ерларни тушида ҳам, ўнгида ҳам кўз ояйдан нари кетказолмаган эди. Сал оёқ узилди дегунча остонага чиқиб дала томонга қарарди. Ҳали барг ёзмай сўррайган ялонгоч новдалар даланинг йироқ-йироқларини тўсолмас, уфққача аниқ кўриниб турар эди.

Кеч кириб, келувчиларнинг оёғи узилиши билан, у кўчага чиқди.

Дала жимжит. Танга ёқадиган эрта баҳор шабадаси гир-гир эсиб, одам кўнглига аллақандай туйғулар солади. Икромжон айланиб юриб анҳор олдидан чиқиб қолганини сезмади. Кеч гира-ширасида сув қўрғошинга ўхшаб қорайиб оқарди. Икромжон бу анҳорда неча марталаб чўмилган. Уғли Турсунбой бир нафас кўздан йироқ бўлса, уни қидириб шу ердан топарди. Бола камгап, қиладиган ишини бировга айтмасди. Ота-бола жимгина уйга қайтишарди-да, иккови икки уйга кириб кетишарди. Эр-хотин супада ўтириб, ёлғиз болага узоқ умр тилаб ухламай тунни тонгга улашарди.

Турсунбой қаёқларда юрган экан? Кетар олдида Икромжон уни бағрига босолмади. Бу кунлар дилига армон бўлиб қолмасин ишқилиб. Икромжон ўз хаёлидан ўзи қўриб кетди.

Қизил баркашдек ой шошилмай осмонлай бошла-

ди: Икромжон фронтда, окопда ётганида ҳам ой шунақа бўлиб чиқарди. Ушанда у аллақандай бола хаёлларга берилиб, шу ой Зириллама тепасида қандай кўринаётганини ўйларди.

У жимиб қолган далада яраланиб, қонсираб ётаркан, тепасида дум-думалоқ бўлиб турган ойга қараб, шунақа хаёлларни кўп сурган эди. Ушанда ҳам ой қонга белангандек қип-қизил бўлиб кўринган.

Анҳор суви аввал қизғиш бўлиб, кейин бир қорайиб олди-да, жилвалари эритилган кумушдек оқариб кетди.

Суви секин шилдирамоқда. Ёшлигини, шўх олов болалигини оқизиб кетган шу анҳор ҳамон кимларнингдир болалигини оқизарди. У гўё: юр, олисларга қараб олиб кетай, деб Икромжонни чақираётганга ўхшарди.

Саратон офтоби танини куйдирган ўт болалар қийчув, шовқин-сурон билан бу қирғоқларда жавлон уришарди. Бир-бирларига сув сочиб қувлашишарди. Сувдан тез чиққанларнинг танасига лой суртиб қочиб уни бошқатдан чўмилишга мажбур қилишарди.

Уларнинг шўхликлари ана ўшанда шу тўлқинларга миниб узоқларга оқиб кетган. Энди улғайиб бири урушда жон олиб, жон беряпти. Бири қандайдир юрт ишини қиляпти. Турсунбой-чи? У ҳам урушда!

Урушнинг нималигини Икромжон яхши билади.

У камгап, ҳамма вақт кимнингдир раҳнамолиги бўлмаса ўзини эплотмайдиган боласини шерга айланиб кетган сезди. Турсунбой ҳаммадан олдинда, арслондек наъра тортиб ёв устига ташланаётгандек туюлди.

Оталар ўз болаларини дунёдаги болаларнинг энг зўри, энг хушбичими, деб билишади.

Дарҳақиқат, Турсунбой ниҳоятда кўркем йигит бўлган эди. У ўзининг шунақалигини билиб кўп бино қўярди. Ўзини сипо тутарди. Қизларга зимдан назар ташлаб, уларнинг қараётганини билиб гердайиброқ, писанд қилмайроқ турарди. Унга кийим жуда ярашарди. Ҳозир шинелда қандоқ юрган экан? Ярашгандир.

Отага у савлатли командирлардек бўлиб кўринарди.

Икромжон болалик излари тушган йўллардан, тор кўчалардан ёғоч оёқ билан аллавақтгача кезиб уйига

қайтди. Хотини ухламай тиқ этса эшикка қараб ўтирган эди.

Икромжон ётмади. Эр-хотин чойни майдалаб шу бир-икки йил ичида бўлиб ўтган воқеаларни гаплашиб ўтиришди.

— Умматалининг Азизхони ҳам кетди дегин? Чўкиб қопти бечора Умматали... Айтмоқчи, Қўчқорнинг ўгли мендан олдин кетган эди, хат-хабар борми ундан?

— Қишда қора хат келган. Аза очинди.

Икром бир нафас жим қолди. Кейин яна сўради:

— Олимдан-чи, Олимдан хабар борми?

— Ярадор бўлган экан, бир ойча туриб кетди.

Икромжон ёғоч оёғини чиқариб қўйган эди, сурилиб бориб айвон устинига тираб қўйган қўлтиқтаёғини тушириб юборди. Уни олиб, тут тагига бориб махорка ўради-да, жойидан қимирламай тек туриб қолди.

Жаннат хола эрининг қўлидаги қоронғида нурли чизик бўлиб қимирлаб турган чўққа қараб ўйланиб қолди. Эри чекмасди, фронтдан чекадиган бўлиб келибди. Унга осон эмас. Бир ёқда оёғи бу аҳволда, боласи урушда. Не-не ниятлари бор эди бечоранинг, бу йил тўй қилмоқчи эди. Ишқилиб, кўп қатори болагинининг ризқи уйдан узилмаган бўлсин. Вой отинг ўчгур уруш, не-не ёстиқларни кўз ёшдан ҳўл қилмаяпсан-а!

Икромжон чекиб бўлган махоркани ерга урди. Ожиз учқунлар атрофга сачраб, сўнди. Кейин Икромжон айвонга келиб бир қўлига тиралиб ўтирди.

— Менга қара, хотин. Бунақада сиқилиб кетамиз. Бир нимадир қилиш керак.

Жаннат хола унинг гапига тушунмади. Нима қилиш керак экан? У эрига кўзларини катта-катта очиб қаради.

— Тоганинг гапини эшитдингми?

Тога, бу — Райимберди. Кўпчилик уни шундай деб атарди. Жаннат хола унинг бояги гапларини эътирмаган эди. Шунинг учун бошини чайқади:

— Колхоз Наймандан ер опти. Яқинда ўттиз тўрт оилани кўчирма қилармиш. Борайлик, хотин. У ерда иш кўп, зора овунсак.

Жаннат нима дейишини билмади. Қандоқ бўларкин? Борса дуруст бўлармикан? У эрига савол назари билан қаради:

— Не ният билан уй қилган эдик. Болам келса қидириб сарсон бўлиб қолмасмикан? Шундоқ жойни ташлаб чўлда, тўқайда нима қиламиз? Яхшироқ ўйлаб кўринг, дадаси.

— Э, хотин. Иморат, уй кўзга кўринадиган пайтми. Не-не саройларнинг кул бўлганини кўриб келдим. Одамлар ертўлаларда оч-наҳор яшашяпти. Менга қолса, борганимиз дуруст. Тўгри, чўлда тайёр уй йўқ. Бу ёз чайлада кун кўрамиз. Кузга бориб битта бошпана тиклаб олармиз. Уйнинг ҳам тураверади.

Жаннат хола эрининг раъйини қайтаролмай кўнсада, уйни ташлаб кетгиси келмасди. Ҳовлининг ҳар бурчидан, уйнинг ҳар хонасидан Турсунбой кўриниб тургандек. Сандиқни очиб унинг кийимларига куядори сепгиси келмасди. Назарида, боласининг ҳиди кетиб қолаётгандек. Шунинг учун ҳам кийимларини офтобга ёймай уйнинг ўзида қоқиб, шамоллатиб, яна сандиққа солиб кўярди. Ошхона қурганларида дадасининг дўқи билан Турсунбой деворга ўзи лой чаплаган эди. Қўлининг изи шундоққина турибди. Жаннат хола уни яқинда кўрди. Шундан бери ҳар гал шу девор олдига келганда: «Қўлинангдан ўргулай» деб шувоққа юзларини суртарди.

Ўғлининг ҳиди келиб турган, деворида боласининг қўл изи қолган уйни ташлаб қаёққа кетади?

— Яхшилаб ўйлаб қаранг. Зирилламадан Тоға иш топиб берар.— деди у ялингансимон.

— Иш ҳар ердан топилади. Қаёққа борсанг бағрини очиб кутиб олади. Ҳали Тоға унайдим, унамайди. Ишнинг бу томони ҳам бор. Майли, ётайлик энди. Эртага бир маслаҳат чиқиб қолар.

Икромжон ечиниб ўрнига кирди-ю, қаттиқ чарчаган экан, дам ўтмай хуррак торта бошлади. Аммо Жаннат холанинг уйқуси қочиб кетди. Дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдариларди.

Ой томдан ҳатлаб ўтиб, тут соясини ариқ бўйига олиб бориб қўйди. Ариқда сув қўнғироқ чалиб оқиб ётибди. Беҳи شوҳида мудраётган товуқ қанотини бир патиллатиб, жим бўлди.

Ҳамма нарса — жонли, жонсиз уйқуда. Фақат Жаннат холанинг кўзига уйқу келмайди. У киприк қоқмай яланғоч новдаларнинг енгил шабадада бир-бирига бе-өзор урилишига қулоқ солиб ётибди. Унинг хаёллари жуда олисларда. Йўлга кирмай тупроққа қўйган бола-

лари, эрининг бола етаклайдиган кунларини кутиб ўтказган пайтлари, ниҳоят, Икромжон Турсунбойнинг қўлидан етаклаб Зирилламага олиб чиқиб кетгани, боланинг гузардан этаги тўла шириликлар билан чуғиллаб кириб келгани, ана ўшанда эрининг юзидаги бир чиройли табассум, Турсунбой эртага мактабга боради, деган кун эр-хотин кечаси билан кийим дазмоллаб чиққанлари, ўша оқшом эрининг болани сартарошга олиб чиқиб сочини олдиригани, бола дарсдан чиққунча мактаб остонасида ўтирганлари, эрининг фронтга кетиши, унинг йўлига кўз тикиб ўтган кеча-кундузлари, Турсунбойга повестка келганда йиғлаганлари, шулар ҳаммаси бир-бир кўз олдидан ўтаверди.

Ўз оёғи билан уйдан чиқиб кетиб эри ёғоч оёққа суяниб кириб келди. Ўғли нима бўлади? Омонмикан? Бутун қайтармикан? Шу уйларда тўй-томоша бўлармикан? Боласини куёвлик сарпосида кўрармикан?

III

Уруш чақмоғи чақиб, одам ўлиб, шаҳарлар ёнаётган кунларнинг бирида кимсасиз Найман чўлига қараб икки отлик борарди.

Қамишлар орасида уларнинг боши гоҳ кўринади, гоҳ сувга шўнғигандек йўқ бўлиб кетади.

Бўриларнинг этни жимирлаштирадиган улиши, тўпгизларнинг кўксов йўталидек ёқимсиз товуши, эчкемарларнинг мурда нигоҳидек совуқ боқиши, ҳар ер-ҳар ерда қолган илон пўстларининг ожиз йилтираши ва ниҳоят, дўнгликларда ҳайкалдек қотган саҳро султони — чўл бургутларининг: бу менинг масканим, одамга йўл йўқ, дегандек виқорли боқиши бу икки йўловчининг юрагига ваҳм сололмасди.

Олдинги отда Райимберди тоға. У елкасидаги қўштиғни қўлига олиб олисларга бўй чўзиб қараб қўяди. Орқада кўпдан бери сукут ичида аллашималарни ўйлаб, махорка тутатиб келаётган Икромжонга ҳар замонда бир ўгирилиб қарайди, унинг: хаёлини бўлмаслик учун яна отга беозор қамчи тегизиб жимгина кетаверади. Йўл гоҳ қуруқ, гоҳ ботқоқ оралаб ўтади. От ҳар ботқоқ кечганда қорнига сарғимтир кўлмакнинг муздек суви сачраб тегаётганидан эти дириллайди. Қулоқларини силкитади. Тоға Икромжонга қандайдир жуда зарур бир гап айт-

моқчи, аммо айтгани юраги дов бермайди. Шу бир гапи унинг бутун вужудини ларзага солиши, ҳатто тақдирини ўша онда ё у ёқли, ё бу ёқли қилиши мумкин. Айтсинми?

Яқинда ҳарбий комиссарликдан одам келиб унга Турсунбойнинг фронтга жўнаётган эшелондан қочганини айтиб, бу томонларга келган-келмаганини суриштирган эди.

Айтса, Икромжоннинг ҳоли нима кечади? Мана шу қочоқ — унинг битта-ю битта боласи. У фақат шу боласи учун яшаб юрибди. У шу ўғлини юрт ишига яроқли мард бола бўлганидан фахрланади. Эҳ-ҳе, унинг кўнглида ҳали қанча орзулари бор.

Агар Тоға шу гапни айтса... Йўқ айтмагани дуруст. Вақти келиб, мавриди келиб ўзи билиб олар.

Тоға от жиловини дўнгликка бурди. Ёввойи жийда шохларини, қуриб қолган қамишларни қасир-қусур босиб от тепага чиқди. Дўнгда чакмонини елкасига ташлаб ўтирган одамдек турган ваҳимали бургут беозор қанот силкиб, худди сувда сузаётгандек тик осмонга кўтарилди. У икки отлиқ тепасида бир айланди-ю, қамишзорга санчилгандек шўнгиб кетди.

Улар турган дўнгликдан чўлнинг узоқ-узоқлари кўринарди. Йилнинг бу фаслида чўлнинг ҳамма ёғи бир тусда бўлади. Қум ҳам, тўқай ҳам, ботқоқ юзида зардоб бўлиб ётган кўлмак ҳам сап-сариқ. Сал кун ўтмай баҳор жалалари бошланади. Қамишзорлар яшилланади, қирларда лолақизғалдоқлар гулхани ёнади. Аммо қум малла тўннини ечмай тура беради.

Ҳозир ҳамма ёқ сап-сариқ бўлганидан чўл қаердан бошланиб, қаерга туташишини билиб бўлмасди.

Райимберди тоға бу томонга кўп келмаган. Ёшлигида болалар билан мол боққани унча узоқ бормасди. Бўридан, эчкемардан қўрқарди. Кейин колхоз тузилган йиллари бу ёқларга келишга қўли ҳам тегмади, келишга зарурат ҳам йўқ эди. Мана, ҳар иш ўз мавриди билан бўларкан. Энди кетяпти. Бутун бошли бир қишлоқ тузгани кетяпти. Қишлоқ қаерда бўлади, қаерга ипма экилади, шу бугун ҳал бўлиши керак.

Соғ оёғини узангига тираб от устида тик туриб чўлга тикилаётган Икромжон унинг хаёлларини бўлгиси келмай, яна эгарга ўтирди. Халтачасидан маҳорка олиб ўрай бошлади. Тоға ўгирилиб унга маъноли қараб қўйди.

— Икром, илгари келганмисан?

Икромжон махоркасини ўт олдириб бўлиб бир-икки тортгач, бафуржа жавоб берди.

— Келганман. Кўп келганман: Қумга етмасдан чапга бурилсак катта яланглик бор. Ана ўша ерда Йўлдошбой акам икки туп тол экканлар. Қуриб қолмаган бўлса, катта тол бўлиб кетгандир. Канал қурганимизда, бир кун юр, деб қолдилар. Унда кунлар исиб, лолақизғалдоқлар қовжираб қолган пайт эди. Икки кун шу чўлнинг у бошидан кириб, бу бошидан чиққанмиз. Ўша толни топсак бўлди. Агар бошқа колхозлар биздан олдин келиб танлаб қўймаган бўлса, ўша жой бизники. Ундан ташқари, каналга яқин жой, сув олиб келиш осон бўлади.

Кун ёйилиб, елканни офтоб қиздира бошлади. Узоқ-яқиндан ўрдакларнинг ғақ-ғуқи эшитилди. Қаердадир бўри улди.

Райимберди отдан тушиб, хуржунни ажриққа ташлади-да, кўлмакда қўл ювиб, белбоғига арта бошлади.

— Туш, Икром, нонушта қилиб олайлик. Қорнинг ҳам очгандир.

У хуржунни титкилаб тунука чойнак билан кружка олиб ўртага қўйди. Икромжон ҳам эгардан тушди. Икковлашиб жийда шохидан уч оёқ ясаб чойнакни илишди. Хуржуннинг бир кўзидаги катта шиша баллондаги сувни авайлаб олиб чойнакни сувга тўлдириб, тагига ўт қалаб юборишди.

— Жуда ов боп жойлар,— деди Икромжон.— Ўрдакнинг кони.

— Балиқни айтмайсанми!

— Ҳа. Балиқ ҳам, қуён ҳам, тўнғиз ҳам бор. Қум томонларга ўтсанг кийик сероб. Аввал кўчиб олайлик, гўштга қийналмасмиз. Сув сал тахчил бўлар дейман.

Тоға ўйлаб ўтирмай жавоб қилди:

— Ишни каналдан ариқ очиб келишдан бошлаш керак.

Чой қайнади. Икромжон белбоғининг учига тугуғлик чойдан бир чимдимгинасини чойнакка ташлади. Тоға нон ушатаркан, Икромжоннинг ёғоч оёғига қараб бир муддат ниманидир ўйлаб қолди.

— Кўп қийналдингми?— деди у аллақандай ачиниш оҳангида.

— Қирт-қирт кесяптиямки, тентак Турсунбойим кўзимга кўринади. Худди мени кимга ташлаб кетяпсан, деяётганга ўхшайверади. Ўўқ, ёлғизимнинг толеига ўл-

мадим, омон қолдим. Келсам, у ҳам кетибди. Кетар олдида дийдорини кўролмай қолдим. Ишқилиб, омон қайтсин. Агар худо кўрсатмасин, унга бир нима бўлса, тамом бўламан...— Икромжоннинг овози титради.

Тоға унга қараб туриб ич-ичидан ёнарди.

Билмайди, билмайди бечора, Турсунбойнинг қочганини у билмайди. Қидириб юришганини билмайди.

— Ишқилиб, мен бу ёқларда юрганимда болам қайтиб келса уйдан тополмай сарсон бўлиб қолмасин-да. Келиб қолса, Тоға, ўзинг Найманга бошлаб келсан-да.

Райимберди бош ирғаб қўйди.

Урниларидан туришди. Яна тўқай, ботқоқ оралаб кетишди. Тўқай орасига суқилиб кирган қумликдан ўтишгач, олисда ҳали барг ёзмаган дарахтнинг новдалари чувалашган қизғимтир ипдек бўлиб кўринди.

— Тол, ўша тол!— деди Икромжон.— Йўлдошбой акам эккан тол.

Тоға отга қамчи босди. Улар етиб келган жой олтиетти гектарлардан мўлроқ яланглик эди. Шу сайҳонликнинг ҳар ер-ҳар ерида тўдалашиб қамишлар ўсиб ётарди. Икромжон от жиловини эгар қошига омонатгина чулғаб тол тагига келди. Иккала толнинг танаси ҳам йўғонлашиб, шохлари тарвақайлаб кетибди. Тоға толнинг бужур танасига шапатилаб уриб қўйди.

— Мана шу ерда қишлоқ бўлади!

Кейин у ёқдан-бу ёққа юриб атрофни томоша қила бошлади. Шу юришида у кўп нарсаларни хаёлидан ўтказарди.

Бу ботқоқларда тирикчилик қилиш осон бўлмас. Чивинига чидашни айтинг. Бошпана тиклаш, ускуна ташиб келтириш. Келишга келиб қўйиб, қочиб кетадиганлар ҳам чиқиб қолар. Қийини шу бир йил. Бир йилда эпаккага келтириб олишса марра уларники! Иморат ускунасини қайдан топса экан?— Унинг хаёлига уруш бошланши олдидан девори кўтарилиб, усти ёпилмай қолиб кетган маданият саройи келди. Сарой учун аллақанча тахта, ёғоч, тунука олдириб қўйган.

— Икром, эсингда борми, Новосибирга икки вагон узум, бир вагон анор олиб борганинг?

— Эсимда, эсимда — деди Икром.— Ушанда роса ёғоч босиб келган эдик.

— Ҳа, балли, ўша ёғочларнинг биттасини ҳам бегона

қилмаганман. Сарой қуришга асраб юрган эдим. Уруи тугасин, сарой ҳам бўлиб кетади. Уша ёғочларни шу ёққа ташитамиз. Нима дейсан? Етмаганига терак кестирамиз. Тунука бору, етмайди. Майли, тунука бўлмаса ҳам, ҳозирча қоғоз ёпиб турамыз.

Икковларни ҳам қизишиб кетишди. Қаердан кўча очилади, қаерга уй тушади, қаерга контора бўлади, қаерга қудуқ қаздириш керак, у ёқдан-бу ёққа юриб жой танлашарди.

— Пойдеворга семон қуймаса, гишт шўр босиб уқаланиб кетади. Семонга қалайсан, Тоға?

Райимберди кулиб қўйди:

— Бу томонидан хотиржам бўлавер. Қувасойдан ташитамиз. Нима семон кетарди, ўн беш машина келтирсак бемалол етади. Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. Шартнома қилиб келсин. Майли, ишчиларга нима керак бўлса биз ҳам юборайлик. Қовун дейишса қовун, узум дейишса узум. Йўқ, дейишмас. Гишт керакмас, семон пойдеворнинг устига пахса урса жуда антиқа чиқади. Аммо лекин, ҳамма ўз деворини ўзи уради. Бола-чақаси билан уннаса, бўлиб кетади. Бўлди. Иш битди.

Қуёш тепага келган. Қумлик томондан илиқ шабада эсарди.

— Биляпсанми, Икром, кўклам шабадаси юриб қолди. Энди куртаклар уйғонади. Ер уруғ сўрайди. Деҳқоннинг иши энди бошланади. Қани, кетдик.

Тоға узангига оёқ қўя туриб яна қайтди.

— Битта ишни чала қилибмиз, шошма!

У кўкрак чўнтагидан дафтар-қалам олиб тиззасига қўйди-да, йўгон-йўгон ҳарфлар билан шундай деб ёзди: «Бу жой Заркент колхозининг Найман участкасидир».

Кейин у Икромжонга қараб, қалай дегандек илжайди.

— Шундай қилмасак, бошқа колхозлар ҳам бугун-эрта жой қидириб келиб қолишади. Олиб қўйишмасинда. Охунбобоев отанинг гапларига қараганда, юздан ортиқ колхоз чўлдан жой оларкан. У томони Анжон, бу томони Наманган, Қўқон тараф, хуллас, чўлни доира шаклида ўраб, ўзлаштириб келинавераркан. Бизники шу жой. Тамом!

Хат ёзилган қоғозни тол ковагига суқиб бир қараш-

да кўринармикан, дегандек орқароққа қайтиб қаради. Қоғоз бемалол кўришиб турибди. Шундан кейингина хотиржам отга миниб орқага қайтишди.

Улар йўлнинг ярмига етмасданоқ, қуёш ботиб кетган, осмон фалакда сузиб юрган увада булутларни қип-қизил чўққа айлантирган эди. Зум ўтмай бу шафақлар ҳам сўнди-ю, бутун олам қора чодирга ўралгандек бўлди-қолди.

— Йўлдан адашмадикми?— сўради Тоға.

— Йўқ, от адашмайди. Келган йўлдан кетяпмиз.

Болалар қўлидаги шардек қип-қизариб ой аста кўтарила бошлади. Бўриларнинг ваҳимали улиши авжигачиқди. Чирилдоқлар темир эговлагандек товуш чиқаради, қамишлар орасидан чиябўриларнинг кўкимтир кўзлари ўчади, ёнади...

Райимберди ваҳимали товушларга қулоқ солиб борар экан, аллақандай гурур ё ички бир туртки олиб чиққан товуш билан деди:

— Эсингда бўлсин, ошна. Мана шу товушлар қулоғингда турсин. Шу жойларда қамиш ёқиб, ботқоқ қазиб, чивинга таланиб қишлоқ қурамыз. Болаларимиз урушда жон олиб, жон беришаётганда биз бекор турганимиз йўқ. Шу эсингда турса бас.

Икковлари ҳамон қамишларни шитирлатиб йўл босишар, ҳали қишлоқ чироқлари кўринмас эди. Олдинда ҳам, орқада ҳам бўриларнинг увиллаши-ю, чирилдоқларнинг товуши ҳоким эди.

Аммо Икромжон на бўри товушини эшитар, на юзларига урилаётган қамишларнинг шитирлашини сезар эди. У фикран ўғли билан гаплашар, гоҳ уни йўқотар, гоҳ оловлар ичидан топиб бағрига босар эди.

IV

Туманли осмонда ой худди доқа чодир орқасида ёқилган шамдек шаклини йўқотган. Зириллама гузаридagi биттагина симёғочда электр чироқ ёниб турибди. Движокнинг бир маромда айланмаганидан у ҳам кўз қисаётгандек липиллайди. Четларида тераклар ўсган кўчадан икки отлиқ чиқди. Уларнинг бири Тоға, бири Икромжон. Тоға правление олдида отдан тушди-да, кутиб турган қоровулга отнинг жиловини тутқазиб Икромжон билан хайрлашиб қоронғи йўлка бўйлаб кетди.

Икромжон совқотганидан бир пиёлагина аччиқ кўк чойга зор бўлган эди. Шунинг учун ҳам у от жиловини самовар томонга бурди.

Чойхўрлар йўқлигидан чойхона барвақт ётган, ичкарида самоварчи тоғорага қайноқ сув қуйиб жўмрагига жез қоплаган чойнакларни, чегалана бериб олапес бўлиб кетган пиёлаларни юваётган эди. Икромжон отни толга бойлаб ичкарига кирмоқчи бўлиб турган эди, сўрида мукка тушиб ғужанак бўлиб ўтирган бир одамга кўзи тушиб тўхтади. Унга яқин келди. Икромжон бирон йўловчи бўлса керак, ўткинчи машинани кутиб ухлаб қолган бўлса ажаб эмас, деб ўйлади-да, индамай ичкарига кириб кетди.

— Бахайр, бемаҳалда йўқлаб қопсан, иним,— деди самоварчи чол уни кўриб.

— Битта аччиққина қилиб дамлаб беринг!

— Хўп, хўп, иним! Эндигина дамлаб қўрга тиқиб қўйган эдим.

У оташхонадаги чойнакни олиб, тагини кир сочик билан артиб, Икромжоннинг олдига қўйди.

— Совқотибсан, иним. Маълонга тушганмидинг?

— Наймандан келаяпман, отахон. Тоға билан ўшаққа борган эдик.

— Ов қилдингларми? Қашқалдоқ сероб пайт ҳозир.

Чол ўзининг бола пайтларида Найман чўлига кўп борганини гапириб кетди.

— У пайтларда тўқайга одам киролмасди. Еввойи тўнғиз демаган қайнаб ётарди. Урдак ов қиламан деган мерган Найманга борсин. Маълонда комбинат энди қурилаётган пайтлар эди. Урне техниклар валасапит миниб елкасида қўштиғ билан Наймандан тўнғиз уриб келишарди. Билмадим, ҳозир Найман қапдоқ бўлиб кетган экан. Тўқайда ўн қадам олдироқ юрган отликнинг боши кўринмай кетарди.

Икромжон чой хўплар экан, ташқаридаги сўрида ўтирган киши эсига тушди. Биронта ногирон фронтвик бўлмасин, тагин.

У пиёлани наमतга қўйиб, ташқарига чиқди.

Туман сал тарқаб, гира-шира ойдин бўлиб қолган эди. Нотаниш киши энди икки тиззасини қучоқлаб қоронғиликка сокин тикилганича қимирламай ўтирарди.

— Ҳа, меҳмон, йўл бўлсин?— деди Икромжон унга яқин келиб.

Нотаниш киши бошини кўтариб унга қаради: ёшгина йигит.

Бу — Низомжон эди.

— Марғилондан келаётган эдим. Анжон томонга машина бўлиб қолармикан, деб кутиб ўтирибман.

Низомжоннинг овози титраганидан Икромжон уни совқотган гумон қилиб ичкарига таклиф қилди.

— Бемаҳалда бу ерда ўтирма. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич!

Низомжон итоаткорлик билан ўрнидан туриб ёнбошидаги тугунчасини кўтариб унга эргашди. Икромжон ёруғда боланнинг башарасига қараб қўрқиб кетди. Боланинг юзлари сарғайган, ўзи титрарди.

— Бола, безгак тутганга ўхшайди сени.

Икромжон унинг пшонасига қўлини қўйиб кўрди.

— Истиманг баланд-ку.— Унга қайшоқ чой тутди. Ич, ич бунини! Анжонда кимнинг бор?

— Ҳеч кимим йўқ.

— Қаерликсан?

— Чортерақданман. Тарихим узоқ, амаки. Бошим оққан томонга кетяпман. Акамнинг таъзиясидан келяпман. Ундан — қора хат келган.

Икромжон унинг бу гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Шу аҳволда, иситма жазави қилиб турган пайтда қаёққа боради? Қўнадиган бошпанаси бўлмаса.

— Аҳволнинг чатоқ, бола. Қани, тур, бўлмаса. Сени уйга олиб кетмасам, бирон дардга чалиниб қоласан.

Низомжоннинг кўпдан бери энди илиқ сўз эшитишни эди. Қайга борса оёғининг тагидан бирон фалокат чиқиб туради. Ҳали оқ-қорани дурустгина танимаган йигитча бу қийинчиликлар, виждон изтироблари олдида савдо-йидек каловлаб, тақдирнинг аёвсиз ўйинидан гаранг бўлиб қоларди. Ўз уйига сиғмаган, жигарлари бағридан жой тополмаган Низомжон бу нотаниш кишининг уйига сиғармикан?

У минг хил хаёллар билан кичкинагина тугунчадан иборат бисотини қўлтиқлаб Икромжоннинг орқасидан ташқарига чиқди. Низомжонни чинакамига безгак тутган эди. У қоронғида нотаниш киши орқасидан бораркан, икки тиззасида мадор қолмаганидан юраётганга эмас, судралаётганга ўхшарди.

...Улар бир тавақали эшик олдида тўхташди. Икромжон қамчи дастаси билан эшикни беозор тақиллата

бошлади. Хотин кишининг «Хув!..» деган товуши эшиг тилди.

— Келдик, ука,— деди Икромжон от эгаридан куржунни оларкан.

Эшик очилди.

— Қаёқда қолиб кетдингиз, хавотир олиб ўлдим.

— Меҳмон бошлаб келдим, хотин.

Икромжон шундай деди-ю, жиловдан тортиб, отни йўлакдан бошлаб кирди.

— Меҳмонни уйга олиб кир, мен отга пича ем ташлаб қўяй.

Айвонда чироқ ёниб турганидан Низомжон хотиннинг юзини аниқ кўрди. У элликка етмаган бўлса-да, юзларини ажин босган эди.

— Қани, юраверинг, болам, юраверинг.

Олдига брезент чодир тутилган айвон четида сандал бор эди. Хотин илдам чиқиб янги якандоз ёзди-да, Низомжонни юқорига ундади. Низомжон пойгаҳга омонатгина ўтирди. Ҳали қоронғида Низомжон сезмаган экан, Икромжон айвонга чиқаётганда бир оёғи ёғоч эканини кўрди. Урушда бўлганини пайқади.

— Кампир, аччиққина хўрда қилиб бер, меҳмон болани безгак ушлаб қолибди. Кўряпсанми, аъзойи бадани қақшаб кетяпти.

Кампир Низомжонга бир назар ташлаб шошиб ошхона томонга кетди. Икромжон сандал кўрпасини кўтариб бош суқди-да, оловни очиб қўйди.

— Бола, сен унақа ийманиб ўтирма. Мана бу ёққа ўтиб жойлашиб ўтир. Ҳозир безгак кўп. Қўявер, ташвиш қилма. Давоси осон. Аччиқ хўрдадан ичиб, битта терласанг, зора тузалиб қолсанг.

Сандал иссиғи баданига ўтиши билан Низомжоннинг кўзи илинаверди. То хўрда сузилиб келгунча у бир томонга қийшайиб ухлаб қолган эди.

— Уйғотмай қўя қол. Эрталаб иситиб берарсан. Бола кўп уринган кўринади.

— Ким ўзи, бу бола, дадаси?— деди Жаннат хола секингина.

— Бир бандайи мўминнинг боласи-да, ким бўларди. Бечора кўп уринганга ўхшайди. Бошидан кўп савдолар ўтган кўринади.

— Ҳали уни танимайсизми?

— Гузардаги самовар сўрисида ғарибгина бўлиб

ўтирган экан. Кўриб юрагим эзилиб кетди. Етимга ўхшайди. Акасининг таъзиясидан келаётган экан.

Икромжон кунн билан тўқай кезиб қаттиқ чарчаган эди. Овқат ичиб туриб ҳам икки марта эснаб олди.

— Жой қилиб бера қол, хотин, ётай.

Жаннат хола оёқ томонини сандалга тўғрилаб унга жой солиб берди. Низомжоннинг бошини кўтариб ёстиқ қўйди. Устига кўрпа ташлади. У боланинг бошига ёстиқ қўяётганда юраги жиз этиб кетди. Назарнда, Турсунбойи келгану, чарчаб сандал четида ётиб қолган...

Худди аёзда ҳовлида қолган челақ бетидаги муздек ой кўкда танҳо, ғарибгина сузаётган кечада Жаннат холани хаёл аллақасқларга судраб кетди.

Ўз боласининг нафаси, ҳиди келиб турган бу бегона бола бошида ўтириб ёлғизи Турсунбойини ўйларди.

Турсунбойга қизамиқ чиққанда эр-хотин кечалари унинг бошида ана шундай тонг оттиришарди. Елғиз ўғил Турсунбойни ер-кўкка ишонишмасди. У салгина иситма чиқазса, эр-хотиннинг рангида қон қолмас, еганичганлари ичларига тушмас эди. Турсунбой қизамиқ чиққанда уларни кўп қийнаган эди. Эрка ўсган болани парҳезда туттиш жуда қийин бўлган. У туфайли эр-хотин кўп уришишарди. Дадаси койнса, онаси уни пуф-пуфлаб ову-тар, онаси койнса, дадаси бола қолиб онасига ёпишар эди.

Турсунбой соғлом ўсди. Уларнинг толенга у ҳар қандай дардини ҳам енгил ўтказарди. То кўкйўтал бўлгунча Икромжон далама-дала кезиб кўкқарга овлади. Она, болам ҳали хом, шу кўкйўталдан ҳам омон-эсон ўтиб олса эди, деб ташвиш тортарди. Турсунбой бир-икки кун йўтални билан бу дардини ҳам ўтказди. Кўкқарганинг пати ҳам даркор бўлмади.

Пешонадаги битта-ю битта болани эр-хотин ана шундай ташвиш, ана шундай меҳрибончилик билан катта қилишди. Уруш бўлмаганда аллақачоноқ уйлантириб қўйишарди. Мана, шамолни ҳам раво кўрмаган ёлғизларни урушда. Ўқлар портлаган, ҳар дақиқа ўлим таҳдид қилиб турган фронтда ҳоли нима кечди экан?

Жаннат хола бегона, нотоб бола тепасида ўтириб ўз боласини ўйларкан, кўзларидан думалаб тушаётган қайноқ ёшлари ажинли юзларини куйдирарди.

Низомжон ннгради. Жаннат холанинг ҳуши ўзига келди. Беихтиёр пешонасига ориқ панжаларини қўйди. Ҳали ҳам куйиб ёняпти.

Низомжон алаҳлай бошлади.

— Дилдор, Дилдор! Қандай чиройлисан! Қасофат Дилдор! Сен бизни хонавайрон қилдинг! Ака, ана Дилдор! Дадамга айтинг, ака, дадамни йўлга солинг. Опамни уришиб қўйинг. Айтинг, Дилдор кўнмасин! Дилдор, Дилдор... Оқпадар! Ким оқпадар? Кет, кет, Олапар! Кет, кет, Олапар! Қайт уйга, сен оқпадармассан!.. Қайт! Йўлимни тўсма, Дилдор..

Жаннат хола унинг гапларидан ҳеч нарса тушунмади. Дарров ўрнидан туриб сочиқни ҳўллаб пешонасига босди. Низомжон яна нималардир деб жим бўлди. Ингради.

У ҳар инграганда Жаннат холанинг юраги эзилар, кўзига Турсунбой бўлиб кўриниб кетар эди. Турсунбой қонга беланиб бегона кишининг уйида ётибди. Нотаниш хотин унинг бошида ўтириб ярасига малҳам қўяпти.

Оналар шундай бўлади. Улар учун боланинг бегонаси бўлмайди. Бола зотики бор, она кўнглини эритади. Оналар боласини чертган кишини, «қўлинг сингур», деб қарғайди.

Бола ҳатто кексайиб неча-неча боланинг отаси, бобоси бўлганда ҳам боши ёстиққа етгундек бўлса, тани сал оғригудек бўлса даставвал, «она» деб чақиради. Аллақачон қабрга қўйилиб, тупроғи совуган онасини чақиради.

Низомжон у ёнбошидан бу ёнбошига ағдариларкан, «ая, аяжон!» деб ингради.

Жаннат хола, беихтиёр:

— Энагинанг айласин, бўтам, сенга нима бўлди? — деб юборганини сезмади.

V

Низомжон кўзини очганда айвонда ҳеч ким йўқ эди. Брезент чодир орқасида кимдир тўқ-тўқ қилиб ўтин ёрарди.

У қаерда ётганини, бу ерга қандай келиб қолганини билмади. Сандал четида кўзини очмай уйғоқ ётганича шу яқин кунларда кўрган-кечирганларини унутиб, аввалгидек ўз уйимдаман. деб ўйлаган эди. Кўзини очса, бегона уйда экан. Дарҳол, танини зирқиратган, юрагини

бурда-бурда қилган кечмишини эслади. Тушига уйи, дадаси, акаси, Дилдор кирибди.

Аъзамжон ҳовлида ўриққа суяниб, маъюс турганмиш. Дадаси билан опаси унинг юзига қарашолмасмиш. Дилдор дераза олдида пиқ-пиқ йиғлаяпти. Онаси кўча эшигида туриб остонадан ўтишга унамай Аъзамжонни чақиряпти.

— Юр, юр болам, кетайлик, кеч бўлиб қолди.

У ота билан ака ўртасида нима қилишини билмай турган Низомжонга ташвишли бир қараб қўйди.

— Энди сенга жабр бўлади, болам, ўз йўлингни ўзинг топ, кетимиздан борма!

Низомжон марҳум онаси ва акасининг юзларини шундоққина кўрди. Ўзгармаган, аммо негадир икковининг ҳам бўйи жуда узун бўлиб кетганмиш.

Низомжон хомуш ўтириб онасини эслаб кетди. Назарида онаси ҳозир ошхонада ўтин ёряпти. Нега ўзи ўтин ёради? Ўтинни ҳамиша Низомжон ёриб берарди-ку? Шу пайт кўйлагини липпа урган Жаннат хола хокандозла лангиллаб турган чўғ олиб келди.

— Вой, кўзингни очибсан-ку, болам. Ҳозир сандални бозиллатиб бераман.— У олов солаётиб, сандал ичидан гўнғиллаб гапирарди:— Кечаси жуда кўрқитвординг, иситманг баланд эди. Қасалинг безгак, болам. Мен ҳам бу ўлгурнинг дардини кўп тортганман. Амакинг гузарга чиқиб кетди, ҳозир дори олиб келади.

Амаки, ким бўлди? Низомжон у одамни кўрмаган, эшитмаган-ку!

Кеча Икромжон уни самовар сўрисида гўжанак бўлиб ўтирганда олиб келганини эслаёлмайди. Марғилондан Зирилламағача узоқ йўлни иситма аралаш пиёда босиб келганидан қаттиқ чарчаган, кечадан бери туз татимагани ҳам ўз кучини кўрсатган эди. Ушанда Низомжон ўзини билмасди.

Ҳозир у шу ўтиришда ўйлаб ўйига етолмади. Бу меҳрибон кишиларнинг кимлигини билолмади.

— Кечаси хўрда-мастава пишгунча ухлаб қолдинг. Ушани иситяпман, серқалампир қилиб ичиб олсанг, терлаб тузлиб қоласан. Безгакнинг давоси шу, болам. Нега амакинг ҳаяллаб қолди-я. Бу аптекадан тополмаган бўлса наригисига кетдимикан?!

Жаннат хола тоқчадан коса олиб, бир оздан кейин мастава кўтариб келди.

— Муручинни кўпроқ сепиб қўйибман, майли фойда қилади.

Низомжон нйманиб косани қўлидан олди. Кампир, бола тортинмасин деб ўзи ташқарига чиқиб кетди. Низомжон қошиқ солиб маставани хўр-хўр ичаркан, тишига қумга ўхшаш бир нима тегиб гичирларди. У, гуручида майда тош кўпроқ экан, деб ўйлади. Шунга қарамай хўрдани тагигача ичди.

Низомжоннинг хабари йўқ, бу оддий хўрда эмас эди. Жаннат хола қора қўнғизни оташкуракда куйдириб кукунини мурчга аралаштириб сепган. Буни Низомжонга билдирмаган эди.

Низомжон бирдан лоҳас бўлиб яна ёстиққа бош қўйди. Бадани гўё куйиб кетаётгандек бўлди. Бу одамларга ортиқча ташвиш бўлди-ку. Энди кўрмагани шу қолдимми?

Кўзи илиниб уйқуга кетди. Жаннат хола унинг устига Икромжоннинг тўннини ёпиб ёстигини тузатди. Низомжон гарқ терга пишган, чаккаларидан маржон-маржон тер қўйяпти.

Эрталаб шошганидан ёғоч оёғини киймай, қўлтиқтаёғи билан чиқиб кетган Икромжон чап томонига зарб билан ташлаб ариқдан ҳатлаб ўтди. Ҳали нами кетмаган ерга қўлтиқтаёғнинг учи ботиб эшикдан то айвонгача чуқур излар қолдирди.

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз?— деди Жаннат хола пичирлаб.

— Иситмаси қайтдимикан?

Жаннат хола эрининг ташвишли кўзларига қаради.

— Хотиржам бўлинг, ҳозир дори қилдим. Энди тузалади.

Икромжон шолча устида эмаклаб бориб Низомжоннинг пешонасидан ушлади. Лабини тишлаганича анча вақтгача бир қўлига тиралиб туриб қолди.

— Бировнинг арзандаси, ишқилиб, шифо топиб кетсин-да, хотин.

Эр-хотин айвон лабида пичирлаб гаплашиб ўтиришарди.

— Биламан,— деди Икромжон,— сен бошқа нарсани ўйлаяпсан. Қанақа бола, бирон нобоп одам эмасмикан, деб гумонсираяпсан.

Жаннат хола яна индамади.

— Ёмон йўлга кирган бола бўлса ҳам одамга ўхшаб

гапирсанг, одамга ўхшаб муомала қилсанг, ёмонлигини қилмайди. Зада бўлган одам ёмонлик қилади. Биласанми, фронтда кўрганларимни айтсам оғзинг очилиб қолади. Немиснинг қўлида қолиб кетган юртлардаги хотинлар нималар қилишаётганини сен билмайсан, хотин. Қуршовда қолиб кетган аскарларимизни, сен кимсан, миллатинг қанақа, кимнинг боласисан, деб сўрамай уйларига яширишяпти. Улимдан, дордан қўрқмай эски қўрғонларга яширинган аскар болаларимизга овқат ташиб беришяпти. Уқ-дори ташиб беришяпти. Ярадорларни ертўлаларига яшириб парвариш қилишяпти. Ана шунақа, хотин. Бошига мушкул тушган кишиларнинг қўлидан тутиш керак. Бу боланинг ҳам бошида оғир мушқули бор. Кейинчалик билиб олармиз, билишимиз ҳам шарт эмасдир. Бир кун ўзи ҳам айтиб қолар.

Эшик қаттиқ тақиллаб Икромжоннинг гапи бўлинди.

Жаннат хола шошиб йўлакка югурди. Бир оздан кейин кўчадан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Кечқурун идорада мажлис бор, соат еттида. Албатта боринглар. Жамки аъзоларининг борини мажбуриймиш.

Жаннат хола қайтиб келди.

— Эшитдингизми? Тинчликмикин?

— Тинчлик, хотин. Найманга кўчадиганлар масаласи бўлса керак. Кейин, фронтдан колхозимизга хат бор, дейишади, шунини ўқиб беришса керак. Ҳай, майли. Тоға йўқлатган экан, идорага бир чиқиб келай, боланинг иситмаси тушмаса, менга хабар қил, доктор чақириш керак бўлиб қолар. Сенинг туркана дорингдан бир иш чиқадими, йўқми. Бу доринг бир таваккал гап.

Икромжон тахмон четига тираб қўйилган ёғоч оёғини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Сал ўтмай эшикдан Умматалининг хотини уч бурчак хат билан кўзойнакни қўшиб ушлаганича кирди.

— Азизхонгинамдан хат олдим.

Жаннат хола кўз қири билан сандал четидеда ётган Низомжонни кўрсатди.

Умматалининг хотини шошиб-пишиб шивирлади:

— Хат келди, хат келди, айланай.

Жаннат хола сўрининг шолча ёзилмаган тахтасига кўрпача ёзиб уни ўтқизди.

— Нималар депти Азизхон? Ишқилиб, омон-эсон бўлсин. Болагинангизга қасд қилган паст бўлсин, Тўти-

хон. Умматалигина ҳам кутавериб адойи томом бўлди. Яқинда кўрган эдим, озиб чўп бўлиб кетибди. Шундоқ ринд, шундоқ паратка одам гўнг ташияпти. Уқинг, ўқинг Азизхонгинамнинг хатини.

Тўтихон кўзойнагини тақиб хатни қўлига олди.

Азизхон хатда улар хизмат қилаётган қисм уч ойдан ортиқ қуршовда қолиб кетгани, қуршовдан чиқиш учун кўп жанглар бўлганини ёзарди.

Тўтихон хатни ўқишдан кўра кўпроқ йиғларди. Олис йўл босган бу уч бурчак хат унга боласининг нафасини, бўйини олиб келган эди. Шу уринган, сарғайиб кетган ғижим қоғоздан ўғли кўриниб турарди. Тўтихон хатни кўзларига суртар, ўпар, ҳидлар эди.

Икки ҳижронзада хотиннинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Тўтихон кўз ёшларини артиб, Жаннат холага таскин бера бошлади.

— Кўп ташвиш қилманг, айланай, Турсунбойингиздан ҳам хат-хабар келиб қолади. Мана, мени айтди, дерсиз.

— Айтганингиз келсин, ёлғизгинамни тўйини кўриб ўлсам деган ниятим бор. Оҳ, ўша кунларни кўрармиканман.

— Кўрасиз, кўрасиз, ўргулай. Ҳали неварачеваралар орасида қолиб кетасиз.

Уларнинг ҳар иккови ҳам индамай қолишди. Тўтихон Азизхонини, Жаннат хола Турсунбойини ўйлаб кетган эди. Бу жимликни Тўтихон бузди.

— Эшитдингизми, айланай, районимиздан армияга кетган бир бола қочиб келганмиш.

— Хабарим йўқ. Қим экан?

— Билмадим. Қимлигини айтишмади. Шунақасидан худо асрасин. Ота-онасиниям, бутун қишлоғиниям шарманда қилади-я. Умматалингиз кеча шу гапни топиб келди. Умматалингизнинг гапига қараганда, қочганларни отишга ҳукм қилармиш. Ҳа, номард бола! Ота-онангнинг юзини ерга қаратиб қўйдинг-а!

VI

Урушдан олдин Тоға соқолини олдирмай, иш кийими билан келганларни клубга киритмасди. Мабодо шунақалардан биронтаси кириб қолгудек бўлса, кўпчилик ўртасида уялтириб чиқариб юборарди. Энди Тоғанинг

ўзи соқол-мўйлови ўсган, тирсақлари қирилиб кетган миср тўнда ўтирибди.

Залдагилар тўппа-тўғри даладан келишгани учун лой бўлиб кетган этник, тақир қулоқчин, телпақларда ўтиришарди.

Зал жимжит. Тоға ҳалигача мажлисни очмай, ён соатини дам-бадам олиб чироққа солиб қарар, кимнидир кутмоқда эди.

Эшикдан лейтенант формасини кийган йигит кирди, ҳамма ўгирилиб унга қараб олди. Лейтенант саҳнага қараб юрди. У Тоғанинг олдига келиб ўтираркан, узр сўрагандек қўлини кўксига қўйиб, нимадир деди. Тоға ўрнидан туриб залга қаради:

— Умматали шу ерда бўлса саҳнага чиқсин! Икромжон, сен ҳам чиқ!

Икромжон олд қаторни айланиб саҳнага чиқди. Умматали залда йўқ экан, кимдир уни ташқаридан чақириб келди. У ҳам чиқиб президиум столининг четига омонатгина ўтирди. Тоға яна ўрнидан турди.

— Уртоқлар, мажлисимизни бошлашдан олдин район ҳарбий комиссарлигимизнинг ходими лейтенант ўртоқ Исмоилов фронт аҳволларидан гапириб беришларини сўраймиз.

Лейтенант ўрнидан туриб шинелини ечди-да, ўтирган стулининг суянчиғига ташлаб қўйиб, қоғозга ўроғлик бир нарсани кўтариб минбарга чиқди.

У сўзини Фарбий-Шимолий фронт қўшинлари Стара-Русса районида душманинг ўн олтинчи армиясини қуршаб олганидан бошлади. Ҳамма жим бўлиб қолди. Нотиқ совет жангчиларининг Смоленск области шаҳарларини озод қилишда кўрсатган мислсиз қаҳрамонликлари ҳақида гапирар экан, тингловчилар нафасларини ичларига ютиб тек қотиб туришарди. Лейтенант энди Ленинград fronti тўғрисида гапирарди. У қуршовда қолган азамат шаҳар аҳолисининг аҳволи, уларнинг энг даҳшатли кунларда ҳам жонажон шаҳар учун жон олиб, жон бериб қурашаётганларини батафсил айтиб берарди.

— Қуршовда қолган шаҳар аҳлининг болалари Ўзбекистонга келтирилди. Ўзбек халқи Ленинград учун озиқ-овқат эшелони юборди.

Лейтенант фронтнинг бошқа участкаларндаги аҳвол ҳақида ҳам гапира бошлади.

— Керъ ярим ороли атрофида ҳам шиддатли жанглар бормоқда. Бу жангларда бошқа қардош халқлар қатори ўзбек халқининг фарзандлари ҳам жасурлик намуналарини кўрсатмоқдалар.

Лейтенант фронтда ном чиқарган бир неча қаҳрамон ўзбек жангчиларининг номини санаб ўтди. У сўзининг охирида шундай деди:

— Бу азамат жангчилар орасида сизнинг колхозингиздан кетган йигитлар ҳам кўп. Улардан бири — Азизхон Умматалнев.

Ҳамма бараварига Умматалига қаради. Умматалининг ўзи бу кутилмаган гапдан эсанкираб ўрнидан туриб кетди. Чапак устига чапак. Одамларга қўшилиб Умматалининг ўзи ҳам чапак чаларди. Лейтенант қўлини кўтариб шовқинни босди.

— Қалугани озод қилишда кўрсатган мардлиги, жасорати учун Азизхон Умматалневга Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган фахрий унвон берилди. У Ленин ордени ҳамда «Олтин юлдуз» медали билан мукофотланди.— Лейтенант минбардан тушиб Умматалининг олди-га келди-да.— Шундай қаҳрамон ўгил ўстирганингиз учун раҳмат!— деб уни қучоқлади.

Бир неча киши саҳнага чиқиб Умматалини ўраб олди. Улар Умматалини бирма-бир ўпиб, қучоқлашишгандан кейин, Тоға уларни ҳайдагандек қилиб саҳнадан тушириб юборди. Лейтенант яна минбарга чиқди.

— Ўртоқлар, колхозимизнинг кекса аъзоси, Ватан урушининг қатнашчиси Икромжон Усмонов Москва остоналаридаги жангларда кўрсатган мардлиги учун «Қизил Байроқ» ордени билан мукофотланган эди. У ярадор бўлиб қайтиб келгани сабабли, қисм унга мукофотни топширолмаган. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга мукофот топширишни.

Икромжон мукофотланганидан беҳабар эди. Ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. Лейтенант қизил қутичадан ордени олиб унга томон кела бошлади. Икромжон бўлса саҳна ўртасида тўхтаб, менгамикан, адашаётгани йўқмикин, дегандек иккиланиб турарди. Лейтенант келиб унинг кўкрагига ордени тақиб қўйди.

Залда яна говур-гувур, тўполон, қарсак бўлиб кетди.

Икромжоннинг кўзларидан ёш думалади. Шу қисқагина муддат ичида болалигидан то шу кунгача кўрган-кечирганлари кўз олдидан ўтди. Уруш кўчаларида

қосиб кетган бир оёғи яна ўрнига битгандек, тўкилган қонлари яна томирларига қайтиб келгандек бўлди. Мана, дўстлари, болалик ўртоқлари, бирга кетмон чо-пишган жўралари унга қараб чапак чалишяпти.

Зал сал тинчигандаи кейин Тоға Умматали билан Икромжонни табриклар, сўзини баҳорги ишларга бурди:

— Биродарлар, далага қўш чиқаришдан олдин қиладиган ишларимиз бор. Ёзёвоннинг Найманидан ер олди. Шунга ўттиз хўжаликни кўчирма қилишимиз керак. Уз ихтиёри билан ёзилганлар эллик тўрт хўжаликка етди. Шунча хўжаликни бу йил юборолмаймиз. Қолхоз иши орқага сурилмаслиги керак. Экишни вақтида бош-ламасак, кейинги кўрадиган роҳатларимиз татимай қолади. Мен правление билан келишиб йигирма тўрт хўжаликни рўйхатдан ўчирдим. Индинга Найманга юриш бошлаймиз. Ҳозирча бола-чақани олиб кетиш шарт эмас. Эркакларнинг ўзлари боришади. Етар-турар жойни эплаштирганимиздан кейин бола-чақани олиб кетамиз. Шу масала юзасидан сўрайдиган гапларнинг бўлса, сўранглар.

Орқа қатордан ўрта яшар киши қўл кўтарди.

— Найман тўқайига бу йил шоли экилади, деган гап бўлган эди. Шу гап рост бўлса, омборда уруғлик борми? Томорқага экадиган аъзолар уруғликни қаёқдан олишади? Шунни тушунтириб бер, Тоға!

— Бу жуда тўғри савол,— деди Тоға.— Ер тўқай, ботқоқ бўлгани сабабли бу йилча унга пахта экиб бўлмайди. Шоли экамиз. Ўртоқ Охунбобоев келганларида шундай деганлар. Ҳар бир аъзога қирқ сотихдан ер берилади. Уруғлик шоли то ҳосил олгунча аъзоларга қарз берилади. Бундан ташқари, аъзолар меҳнат куиларига ҳам шоли оладилар. Правлениеда ўтириб хомчўт қилиб кўрдик. Томорқасидан олган ҳосилдан ташқари, меҳнат кунига олган шолининг чораги қарзга бемалол етаркан. Томорқадан олинган ҳосил учун ҳеч қандай қишлоқ хўжалиги солиғи тўланмайди. Яна қандай саволлар бор?

Боласининг чопонини бошига ёпиниб олган хотин ўтирган ерида сўради:

— Найманга кўчганларнинг бу ердаги уй-жойи нима бўлади?

— Ўзида тураверади. Ҳеч ким тегмайди. Хоҳласа сотиб кетиши ҳам мумкин. Қолхоз ҳақини тўлаб олади.

Агар бошқа саволларнинг бўлмаса, мажлисни ёпамиз.

Эшик олдида турган қора соқол киши гап ташлади:
— Битта гап чала қолди, Тоға. Икки-уч кундан бери қишлоқда дув-дув гап юрибди. Районимиздан бир одам армиядан қочиб келганмиш. Мана, военкомат укамиз шу ердалар, айтсалар, ким экан ўша қочган ярамас?

Тоғанинг қошлари чмирилиб кетди. У ҳеч кпмдан бунақа савол кутмаган эди. Нима қилишини билмай, анча вақтгача жим туриб қолди. Бутун зал гўё битта қулоққа айланиб унинг оғзига қараб турарди.

— Бунақа гап йўқ!— деди Тоға қатъий.

Тоға шундай деди-ю, қизариб кетди...

* * *

Бахтиёр одам ҳаммани ўзига ўхшатади. Икромжон ҳозир шундай кайфиятда эди. Ер-биродарлари олдида юзи ёруғ бўлди. Ватан учун қилган хизматлари олий мукофот билан тақдирланди. У бу мукофотни ўз қишлоғида, бирга меҳнат қилган, бирга тер тўккан жўралари олдида кўкрагига тақди. Ҳозир унинг кўзига бошқалар ҳам худди шундай бахтиёр, шундай шод туюларди. Ҳали мажлисда қандайдир ярамас бир бола тўғрисида гап бўлди. У ярамас бола армиядан қочган. Қишлоғини, ота-онасини хижолатга қўйган. Негадир Икромжон бунга унча парво қилмади. Бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқ. У тақдирланган, зое кетмаган меҳнатларининг гашти билан маст эди.

Клубдан чиққан кишилар тўда-тўда бўлиб симёғоч тагида гаплашиб туришибди. Хотин-халаж аллақачон тарқаб кетган. Тоға ҳарбий комиссарликдан келган лейтенант билан пачағи чиққан қора «эмка» машина олдида ниманидир шивир-шивир гаплашиб турибди.

Икромжон уларнинг гапига халал бермаслик учун ёнларидан тез ўтиб кетди. У ҳозир самоварга кириб битта чой ичмоқчи. Клуб ичи дим бўлиб кетганидан терлаб, чанқаган эди. Шолча ёзилмаган яйдоқ сўрида чой ичиб ўтирганлар олдидан ўтиб ичкарига кираётган эди, ғалати бир гап эшитиб тўхтади. Дераза тарафга қараб ўтирган йиғит нимадир деяпти. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. Йиғит унинг ишорасига тушунмади, гапини давом эттираверди:

— ...Дунёнинг ишлари қизик экан-да, лекинга Тоға маладес, айтмади. Айтганда Икром пўст ташлаворарди.

Битта-ю битта боласи қочоқ бўлиб ўтирса-я. Вой, менинг болам шунақа қилса, шартта калласини узиб ташлардим...

Йигит гапини тўхтатмаганидан диққатишиб кетган ҳамсуҳбати жаҳл билан:

— Э, қўйсанг-чи, қанақа бефаҳм одамсан,— деб ўр-нидан туриб кетди.

Шундагина йигит ўгирилиб орқасига қаради-да, Икромжонни кўриб қизариб кетди, жуда катта гуноҳ қилиб қўйганини билиб бошини эгиб ўтираверди.

Икромжон гаранг бўлиб қолган эди. Елкасида оғир юк бордек машаққат билан унинг олдига келди.

— Нима дединг? Айт, айтавер!

Йигит гап тополмай унинг юзига қараб анграйганча тураверди.

— Сенга айтяпман,— деди Икромжон бақириб.— Айт, нима дединг, айт!

Икромжон унинг ёқасидан бўғиб олди. Бирпасда уларнинг атрофини одам ўради. Бу можаро устига етиб келган Тоға йигитнинг тирсагидан тортиб Икромжоннинг қўлидан бўшатди-да, уни койиди.

Икромжон жавдираб Тоғага қаради:

— Ростми, Райим...бу қанақа гап?

Тоға унга жуда ҳам босиқ жавоб қилди.

— Рост гап, дўстим, рост гап.

Бирпасда Икромжоннинг қадди букилди қолди. Тоға атрофни ўраганларга жаҳл билан қаради. Унинг бу қарашидан нима демоқчилигини англаган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Биргина Умматали Икромжоннинг елкасидан омонат ушлаб турарди.

Тоға Умматалига қаради.

— Сиз бориб кампирни суйинтиринг, Умматали.

Умматали иккиланиб турди-да, оғир-оғир қадам босиб нари кетди.

— Бўлди, ошнам,— деди Тоға титроқ товушда.— Шунақа бўлишини билганимдан айтмаган эдим-да. Қандоқ қиласан, чидайсан, чидайсан-да, оғайни!.. — Тоға шундан бошқа гап тополмади.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди, жаҳл билан кўкрагига муштлади. Мушти қаттиқ бир нимага тегиб оғриди. Энгашиб кўкрагидаги орденни кўрди. У орден олганини унутиб қўйган эди. Жон ҳолатда орденини кўксидан юлиб олди:

— Ол, олиб қўй, Тоға. Тақишга ҳаққим йўқ.

— Жинни бўлма!

— Ҳа, шундай. Бош кўтариб қишлоқда юришга ҳам ҳаққим йўқ. Одамларнинг юзига қандай қарайман? Нима деган одам бўлдим энди? И-их! Қани энди, у ярамас шу топда олдимда бўлса, тилка-тилка қилсам. Бўғиб ўлдирсам.

— Юр, юр, Икром, бас энди, кетайлик.

Тоға унинг тирсагидан ушлаб йўл бошлади. Икром-жон бир силкиниб ундан тирсагини бўшатди.

— Қўявер, ўзим кетаман.

— Бирга кетайлик, унақа қилма, ошна.

— Йўқ, ўзим кетаман.

Икромжон дадил юриб қоронғи кўчага кириб кетди. У эшигига етганда тўхтади. «Хотинимга нима дейман?» деган ўй бошидан ялт этиб ўтди-ю, у ёқ-бу ёғини тузатди. Қаддини ростлаб остонадан ҳатлади.

Айвонда Жаннат хола билан Низомжон гаплашиб ўтиришарди. Жаннат хола сандал устида турган сурағни қўлига олиб Низомжонга кўрсатар, ўғлининг болаликдаги шўхликларини кулиб, йиғлаб гапирар эди.

Икромжон айвон лабига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. У ўтирганда қизил қутичани ёнига қўйган эди. Низомжон бунинг нималигини биларди. Ҳамқишлоғи Асрора орден олганда кўрганди. Жаннат хола эрини чарчаган билиб секин сўради:

— Майлисинглар узоқ чўзилди чоғи. Чарчабсиз. Меҳмон бола ҳам, худога шукур, тузалиб қолди. Айтдим-ку, менинг дорим дарров тузатади деб. Унга Турсунбойгинамнинг суратини кўрсатаётган эдим.

Икромжон ундан кўзини яширди.

— Болагинам, шундоқ эрка эди, шундоқ эрка эди, то мактабга боргунча ҳам дадасининг елкасидан тушмади. Опичиб гузарга олиб чиқардилар, опичиб магазинга олиб кирардилар.

Икромжон ғайри табиий интилиш билан бир оёқлаб ўрнидан туриб кетди.

— Бас қил! Овозингни ўчир!

Жаннат хола кўрқиб кетди. У ўттиз йил бирга яшаб эрдан биринчи марта бу хил гап эшитиши эди.

— Бунақа ўғлим йўқ! Бефарзанд одамман!

— Вой, нега унақа дейсиз? Тавба денг! Сизга нима бўлди? Сизга нима бўлди?

Жаннат хола нима бўлганини билолмай, деворга суянганича даг-даг титраб турарди.

Икромжон бир оёқлаб узоқ туrolмади. Гандирак-лаб айвон олдига териб қўйилган фиштга ёнбоши билан йиқилди. Низомжон сапчиб туриб унинг олдига келди-да, азод кўтариб кўрпачага ётқизди. У беҳуш эди.

Жаннат хола нима гаплигини билмай деворга суяниб ранги қум-қум оқариб турарди.

VII

Зириллама қишлоғи бу тонг уч воқеанинг шоҳиди бўлиб уйғонди: Азизхон Совет Иттифоқи Қаҳрамони, Турсунбой қочоқ, ўттиз хўжалик Найманга кўчади.

Ҳамманинг оғзида шу гап. Азизхоннинг жасорати қишлоқ аҳлини қанчалар қувонтирган бўлса, Турсунбойнинг қилмиши шунча хафа қилган эди.

Эрта билан далага кетиш олдидан Умматалининг уйига уни муборакбод қилгани ҳамқишлоқлар турнақатор бўлиб оқиб келишарди.

Икромжоннинг уйдан икки ҳовли наридаги бу уйда тўй.

Тоға ҳам шу ерда. Тут тағидаги сўрида созандалар, ҳофизлар ўтиришибди. Олма шоҳига оёғидан осилган қўйнинг терисини қассоб шиллаб олмоқда. Ер ўчоқдан гўзапоянинг алаңаси гуриллаб кўтарилади. Тўти хола ҳали у уйга киради, ҳали бу уйга киради. Қирганчиққанларга: «Қуллуқ, айланай! Қуллуқ, ўргилай!» деб яна ошхонага ўтиб кетади.

Супада республика газетасининг Фарғона мухбири тиззасига дафтарчасини қўйиб Умматалини гапга солмоқда.

Умматали кўзларини юмиб Азизхоннинг болалигини кўраётгандек секин-секин гапирмоқда. Мухбир тез-тез ёзиб турибди.

Ташқаридан машина овози келди. Ҳамма гур этиб кўча эшигига қаради. Эшик олдида обкомнинг мойла-навериб тошбақа нухасига кириб қолган эски «эмка» си турарди. Ундан бўйнига аппарат осган «фото Пенсон», гилоф кийдирилган танбурини кўтариб Маъмуржон ҳофиз тушди.

Тоға уларни эшик олдида кутиб олди.

Кўпчилик ўрнидан туриб уларга сўридан жой кўр-

сатди. Маъмуржон ҳофиз созандалар тўдасига қўшилди.

Шу пайт почтальон кириб одамлар орасидан Тоғанни топиб телеграмма узатди.

Тоға телеграмма қатини шошиб очиб ўқий бошлади. Ҳамма унга қараб турарди.

— Умматали, сени ўртоқ Охунбобоев табриклар телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўқи!
Умматали ундан қозонни оларкан, қўллари қалтирарди.

Пенсон пайтдан фойдаланиб унинг ҳар бир ҳаракатини чиқ, чиқ суратга олиб турарди.

Ҳофизлар қўшиқ бошлашди. Одамлар жимгина бош эгиб тинглашарди. Қўшиқнинг авжини ширали овоз билан Маъмуржон ҳофиз якка айтарди:

Ур, деганда номард қочур,
Мард қолур майдон ичинда...

Бу қўшиқ ҳаммадан ҳам Умматалининг юрагини эзиб юборди. Унинг кўзига ҳовлисидан чиқолмай ғарибгина бўлиб ўтирган Икромжон кўришиб кетди. Чунки қўшиқ худди шу қишлоқдан чиққан бугунги тўй ва бугунги хижолатлик ҳақидадек эди. Мард майдонда қолди, номард қочди. Бу Азизхон, бу Турсунбой.

Ҳофизларнинг овози Икромжонлар уйигача эшитилмоқда. Икромжон ўша ўзи доим ўтирадиган айвон лабида қўлтиқтаёгини тиззасига қайиқ эшкагига ўхшатиб қўйиб олганича, ёғоч оёғига белни кўтариб суйкалаётган мушукнинг шикоятли миёвлашига лоқайл қараб ўтирибди.

Низомжон супа олдида тик турибди. У сал дармонга кирса бу яхши, меҳрибон одамларга мингдан-минг раҳмат айтиб яна боши оққан томонга қараб кетмоқчи эди. У кетишини ўйлаганда хотирига дарров ГЭС қурилиши келарди. Қурилиш одамга зор. У борса жон деб қабул қилишади. Балки Низомжон бахтини ўша ердан топар. Аммо бу икки аламзада, якка-ю ягона боласи етказган аламдан букчайиб қолган қарияларни ташлаб қаёққа боради? Уларнинг ёнида бўлиши, ҳамдард бўлиши керак. Бегонага уйдан жой берган, хаста жонига жонини пайванд қилган кишиларни шу аҳволда ташлаб кетиш инсофдан бўлмас, деб ўйларди у.

Ҳофизлар ҳамон қўшиқни баландлатишарди. Улар ишқ, вафо, мардлик ҳақида куйлашарди. Кўчадан Умматалининг уйига қараб оқаётган кишиларнинг гаплари, оёқ товушлари эшнтилиб турибди.

Икромжоннинг назарида, улар унинг эшиги олдида ўтаётганларида нечундир овозларини пасайтириб гаплашаётгандек туюларди. Ҳатто бу ердан оёқ учида юриб ўтишаётгандек.

Ингирма бир йил сурган энг эзгу ўйлари, ҳар соатини бахт тилаб ўтказган кунлари шу кеча тугагандай. Икромжон адои тамом бўлган эди. У бир кечадаёқ қариб қолганга ўхшарди.

Бу кеча у кўз юммади. Турсунбойнинг болалик йилларидан тортиб ўзи фронтга кетаётганида станцияда қўлларини силкиб қараб қолганигача ҳаммаси кўз ўнгидан ўтди.

У боласини мард бўлади, деб ўйларди. Юзимни ерга қаратади, деб ҳеч ўйламаган эди.

Мана, ёр-дўстларининг юзига қаролмай қолди. Уй остонасидан ҳатлаб кўчага чиқолмай қолди. Нега, нима учун?

Сен учун, сен учун, ярамас бола! Сен жувонмаргни болалигингда акаларинг қатори дард олиб кетса бўлмасмиди! Сени опичлаб кўтарган отангинг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! Қандоқ қилади, қандоқ қилади. Энди қандоқ яшайди! Сен жувонмаргни яхши яшасин, деб уруш кўчаларига бир оёгини ташлаб келди! Лахта-лахта қон ютди. Музлар устида эмаклаб душманнинг ёқасидан бўғди! Сен жувонмарг тугилган кунингдаш бошлаб нимаики қилган бўлса ҳаммаси сен учун, сени одам қилиш учун уринди. Ҳар бир томчи пешона тери сен жувонмаргининг бахтинг бўлармикан деб қилинди. Мана, меҳнатларининг мукофоти!

Икромжон ич-ичидан, овозини чиқармай йиғларди. Йиғларди-ю, бу бедаво дарддан қутулиш иложини ҳам қидириб кўрарди.

Сен жувонмаргнинг доғингни нима билан ювади? Қани, оёқлари бутун бўлса-ю, шамолдек учиб уруш бўронларига кирса, фашист уясига олов бўлиб отилса, газандаларининг кскирдагидан тишлаб, миясини мажақлаб хумордан чиқса. Афсус, бундай қилолмайди. Энди у йиғлик қайда, энди у оёқлар қайда! Кексайганида тириклай гўрга тикдинг-а! Гўрга тикдинг-а! Эвоҳ, эвоҳ,

бевафо дунё, биргина бошига шунча тош отасанми?

Унинг кўзлари ҳовли юзини маъносиз кезарди. Бирдан ошхона деворига тикилганича тўхтаб қолди.

Унда Турсунбойнинг лой чаплаганидаги беш панжасининг изи қолган эди. Жаннат хола кунига неча марта бу бармоқ изларини табаррук нарсасек қўллари билан сийпаб кўзларига, юзларига суртарди.

Икромжон шаҳд ўридан туриб ўша ерга борди. Бармоқ изларига узоқ тикилиб турди. Кейин бурилиб тандир тагида ётган кетмонни олди-ю, деворни гурсиллатиб чопа бошлади. Жаннат хола ўқдек отилиб келиб унинг қўлларига ёпишди:

— Нима қиляпсиз, нима қиляпсиз?..

— Тегма менга, тегма менга! Бу уйда унинг изига ҳам ўрин йўқ. Изларини қириб ташлайман! Сидириб ташлайман!..

У силтаганда Жаннат хола ярим метр жойга отилиб бориб ўтириб қолди. Бирпасда девор ўпирлиб ошхонанинг ичи кўринди. Икромжон кетмонни четга отиб жойига бориб ўтирди.

Низомжон нималар бўлаётганига тушунолмаб, ҳамон супа олдида гаранг турарди.

Икромжоннинг алами босилмасди. У энди нима қилишини билмай, айвон тоқчаларига кўз югуртира бошлади. Бирдан сандал устида турган Турсунбойнинг суратига кўзи тушди. Яна сапчиб туриб суратни қўлига олди. Ойна солинган рамка ичидан қора қош, юзлари худди моҳир ҳайкалтарош бор санъатини ишга солиб ясаган ҳайкалига ўхшаш жуда ҳам кўркам Турсунбой кўлимсираб турарди. Икромжон суратни юзларига суртиб ҳўнг-ҳўнг йиғлади. Ойнада унинг кўз ёшлари думалаб рамка четида ҳалқоб бўлиб турди-да, пилдираб пастга оқиб кетди. Унинг майин табассуми Икромжонни эрмак қилаётганга ўхшарди. Суратни юз томони билан ёғоч оёғининг тиззасига бир урди. Ойна қил-чил бўлиб кетди. Жаннат хола доллар келиб унинг қўлидан суратни тортиб олди. У тортаётганда шиша синиғи Икромжоннинг қўлини қопатиб юборган эди. Аламга чидаёлмай пешонасига шатиллатиб ураверди. Қонли панжалар юзини ҳам қонга белаб қизартириб юборган эди. Жашнат хола суратни олиб, дағ-дағ титраб турарди. Охири Икромжон чарчаб сандал курсисига ўтириб қолди.

Жаннат хола суратни кўксидан олиб тикилди.

Ота қони Турсунбойнинг бетларига ҳам сачраган эди. У сииган, парча-парча бўлиб кетган ойна орасидан ҳамон илжайиб қараб турарди. Унинг бу қараши вайрон бўлган, қонга беланган уйнинг синиқ деразасидан мўралаб эрмак қилаётганга ўхшарди.

Ҳарна қилганда ҳам она — она. У ўз боласини бир парча этдан катта қилгунча не машаққатлар тортмаган! Боласининг яхшилиги ҳам, ёмонлиги ҳам унга унчалик билинмайди. Она ҳамма нарсани унутса унутадики, боласини унутолмайди. Ўз боласини ўлимидан, бахтсизлигидан қувонган она ҳали дунёга келмаган, келмайди ҳам.

Эшик тарақлаб очилиб сочлари тўзғиб нимчасининг устидан белларигача осилиб тушган бир қиз кирди. У узоқ жойдан югуриб келганидан бўлса керак, нафасини ростлаёлмай ҳансирарди. Қиз ариқдан ҳатлаб ўтиб тўхтади. Аввал сандал устида юзини панжалари орасига олиб ўтирган Икромжонга, супа олдида тик турган Низомжонга, деворга қапишиб суратга тикилиб қолган Жаннат холага қараб нима қилишини билмай қолди. Кейин ухлаб ётган одамларни уйғотиб юборишдан қўрққандек, оёқ учинда юриб Жаннат холаининг олдига борди.

Бу Турсунбойнинг севгилиси — Зебихон эди.

Бу хунук хабарни эшитганда қиз бутун борлигини унутган, эсанкираб нима қилишини билмай тонг отгунча юриб чиққан эди. Эрталаб у бекитиб қўйган жойдан Турсунбойнинг бир ярим ой бурун ёзган хатини олиб далага чиқиб кетди-да, сой бўйига тушиб йиғлай-йиғлай яна ўқиб чикди.

Бу хатда Турсунбой самимий юрак дардларини изҳор этган эди. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. Бу хат Зебихонга анҳор бўйларида, теракларнинг аллақандай сирли шитирлашларига қулоқ солиб жимгина кечирган ойдни кечаларни эслатди. Ўшанда ой худди оқ қогоздан доира қилиб қирқилгандек кўринарди. Саратон куйдирган кунларда анҳор ёқалаб қаминшлар орасидан оқимга қарши қирғоқ бўйлаб кетганларида Турсунбой уни биринчи марта бағрига босиб ўпган, «Севаман, сендан бошқага қайрилиб қармайман!» деган эди. У армияга жўнаб кетаркан, Зебихон билан яна шу кўм-кўк қаминшлар орасида учрашган эди. Эҳтимол, ҳозир шундай туюляптими, негадир ўшанда

Турсунбойнинг кўзлари бежэ эди. Илгариги қайноқ сўзлар ўрнига совуқ, жуда совуқ гаплар айтар эди. Кўзлари илгаригидек чақнамаган эди ўшанда. У Зеби-хоннинг билагини ушлаганда илгаригидек қўллари қайноқ эмасди. Худди гассол қўлидек совуқ эди. Ушанда Турсунбой бир гапни қайта-қайта такрорлаган эди:

— Келаман, қайтиб келаман. Мени кут, Зеби. Сен учун қайтиб келаман.

Зебихон ўшанда бу гапларнинг маъносига тушунмаган экан. Зеби унинг бу гапларини, голиб бўлиб қайтиб келади, деб англаган экан. Турсунбойнинг ўшандаёқ армияга журъатсизлик билан кетаётганини, юрт учун жонбозлик қилгани кетаётган эмаслигини сезмаган экан.

Зебихон энди бу гапларнинг чин маъносини чақди. Турсунбой ўзининг қўрқоқлигини севги ниқобига яширмоқчи. Қўрқоқликдан эмас, Зебихоннинг висолига етишмоқ учун қайтиши керак эмиш. Йўқ, у қочоқ! Бу хил номардлар севги қадрига етмайди. Ўз ота-онасини, юртини севмаган одам муҳаббат ҳиссларини ардоқлай олармиди?

Зебихон бу уйга, номард бола туққан онага, хонин бола ўстирган отага аламли сўзлар айтгани келган эди.

Ҳозир у ўз ёнига ўзи қовурилиб ётган бу бахтсиз, боласи туфайли шармандан шармисор бўлган оиланинг изтиробларини кўриб шаштидан қайтди. Бир сўз демай орқасига бурилди-да, эшикка қараб юра бошлади.

У остонага етганда тўхтади. Чўнтагидан букланган қоғоз олиб бурда-бурда қилиб йиртиб ташлади. Бу Турсунбойнинг хати эди.

Шамол қоғоз бурдаларини ҳовли томонга супуриб кетди.

VIII

Райимберди тоға Умматалининг уйида ҳофизларнинг хонишига қулоқ солиб тиззасига уриб тебраниб ўтирарди. Гоҳ баланд, гоҳ паст пардаларда фарёд қилаётган оҳанглар уруш оловларини, тинч-осуда кунларни кўз олдига гавдалантирарди.

Райимберди тоғаниннг ҳам ўғли урушнинг бошидаёқ фронтга кетган.

Ўгли Тошкентда университетнинг иккинчи курсида ўқирди. Ноябрьнинг бошларида ундан кетдим, деган хат

келди-ю, икки ой ўтиб, жангга киярпман деган иккинчи хатни олди. Тоға ўғлидан, яраландим, госпиталда даволаняпман, деган мазмунда охирги хатни қишда олган эди. Сал кун ўтмай, ҳарбий комиссарликдан, ўғлингиз Ватан учун жангларда қаҳрамонларча ҳалок бўлди, деган хат олди. Тоға ўз ёғига ўзи қовурилди. Озиб, чўп бўлиб кетди. Аммо бу сирни хотинига билдирмади. Хотини, хат-хабар келмай қолди-я, деб безовта бўла бошлаши билан у бировга ўғли номидан хат ёздириб эски конвертга соларди-да, келиб ўқиб берарди. Қишдан бери аҳвол шу.

Ҳозир у куй мақомига тебраниб ўтираркан, ич-ичидан эзилиб ўғлини ўйларди. Болагинасининг бир сиқим гупроги қаерларда қолиб кетди экан?..

Урушдан олдин тикдирган шевиот костюмини, янги-гина тахтакачдан чиққан дўпписини кийиб олган Умматали келиб унинг қулогига шивирлади:

— Обкомдан айтишибди, биричи секретарнинг ўзига телефон қилармишсиз.

Тоға ўрнидан турди. Қўлини кўксига қўйиб, ашула пайтнда туриб кетаётганига созадалардан узр сўради-да, ҳеч қаёққа қарамай чиқиб кетди. У Икромжоннинг уйи олдида ўтиб кетаётганда эшикка келиб қулоқ солди. Жимжит. Нима бўлди? Бирдан унинг юрагини ваҳм босди, остона ҳатлаб ичкарига кирди.

Бу пайт Низомжон ошхонада ўчоққа ўт қалаб, нимадир пишираётган эди. Икромжон ҳали ҳам сандал устида бир қўлини пешонасига тираганча ўтирибди: Жаннат хола супада бир тиззасига бошини қўйиб, девор тағида дон талашаётган мусичаларга хомуш тикилиб қолган эди. У Тоғани кўриб бошини кўтарди-да, орқасига йиғилиб қолган этакларини тушириб ўрнидан турди.

Тоға ўн бир йилдирки колхозга раис. У кўп тўйларга бошчилик қилган. Кўп азаларда олдинга тушиб тобут кўтарган. Қанчадан-қанча етимларнинг бошини силаб оутган. Адашганларни йўлга солган.

Аммо Икромжонни овутнишга у ожизлик қиларди. Уни нима деб юпатади? Одамзоднинг бисотида бу дардини енгиллатадиган гап борми?

Икромжоннинг ягона таянчи, ягона умиди шу бола эди. Энди у йўқ. Мабодо у дардга чалиниб ўлганда, унда юпатиш учун бирон сўз топилиб қолиши мумкин эди. Бу ярамас бола ўз отасини шармандаликка ташлаб кет-

ди. У бир умр бу догдан қутулолмайди. Шунинг учун ҳам Тоға гаранг эди.

Жаннат хола унга салом бериб, эрига қаради.

— Дадаси, турнинг, Тоға келдилар.

Икромжон бошини кўтариб уни кўрди-ю, машаққат билан ўрнидан турди. У чарчаганидан, уйқусизлигидан дармонсиз эди. Аммо ўзини тутди. Ҳовлига тушиб Тоғанинг истиқболига чиқди.

Тоға унинг кечадан бери ухламаганини, ўша мудҳиш хабарни эшитгандан бери шу аҳволда телба бўлиб юрганини сизди-да, бошқа бирон нарсага алаҳситмоқчи бўлди.

— Юр, сенда гапим бор,— деди-ю, ўзи эшикка қараб юрди. Аммо унга нима демоқчи, қаёққа олиб бормоқчи — бунини ҳали билмасди.

Икромжон ариқда бетини ювиб қийиғига арта-арта унга итоаткорлик билан эргашди.

Кўчага чиқишди. Ҳаво тоза. Осмонда қиттак ҳам булут кўринмайди. Пахса девор ковагида бақа қуриллаяпти

Тоға олдинда, Икромжон кейинда бир-бири билан гаплашмай катта кўчага етишди. Тоға тўхтади.

— Эртага Найманга одамларни ўзинг олиб кетасан!

Икромжон дарров жавоб бермади. У ўйларди. Боргани дуруст бўлармикан? Ё қишлоқдан бошини олиб кетсинми? Қаёққа боради? Қаёққа бормасин, барибир, бу алам уни тинч қўймайди. Найманга боргани маъқул бўлар. Ҳар қалай одамларнинг кўзидан, таънасида узоқроқ бўлади-ку.

— Майли, Тоға, сен бир нарсани билиб айтаётгандирсан. Менга ёмонликни раво кўрмайсан-ку. Хўп.

Икковлари бошлашиб идорага киришди. Тоға стол тортмасидан рўйхатни олиб унга узатди.

— Борадиганлар шулар.

У шундай деди-ю, трубкани олиб коммутатордан Фарғонага улашни сўради. То Фарғона жавоб бергунча Икромжонга қанча одам бориши, ишни аввал нимадан бошлашини тушунтирди.

— Ишни новвойхонадан бошлайсан. Ҳар куни қишлоқдан пон ташиншга арава топиб беролмайман. Иккитагина машинанинг бошқа ишлари кўп. Қурилиш бригадасидан ўн беш кишини олдинроқ олиб кетасан. Ошхона, новвойхона, чойхона қурасизлар. Уттизта палатка-чодир

топтириб қўйдим. Уни ҳам ола кетасизлар. Хотинлар ҳозир борншмайди. Бордон тўқишга беш киши ажратдим, бобойлардан. Озиқ-овқат масаласи ҳам ҳал бўлган...— Телефон жиринглаб, Тоғанинг гапи оғзинда қолди. У шошиб трубкани олди.— Мен, салом. Раҳмат, яхши. Ҳа, энди хурсанд бўлмаймизми? Колхозимиздан героий чиқади-ю, биз хурсанд бўлмай, ким хурсанд бўлсин! Ҳа, албатта. Қачон? Э, отанинг ўзлари ўтказадиларми? Хўп, хўп. Албатта бораман. Ҳа, бораман. Ким келадди, дейсиз? Бугунми? Бўпти... Бўпти. Кутиб оламиз. Идорадан жилмай тураман. Албатта шундай қиламиз, хотиржам бўлинг!— Тоға трубкани жойига қўйиб Икромжонга қаради.— Рўйхат билан танишиб чиқдингми? Қалай, бўладими? Ҳаммасини олиб кетарсан-а? Е ёқмайдиганлари ҳам борми?

Икромжоннинг одам танлайдиган ҳоли йўқ эди. Ҳазимдан бошқа шумшук одам атрофда йўқ, деб ўйларди.

— Агар рўйхат маъқул бўлган бўлса, кечқурун Абдухалилнинг олдига борасан. Топшириқ олган. Ҳамма нарсани тахт қилиб қўйди. Аравалар ҳам эрталаб идора олдида бўлади. Кетадиганлар ҳозир далада. Ишдан қайтганларида уйларига бориб эртага кетишларини билдириб қўй. Идиш-товоқ, бир сидра кийимдан бошқа нарса олишмасин.— Тоға ўйланиб туриб қолди. У ниманидир унутгандек бармоғи билан столни чертиб ўтирарди.— Рўйхатга қўштиги борлардан ҳам қўшганман. Ов қилишларинг мумкин. Ҳазим ҳам берданкангни ола кет. Хафа бўлмасанг, сенга битта иш буюрмоқчиман.

— Буюр, Тоға. Нима хизмат?

— Бизнинг эшикка айтиб ўтиб кетсанг, меҳмон келармиш, тайёрлик кўриб қўйсин. Гап шу. Боравер, ошнам. Тўхта, кетадиганлар билан гаплашиб бўлганингдан кейин, қай маҳал бўлса ҳам мени топиб учраш.

Икромжон идорадан чиқиб тўппа-тўғри Тоғанинг уйига қараб кетди. Тоға унга шунча кўп иш топширган эдики, бошига тушган ташвишни ҳам унутаёзди. Унинг фикри зикри Найман чўлида бўлиб қолди. Иш ни нимадан бошлаш керак? Олдин тўқайга ўт қўйишданми, зовур қазишданми? Палатка қурган билан захерда ётиб бўлармикан? Айтганча, Тоға, қариялардан беш кишини бордон тўқишга қўшиб бераман, деди. Тоға тадбирли одам. Ҳар балога ақли етади. Олисни кўрадиган одам бу Тоға!

Икромжон раиснинг уйига меҳмон келишнни тайинлагач, тўппа-тўғри колхоз саройига кирди. Омборчи Абдухалил қаёққадир чиқиб кетган экан, уни кутиб, сарой ичида айланиб юрди. Бундан уч-тўрт кун олдин Тоға билан Найманга боришганда, у маданият саройига атаб Сибирдан олиб келган ёғочларни тилдирмай асраб қўйганини айтган эди. Шу гап эсига келиб Икромжон темир-терсак уйиб ташланган майдонга ўтди. Ҳақиқатдан ҳам ўша ёғочлар қандай тахлаб қўйилган бўлса ўшандай турибди. Икромжон бу ёғочлардан қанча тахта тилдириш мумкинлигини чамалаб кўрди. Борадиган хўжаликларга қуриладиган уйлардан ортиб қолади. Йўғ-э, тахта бўлади-ю, ортиб қолдими? Кўприк, отхона, молхонага ҳам керак бўлади. Гап ҳали Тоғанинг бу ёғочларнинг ҳаммасини беришида қолган. Беради. Берадиганга қўймайди Икромжон.

Отларнинг сми нима бўлади? Тоға бу масалада ҳеч гап айтмади-ку. Ҳали уйга борганда эслатиш керак. Ердан гнёҳ қиёқ чўзиб чиққунча етадиган ем олиб кетишмаса бўлмайди.

У саройни айланиб келса, Абдухалил омборни энди очаётган экан. У омборга бошлаб кириб эртага чўлга олиб кетиладиган нарсаларни кўрсатди.

— Тандир йўқ. Ўзингиз топинг, харажатини бухгалтерия тўлайди. Қозон бор, самовар бор. Қуруқ чой йўқ. Олмачай бераман. Бошқа ҳамма нарса бор. Хотиржам бўлинг. Эртага ҳаммасини аравага ортамизу кетаверасизлар.

Икромжон унинг олдидан анча кўнгли хотиржам бўлиб чиқди. Энди кетадиган аъзоларни огоҳлантириш керак. Тайёр бўлиб туришсин.

Анча кеч кириб, салқин шабада этни жунжита бошлаган эди. Икромжон самоварга кириб битта чой ичди-да, қўлидаги рўйхатга қараб кетадиганларнинг уйларига жўнади.

То ишини битказиб қайтгунча қоронги тушиб қолган эди. Рўйхатдагиларнинг биронтаси ҳам «йўқ» демади. Бунинг сабаби бор эди. У ким билан гаплашмасин, бечора алаҳсиб қопти, Тоға ишга шўнғитиб қўйибди, йўқ, десак кўнгли ранжийди, деб «хўп» деяверишган эди.

У ишларнинг яхши юришганидан табиати равшан тортиб Тоғанинг уйига келди.

Катта уйда нотаниш бир киши столга қўлда ясалган харитани ёзиб Тоғага нималарнидир кўрсатарди. Икромжон ичкарига киришга истиҳола қилиб, деразани чертди. Тоғанинг ўзи эшикни очди.

— Келдингми, кир, киравер!

— Йўқ, шеттан қайта қолай.

— Жинни бўлдингми, киравер.

Тоға уни қўярда-қўймай ичкарига бошлади. Меҳмон унга ўгирилиб қаради. Икромжон у билан саломлашиб, бир чеккага ўтирди. Меҳмон Икромжон кириб узилиб қолган сўзини давом эттирди. Унинг гапларидан Охунбобоев ҳозир Фарғонада эканлиги, бир-икки кундан кейин Езёвон масаласида катта йнғин бўлиши кераклигини англади. Тоға Икромжонга чой қуйиб узатди-да, эшикка чиқиб кетиб анча ҳаяллаб қолди. Меҳмон Икромжонга қаради.

— Ўзлари ҳам шу колхоздан бўладиларми?

— Шундоқ, — деди Икромжон.

— Сизларга қойилман. Колхозларингдан қаҳрамон чиқди. Бутун республикага доврўқларинг кетди. Эртага газетани кўрасизлар, ҳаммаси сизларга бағишланиб чиқади. Қизиқ, бири қаҳрамон, бири қочоқ.

Икромжоннинг юраги шув этиб кетди. Уни кимдир гўё электр токи билан ургандек бўлди. Тили гапга келмай, нималардир деб гўлдиради. Кейин қизариб кетди.

Икромжон қандай қилиб эшикка чиқиб қолганини билмайди. Ош олиб кираётган Тоғага урилиб кетди. Ўгирилиб унга бир қаради-ю, ўқдек отилиб кўчага югурди.

Атроф қоронғи. Осмонда на ой, на юлдуз бор.

Назарида, бу қора кеча бир умр оқармайдигандек эди.

Икромжон ҳар қанча изтироб чекмасин, эр киши сифатида хотини олдида ўзини дадил тутуши, кўз ёшини яшириши, бирон ҳаракати билан алам чекаётганини билдириб қўймаслиги керак. Бу қийин. Аммо иложи қанча?

Икромжон эшикдан чеҳрасини очиб кирди. Жаннат хола кечадан бери супурги тегмай ивирсиб кетган уйни йиғиштираётган эди. Эрининг авзойини кўриб кўнгли сал таскин топгандек бўлди-да, айвон лабига келиб, якандозни қоқди.

— Кеч ҳалдида нима қиласан, уй супуриб,— деди Икромжон унинг кўзларига қарашга богинолмай.— Бу ишларингни қўй, хотин. Утир, ишдан гаплашайлик. Тай-ёрмисан? Эртага Найманга кетамиз.

Жаннат хола эрининг ёнига келиб ўтирди-да, ҳардам-хаёллик билан жавоб берди:

— Қандоқ бўларкин? Дурустроқ ўйлаб кўрдингизми?

— Дурустроқми, дурустроқмасми, ишқилиб, ўшаққа кетсак ёмон бўлмайди. Мени айтди дерсан. Шу иш менга маъқул тушиб турибди. Энди кўнглингга келмасину, гапнинг сирасини айтиб қўйганим дуруст.— Икромжон гапининг давомини ўйлаб бир муддат жим қолди. Кейин Жаннат холанинг кўзига тик қаради.— Урушда ҳар нима бўлади. Биров ўққа учади, биров яримжон — майиб бўлиб қайтади. Тўртсеркалик муаллим ошнам бор эди-ку, танийсан, оти Ғанижон, ўшанинг ўғлидан қора хат келганда бечора йиғлаб-сиқтаб аза очган эди. Йўқ, яқинда ўғлининг ўзидан хат кепти. Кўрдингми, урушда шунақа чалкашликлар бўлиб туради. Ажаб эмаски, Турсунбой масаласи ҳам шундоқ бўлиб чиқса.

Жаннат холанинг кўзлари чақнаб, аллақандай умид учқунлари ёнгандек бўлди. Ялт этиб эрига қаради.

— Айтганингиз келсин, айтганингиз келсин, илойим.

— Энди, гапнинг бу ёғини эшит. Ростми, ёлғонми, шу гап бўлиб турганда эл олдида бош кўтариб юришга қийналяпмиз. Найманга кетсак, шу таъналардан сал узоқроқ турармиканмиз, дейман-да.

— Майли,— деди Жаннат хола.

Икромжон бир чеккада ғариб бўлиб ўтирган Низомжонга қаради:

— Бу ёққа кел, бола. Уз ташвишларимиз билан бўлиб, ҳолингдан хабар ололмай қолдик. Хўш, энди сен нима қилмоқчисан?

Низомжон ўрнидан турди. Секин келиб бошини эгиб жавоб берди:

— Тузингизпи ичдим. Ҳеч ким қилмаган меҳрибончиликларни қилдинглар.

— Бу гапларни қўй. Нима қилмоқчисан, шуни айт.

Низомжоннинг овози титради. У қаттиқ ҳаяжонга тушганидан гапини йўқотиб, турган жойида оғирлигини, гоҳ ўнг оёғига, гоҳ сўл оёғига ташлаб энтикарди.

— Утир, ўтириб гапиравср, болам.

Низомжон улар қаторига қўшилиб айвон лабига ўтирди.

— Кимлигимни айтиб берай, кетиб қолсам, у ким эди, нима қилиб юрган эди, деб ўйлаб юрманглар. Менинг ҳам бошимда сизларникича бўлмаса ҳам анчагина кўргиликлар бор. Уйимдан қочиб келяпман...

У бошидан ўтган воқеаларни илгга чизгандек бирма-бир гапира бошлади. Дилдорни севгани борми, унга акаси уйлангани борми, жаҳл билан уйдан кетиб қолиб, акаси ўлгандан кейин қишлоққа қайтиб келгани борми, ҳаммасини гапирди.

Унинг саргузаштларини кампир ҳаяжон билан тингларди. Икромжонга бу воқеалар қанчалик таъсир қилмасин юзида, кўзида ортиқча ажабланиш сезилмасди. Низомжон опаси ва дадасининг Дилдорга, ўз келин аясига уйлантириш ниятида уни қийин-қистоққа олганларини айтганда Икромжон ягона тиззасига шапатилаб уриб ўрнидан туриб кетди.

— Оқ қилдими, а? Дадаиғ оқ қилдими, а? Ё тавба бу қандоқ шармандалик! Нима учун бундай қилади? Ё яхши келинни қўлдан чиқариб юборгиси келмаганми?

— Гап унда эмас, амаки. Дадам билан опам Дилдорнинг мулкига эга чиқишмоқчи.

— Эҳа, гап ҳали бу ёқда дегин. Хўш, энди нима қилмоқчисан?

Низом пешонасини уқалаб, бирпас жим турди-да, жавоб берди:

— ГЭС қурилишига борсам дейман. У ерда одамга зор бўлиб туришибди, деб эшитдим.

— Тўғри, бизнинг Зирилламамиздан ҳам йигирма одам кетган. Уша ёққа борсанг ёмон бўлмайди. Буни яхшилаб ўйлаб кўришимиз керак. Менга қара, биз билан Найманга кета қолмайсанми? Яхши йигит экансан, ёлғизлатиб қўймаймиз. Бахтинг очилса, шу ерда уй-жойли бўлиб кетарсан.

Жаннат хола гапга қўшилди:

— Шунақа қила қол. Амакилар билан бўлсанг бир-бирларингга далда бўласизлар. Иссиқ-совуғингдан ҳам хабар олиб турадиганлар бор бу жойда. Шу маъқул гап, болам.

Низомжон ўйлаб қараса, дарҳақиқат, бу жўялик гап экан. Ҳар қалай, бу одамлар билан анча сирдош бўлди. Биров, шу ерда қол, деб қўйинини, кўнглини очиб турса-ю,

у қаёққа кетади? Бормаган, кўрмаган олис жойда ҳали нима гапу, нима сўз. Ундан ташқари, ўзидек дил-шнкаст бу онлани ташлаб кетиши ҳам инсофдан эмас.

— Хўп, амаки, қоламан. Сизлар сабаб бўлиб зора йўлимни топиб кетсам. Илло, юзларингизни ерга қарамайман.

Икромжон унга қараб илжайди.

— Халитдан тўн бичма, бола. Бирга тургандан кейин аччиқ-тиззиқ гаплар бўлмай иложи йўқ. Уришамиз, сўкишамиз, ярашамиз. Ҳаммаси ҳам бўлади. Иш бор жойда жанжал ҳам бўлиб туради. Одамлар ҳозир жуда асабий бўлиб кетишган. Уларга иккита гап кўплик қиладн, битта гап камлик қилади. Чндамай чорамиз йўқ. Сенга ҳам маслаҳат шу.— Икромжон Жаннат холага қаради.— Овқат-повқатнинг борми, опкелсанг-чи, ўлдирдинг-ку сириб.

Жаннат хола ўридан туриб ошхонага кетди. Чироқ ёқиб, ўчоққа ўт қалади. Ошхона эшигидан бош чиқазиб деди:

— Шавла қилган эдим, совиб қопти. Ҳозир иситиб бераман, жиндек сабр қилиб турунг, дадаси.

Икромжон ариқдан қўл ювди-да, якка-ю ягона оёғини сандалга тиқиб ўтириб олди. Низомжон қайноғи ўлган самоварни силкиб оташхонада кул босиб қолган чўғни алангалатиб юборди. Зум ўтмай самовар сурнай чалаётгандек нола қилиб жигиллади. Жаннат хола товоққа шовла сузиб келди.

Бу онланинг икки кундан бери энди дастурхон атрофига йигилиши эди.

Икромжонга чарчоқ билинди. Сандал иссиғи баданига ўтиб кўзи илина бошлади. У овқатдан кейин икки пиёла чойни қайноқ-қайноқ хўплади-да, мудраб кетди. Орқасидаги ёстиқни ёнига тортиб бирпасда ухлади қолди. Жаннат хола Низомжонга ҳам ўрин солиб берди-да, чироқни ўчириб ичкари уйга кириб кетди.

Аммо Низомжоннинг кўзига уйқу келмасди. Хаёли уни ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа судраб кетаверди.

У ўз тақдирини ўйларди. Ўлмаса, дардга чалиниб қолмаса, бу саховатли кишиларга бир яхшилик қилсин, шундай яхшилик қилсинки, бу ногирон — хаста киши дилига ўчмас алам солган боласининг доғини унутсин. Унга боласидан афзал яхшиликлар қилади. Ҳеч ким уни

га хойининг отаси деб таъна қилмасин. Унга отиладиган таъна тошларига Низомжон кўксини тутиб беради. Шунда у, ўғлим бор экан, у мана, дея олсин.

Низомжон бошига келган бу ўйдан руҳланиб кетди. Бошини болишдан секин кўтариб Икромжон ётган томонга қаради. Кеча қоронғи бўлганидан у кўринмасди. Фақат пиш-пиш нафас олаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Низомжон яна болишга бош қўйди. Эсига қишлоғи, уйи, дадаси келди. Улар нима қилишаётган экан. Уни эслашаётганмикан? Дилдор кетиб қолмадимикан?

Бирга катта бўлган ўртоқлари бир-бир кўз олдидан ўтарди. Ўқиган мактаби, охириги имтиҳон, уруш бошланган кундаги қишлоқдагиларнинг ҳаяжонли кўзлари, дадасининг ўша куниеқ магазиндан икки қоп шакар, беш қоп ун, олтмиш литр пахта мойи олиб келгани, опаси омонат кассага қўйган ҳамма пулларини қайтариб олгани, ҳаммаси, ҳаммаси хаёлига келди. Айниқса, ўша кунни Қаримжон деган ўртоғи уйга келганда чой дамлаб патнисда иккита нон олиб чиқиб олдига қўйганда, дадаси уни четга чақириб, юзига икки тарсаки уриб патнисдаги нонни қайтариб уйга олиб кириб кетгани сира эсидан чиқмайди. «Энди очарчилик бўлади. Эшикдан кириб кетамиз. Ошхонада қаттиқ нон бор, икки бурда олиб чиқиб қўй!» деган эди дадаси. Ушанда Низомжон хўрлиги келиб кўз ёшини оқизмай йиғлаган. Бу ҳангомани кўриб турган Қаримжон секингина кулиб кўя қолган эди.

Дўстим Қаримжон фронтда. Низомжон уни Асрора билан ҳарбий комиссарликда грузовоёга чиқиб жўнаб кетгунча кузатиб қолган. Ундан Низомжон олти марта сўрат олди. Бошқа ўртоқлари қаёқда? Ҳаммаси фронтда. Битта Низомжон қилар ишининг тайини бўлмай тентиб юрибди. Йўқ, энди у тентимайди. Фронтга бориб душман билан олишишга ярамаса ҳам шу ерда, меҳнат frontiда жанг қилади. Ўртоқлари қайтиб келишганда улар олдида ерга қарагулик бўлмайди. Ишлайди. Бор кучи билан ишлайди. Роҳатидан кечади, уйқусидан кечади. Ишлайди, ишлайди...

Низомжон ана шундай хаёллар билан ухлаб қолди.

...Аяси бошини силайди «Укинма, болам, йўлингни топиб юр!» дейди. Аллақайдан Дилдор пайдо бўлади, унга қараб жиртак чалаётгандек илжаяди. Низомжон ти-

килиб қараса бу илжаяётган Дилдор эмас, бугун эрта-
лаб кўрган қиз... У мотоцикл ушлаб турибди...

Ниманингдир пат-патлаганидан уйғониб кетди.

Ариқ бўйида бўйини чўзиб турган хўроз икки қано-
тини силкиб, бирдан қичқириб юборди. Низомжон бо-
шини кўтариб ҳовлида ивирсиб юрган Жаннат холага
қаради. Унинг онаси ҳам шунақа барвақт туриб ҳовли
супурарди. Низомжон тушида онасини кўрди. Унинг бо-
лалик хотирасида қолган узуқ-юлуқ қиёфаси равшанла-
шиб кўз олдида намоён бўлди. Низомжон сапчиб
ўрнидап турди-ю, уйга кириб тугунчақдан онасининг су-
ратини олиб дераза олдига келди. Алам, хўрлик, изтироб
билан унга тикилди.

Низомжонлар онаси жуда почор яшарди. Иноят оқ-
соқол рўзгорини, она аъзоларини худди қисимлаб ушлаб
тургандек сира панжасини ёзиб эркин қўйиб юбормас-
ди. Биргина Низомжон ўзини эркинроқ тутарди, холос.
У шўхлик қилган, сўзига кирмаган кезларда дадаси ту-
тақиб кетарди. Хотинига ўдағайларди:

— Болани расво қиляпсан. Кўрарсан, бунинг бола
эмас, бало бўлади!..

Марҳум онаси ҳар жиҳатдан дадасига муте эди.
Унинг бир гапини икки қилишга кўрқарди. Низомжон-
нинг онаси раисизгина, юзларига жуда эрта ажин тушиб,
қадди букилган хотин эди. У эрнининг феълини яхши
билгандан аччиқ гапларни эшитганда ҳам чидаб тура-
рарди. Оқсоқол кўчадан келиб омборхонага калит солиб
овқатга масаллиқ олиб бермагунча, айвон лабида маъюс
ўтираверарди. Оқсоқолнинг измисиз бу рўзгорда
ўчоққа ўт ёқилмасди. У доимо эшак миниб, қишлоқ-
ма-қишлоқ чорбозорчилик қиларди. Ҳеч қачон бировни-
кида ётиб қолган эмас. Қаерда бўлса ҳам уйга етиб
келарди.

Оқсоқол фақат ҳовлидаги аштархон гилос билан
оқ ўрик пишиб тугамагунча уйдан кўчага чиқмасди.
Уларни териб, саватга битталаб жойлаб, ириган-чи-
риганларини уйдагиларга қолдириб бозорга олиб ке-
тарди.

Лекин рўзгорда ҳар қандай қийинчилик пайтида ҳам
уларнинг қозони қайнаб турарди. Омборхонада ҳаминша
бир-икки ойга етадиган масаллиқ бўларди. У доимо бир
гапини такрорлашни яхши кўрарди:

— Озиқлик от ҳоримас. Нафсини тийган узоққа бо-

ради. Тома-тома кўл бўлур, бугун бир бурда тежасанг, эртага ноннинг икки бурда бўлади.

Оқсоқолнинг деярли ҳар кунни омборхонадан шиша банкада мош ё пўхат ўлчаб бераётганда айтадиган гапи хотинининг жон-жонидан ўтиб кетарди. Ҳатто бир кунни чидамай нолиб ҳам қолди:

— Э, тежалмай ўлсин. Дунёга одам икки марта келадими? Эшикдан биров кирса юрагим ўйнаб кетадиган бўпти, одамларга ўхшаб бпровнинг олдига иккита нон қўёлмасам. Бу қапақа тирикчилик бўлди. Бошқалар би-нойидек тўкин-сочини яшашяпти. Э, ош авлиё-ю, нон пайгамбар бўлмай қуриб кетсин.

Оқсоқол ўшанда хотинининг гапига жавоб тополмай ўшқирган эди.

— Ҳой, аҳмоқ хотин, ҳой, нодон хотин, азизларга тил тегизма! Бу кунингни ҳам кўп кўриб қўймасин!..

Маҳаллада тўй ё аза бўлса ўша кунни уларнинг уйида қозон осилмасди. Оқсоқол маърака ўтгунча қозоннинг тепасидан кетмасди, болалардан уйига бир-икки товоқ ош чиқарарди. Узи қайтишда қийинга ушатилган бурда нонларни тугиб келарди.

Низомжон ана шу онлада, ҳамниша таранг рўзгор ичида ўсган.

Шу топда у суратга қараб ўтириб, мунис, ҳамма вақт кўзида ҳаётдан нолиш сезилиб турган онасини эслаб кетди. Опаси камдан-кам куларди. Кулганда ҳам ичида куларди. Баъзан у Низомжонни етаклаб тоғалариникига олиб борарди. Низомжон ўша ёқларга борганда сира уйига қайтиб келгиси келмасди.

Маана ҳозир она суратига тикиларкан, унинг юзидаги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинлар, ҳеч қачон кулмаган қисик лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжонга: «Болагиннам, менсиз ҳолинг не кечаётган экан, йўлининг топгунигча бағримда тутолмадим. Қайда бўлсанг омон бўл. Ёмонга ёндашма!» деяётгандек.

Осмон худди янгигина оҳак суртилган девордек секин-секин оқариб келарди. Кўкка бўй чўзган яланғоч теракларнинг учу бирдан худди ўтда қиздирилган симдек қип-қизил бўлиб кетди.

Кўчадан оёқ товушлари ҳам эшитилиб қолди. Атласдек товланган осмон беғубор ҳаво Низомжон кўксига оғир, ҳазини ўйларни тарқатиб юборгандек бўлди.

Зебихон у қадар чиройли эмасди. Аммо унинг икки кўзи... Бу кўзлар қараганини куйдирарди. Зирилламалик йигит борки, унинг эшиги олдидан тегажаклик қилмасдан ўтолмасди:

Сурма қўймай мунча ҳам, жоно қародир кўзларинг,
 Ҳар бири жон қасдига боққан балодир кўзларинг.
 Ошно бегоналарга, бир умр хуш-хуш нигоҳ,
 Ошноларга ғараз ношнодур кўзларинг...

Зебихон супада бу қўшиқларни эшитиб ётарди. Опаси унинг тепасига келиб бир ёстиқ бўлиб тўзиб кетган сочларини йиғиштириб унга меҳр билан тикиларди-да, ҳамиша бир гапни айтарди:

— Сен ўлгур, ноз қилавермай биттасини танласанг бўларди. Поччангни биласан-ку, гап кўтармайди.

Зебихон поччасининг феълини жуда яхши билади. У опаси айтгандек тажанг одам эмас, жуда мулойим. Опаси унга тегиб икки болалик бўлди ҳамки, уларнинг орасида биронта совуқ гап ўтганини билмайди. Жаҳли чиқиб турганда ҳам гапига матал қўшиб гапирарди. Опаси бир куни ўртоғи эрга тегаётганида тўйга кетиб ярим кечасигача қолиб кетди. Аксига олиб Зебихон ҳам мажлисда эди, келса поччаси қўлига ҳали йўлга кирмаган болани кўтариб олиб ҳовлида алла айтиб юрибди. Эркак кишига алла айтиш шунақаям ярашмас эканки, Зебихон хиринглаб кулиб юборди. Қагта ўғли тўрт яшар Омонжон дадасининг этагидан ушлаб эргашиб юрибди. У дод дейди, чақалоқ чириллаб йиғлайди, поччаси дўриллаб алла айтади.

— Нима гап, тинчликми, почча?

Поччаси индамади. Бир оздан кейин тўнғиллади:

— Эгачим овга чиқди, кетидан ғовга чиқди. Қилган ишини қаранг, болаларга овқат-повқат қилмай кетаверибди. Қозонга ўт қалай десам, манави қўлимдан тушмайди. Буниси этагимга ёпишиб олди. Жонимдан тўйиб кетдим.

Зебихон дарров овқат пишириб, жиянларига едирди. Болалар очиққанларидан йиғлашаётган экан. Тўйиб дарров ухлаб қолишди. Опаси икки хўроз чақирганда келди.

— Қаёқда қолиб кетдинг, опа, поччам бечора қийна-
либ кетибди-ку?

Опаси бўйнидан марваридини, қулоқларидан исир-
галарини ола туриб ҳиринглаб кулди.

— Қўявер, бола боқишнинг қанақалигини бир билиб
қўйсин.

Поччаси ётган ерида тўнғиллади. Уйқуси жуда пишиб
турган экан, айтган матали унча келишмади:

— Бир доно одам, кичкинагина, озгингина хотинга
уйланибди. Одамлар нега кичкина хотинга уйланди, деб
сўрашганда, жанжалнинг кичикроғи дуруст, деган
экан.

Бу гапдан ҳайрон бўлиб қолишди. Зебихоннинг опа-
си унчалик кичик эмас, тўлагина лўппигина жувон эди.

— Бу нима деганингиз?— деди қулиб.

Поччаси гапни ёпиштиролмаганидан ўнғайсизланиб,
кўзини юмиб ёлғондан хуррак тортган эди.

Поччаси Тўланбой мўйлов эски китобларни кўп ўқи-
ган. Шунинг учун ҳам икки гапнинг бирига ё байт ё
бўлмаса ибратли бир ҳикоят қистириб ўтмаса кўнгли
жойига тушмайди. Қайнатаси ўлганда кўп яхшиликлар
қилган. Унинг бу яхшиликлари Зебихоннинг дилида ту-
рибди. Шу поччаси уни ўқитди, гап-сўзга қолдирмай
отадек қанотига олди. Баъзан Зебихон йўқ пайтлари
эр-хотин пичирлаб гаплашиб тенги чиқса Зебихонни
бирон йигитга беришни маслаҳатлашишарди.

— Зебихон ёмон эмас, эсли-ҳушли чиқди. Қиз бола
нозик нарса, тенги чиқса текин бер, дегандек, вақтида
эгасига топширсак, ёмон бўлмасди.

Хотини бу меҳрибон, ҳамиятли эрининг одамгарчи-
лигидан кўз ёши ҳам қилиб оларди.

— Бу замоннинг қизларига бир нима деб бўларми-
ди? Узи топмаса, биз топгани назарга илмайди.

Аmmo Зебихон ўзига муносиб йигит изларди. Оёғи
тагида ўралашаётганларини писанд қилмас, йўлини тў-
сиб, йиғлаб дардини айтадиганларни эламас эди. У маф-
рур, уни оёқ учиди кўрсатадиган, кўркига бино қўйган
Турсунбойнинг юрагига ўт ташламоқчи, унинг кўзини
очиб қўймоқчи эди.

Қизларнинг ҳаммаси ҳам шунақа бўлади. Улар суй-
калганга эмас, ўзини олиб қочганга қарашади. Турсун-
бой ана шунақалардан эди.

У чиройли, қомати қуйиб қўйгандек паҳлавон йигит.

Бироп марта соқоли ўсиб юрганини ҳеч ким кўрмаган. Қийинлари ҳамиша тоза. Этиги ойнадек йилтираб турсунбой бўлса қизлар олдидан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. Ҳатто у ўртоқларига мақтаниб, фалон қизини бир лақиллатаман кўриб қўясанлар, дерди-да, гаров байлашиб, қизлар билан бирон жойга ваъдалашарди. Қейин у ваъдалашган жойга бормаи оғайинларини томоша қилгани юборарди. Сочини майда ўриб, ясаниб келган бечора қиз уни кута-кута қайтиб кетарди. Турсунбойнинг ўртоқлари уни эрмак қилиб орқасидан қараб қолишарди. Турсунбой шунча гаровларда неча марта ўртоқларини арақча туширган.

Зебихон мана шу Турсунбойнинг ишқида куярди. Турсунбой бўлса унга қайрилиб ҳам қарамасди.

Қиз бола шайтон бўлади. Агар у астойдил қасд қилса ҳар қандай эркакнинг ҳам юрагини ёндира олади. Бир тасодиф рўй берди-ю, Турсунбой ўқ еган каптардек тинирчилаб қолди.

Байрам кунлари Заркент гузари жуда гавжум бўлади. Катта клубда область театри ҳар хил томошалар қўяди. Гажак қўйган келинчақлар, гижим рўмол ўраган қизлар фотография олдида ўралашиб қолишади. Фанер будка олдида йигитлар кружка четидан кўпик пуфлаб пиво ичишади. Мороженоехона болаларнинг қий-чувига тўлиб кетади.

Зебихон иккинчи май кунини Яккатутдаги ўртоғиникидан зиёфатдан келаётган эди. Этагининг икки ёнида печак очилган сорочка кўйлагини елкасига ташлаб олган Турсунбойнинг пиво ичиб турганини кўриб кўчанинг нариги бетига ўтиб кетмоқчи бўлди. Турсунбой қизни этигининг қўнжини болдирга бурма қилиб тушириб, галифе шими устидан жез тўқасига юрак тасвири туширилган энлик камар тақиб олган эди.

У ўртоқларига Зебихонни кўрсатиб нимадир деди. Ширакайф йигитлар ялт этиб унга қарашди. Кейин улар ўртасида қандайдир тортишув бошланди. Турсунбой икки бармоғини оғзига тиқиб ҳуштак чалди. Зебихон нима гап деб орқасига қараган эди. Турсунбой уни имлаб чақирди. Қиз писанд қилмай кетаверди. Жаҳли чиққан Турсунбой яна ҳуштак чалди:

— Ҳой, менга қара деяпман!

Қиз тўхтади.

— Нима дейсан?

— Баққа кел!

— Мен итманми, нега ҳуштак чалиб чақирасан? Ишинг бўлса ўзинг кел!

Турсунбой, «Оббо!» деганнча унга қараб юрди. Йигитлар Турсунбойни эрмак қилиб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. Уларнинг бири:

«Ўла, ўл, ўсалнинг қадёғи неча пулдан тушди?» деб ҳиринглади.

Турсунбой икки қулогича қизариб Зебихоннинг олдига келди.

— Шарманда қилдинг-ку, кела қолсанг эт-бетинг камайиб қолармиди?

Зебихон унга ғазаб билан қаради. Турсунбой оёқ устида аранг турар, ҳар гаңдираклаганида елкасидаги ғижим бўлиб кетган кўйлаги ерга тушиб кетарди. Уни оламан деб икки марта ўтириб ҳам қолди.

— Мени ўртоқларим олдида шарманда қилдинг.

— Одамнинг ҳар нима бўлгани яхши? Сен фақат ўзингни ўйлайсан. Бир пуллик манфаатинг учун бошқа одамнинг обрўсини оёқ остига олиб тепкилашдан ҳам тоймайсан. Билиб турибман. Оғайниларинг билан гаров байлашиб мени чақирдинг. Уялмайсанми? Виждонинг борми ўзи?

Қўлида кружкаси билан уларга яқинлашаётган йигит лабини ялаб қичқирди.

— Яша, қизча, бопладинг. Гушнани яримтага туширдинг.

Турсунбой ўртоғига еб юборгудек ўқрайиб қаради. Зебихон Турсунбойга ачинибми, ғазабланибми, бир қаради-да, индамай йўлга кетаверди. Турсунбой қўлларини мушглаб орқасидан қараб тургач, кейин қўл силтаб, қизнинг орқасидан кетди.

Зебихон Турсунбойнинг бу қилиғидан ниҳоятда ғазабланган эди. Хўрлиги келиб, ўпкасини туюлмади. Кўзларидан ёш думалайверди, думалайверди... Зирилламага шу вазоҳатда кириб боришдан истиҳола қилиб, йўл четигаги терак тагига келиб ўтирди. У ҳозир Турсунбой яқинига келса, юмдалаб ташлашга, оғзига келган сўзлар билан қаргашга тайёр эди.

Қизарган қовоқларини этагига артиб ўрнидан турмоқчи эди, яқин келиб қолган Турсунбойни кўриб яна ўтирди.

— Сен ярамас, қараб тургин, дадангга айтиб бермасам!..

Турсунбой қилгиликларини кўпинча дадасидан яширарди. Зебихоннинг гапи уни бир оз саросимага солиб қўйди.

— Жинни бўлдингми! Ҳазилни ҳам билмайсан-а. Ҳазиллашдим.

— Ҳазил шунақа бўладими? Мени шарманда қилиб, ароқ ютмоқчи бўлдингми? Ма, ма, пул. Пул керакми сенга?— Зебихон рўмолчасига тугилган пулни унга прғитди.

— Уяти йўқ, номард!

— Оғзингга қараб гапир. Калтак емагин, тагин.

— Қани, ур. Ур, мард бўлсанг!

Турсунбой унга яқин келолмади. Тишини ғичирлатиб тураверди. Зебихон ўрнидан турди-да, этакларини қоқиб уни масхара қилаётгандек жўрттага минг турлашиб кўчанинг ўртасидан жўнаб қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбой Зебихонга рўпара келолмайдиган бўлиб қолди. Қиз олдидан чиқиб қолган пайтларда Турсунбой бир нимани баҳона қилиб бурилиб кетади ё бўлмаса лавлагидек қип-қизариб тураверарди.

Турсунбой ҳамма вақт хоҳишига етган, нимани хоҳласа ўшанга эришган бола эди. Зебихон биринчи бўлиб унинг юзига тик қаради. Биринчи бўлиб унинг таъзирини бериб қўйди.

Турсунбой ундан ўч олишга нитиларди. Баъзан эса инсофга келиб, астойдил узр сўрамоқчи бўларди. Лекин ўч ҳам ололмади, узр ҳам сўролмади. Орага учинчи бир савдо суқилди.

У Зебихонни яхши кўриб қолди. У бу қизнинг нимасини яхши кўриб қолганини ўзи ҳам билмасди. Ким биларди, у Зебихоннинг Марғилон суратхонаси деворидаги, соат таққан қўлини нягига тираб тушган суратини кўрганданми, ҳаваскорлар тўгараги «Тоҳир ва Зухра»дан парча қўйганда Зухра бўлиб чиққанини кўрганидами, қачон, қандай қилиб яхши кўриб қолганини билмайди. Дарҳақиқат, Зебихоннинг сурати жуда яхши чиққан эди.

Турсунбой ўшанда суратга маҳлиё бўлиб қараб қолган, фақат: «Анавини қара-я, ўзимизнинг тўпори Зебихи шу? Юзига тузукроқ қарамаган эканман-да. Вой, мунақаси бўлмайди! Тавба-е!.. Ростдан Зебихи?...»— дея олган эди.

Ҳаваскорлар театрининг томошаси бўладиган кунни Турсунбой клубга писанд қилмай кирган эди. Зебихон шунақаям қилиқлар қилдики, Турсунбой анграйиб қолди. Зеби «Отмагай тонг»ни жуда оларкан. Тоға: «Вой пучуг-эй», деб юборганини Турсунбой ўз қулоғи билан эшитди. Ашула тамом бўлгандан кейин клуб ичи чапакдан ларзага келди. Томоша томошалигида қолиб ўша ашулани яна айттиришди. Парда ёпилганда Тўланбой саҳнага чиқиб, тушунтирди:

— Уртоқлар, спектаклда ашула икки марта айтилмайди, шунга риоя қилинглар!

Турсунбой луқма ташлади:

— Катта театрларда шунақа бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. Сендақа режжисорни қара-ю!..

Спектакль тамом бўлгандан кейин жанжал чиқди.

— Бу ёғини ҳам кўрсатсин.

Тўланбой яна саҳнага, чиқди.

— Уртоқлар, давомини икки ойдан кейин кўрсатамиз. Бу томошадан бир парча, холос.

Ёшлар қий-чув кўтаришди.

— Чоракта томошага одам йиғиб ўтирибсанми?

Одамлар Зебихоннинг санъатига қойил қолиб, томошадан кўнгуллари тўлмай тарқашди. Ана шундан кейин Тўланбой, астойдил киришиб пьесанинг ҳаммасини кўрсатиш ниятида кун ора ҳаваскорлар билан шуғуллана бошлади. Аммо уруш бошланиб, бу ишлар қолиб кетди. Ҳаваскорлар фронтга кетди. Тоҳир ролида чиқадиган, Ҳора ботир бўладиганлар фронтда душманга қарши жанг қилгани отланишди.

Шу-шу бўлди-ю, Турсунбойнинг қулоғидан Зебихоннинг овози нари кетмай қолди. Кўзини очса қашқар балдоқ таққан сурати, кўзини юмса ашуласи уни нотинч қилаверди. У жуда кўп гаранг бўлиб юргач, қизнинг йўлини тўсиб, ёўлдираб муҳаббат изҳор қилди.

Зебихон ариқ бўйида толга ўрашиб чиққан чирмовуқнинг карнай гулидан биттасини узиб кўкрагига, пастга қаратиб тақиб олди-да:

— Тушундингми?— деди:

Турсунбой тушунди. Тушунди-ю, юраги ўртаниб кетганини билдириш учун отга ўхшаб пишқириб хўрсинди.

Леёл қалби тош бўлса ҳам аллақасери пахтадан юмшоқ, ипақдан майин бўладн. Айтилган гап ўша жойга

бориб тегса бекор кетмайди. Турусунбойнинг шу қалбаки хўрсиниши Зебихон кўксидаги ўша ҳар марсани кечира олувчи, ҳар қандай дарддан ўша ларзага тушувчи жойга бориб қадалган эди. Зебихон унга ён берди. Ҳеч кимга сўзини бермаган, ҳали эгар урилмаган, жилов солинмаган асов жийропдек шаталоқ отиб юрган бўз бола-нинг бош эгиб титраб туриши Зебихоннинг кўнглини юмшатди. У беихтиёр унинг қўлларидан ушлади. Турсунбой унинг қўлларини олиб қизиб турган бетларига ишқадди.

Турсунбой ҳарбий хизматга кетар олдида улар охириги марта қирга чиқишди. Ушанда уларнинг юлдузлари порлаб турарди. Турсунбой қовжираб қолган ариққа чалқанча ётиб осмонга тикилди. Юлдузлар милт-милт қилиб имлашади. Нигитнинг кўзларида ёш йилтираётганини Зебихон сезмасди. Икковлари ҳам ўз юлдузларига тикилиб нималариндир ўйлашарди...

— Ўша ерларда ҳам шу юлдуз кўринармикин?— деди Зебихон.

— Кўринади. Ҳамма жойдан кўринади,— деди Турсунбой йиғламсираб.

Турсунбойнинг дард билан, алам билан гапираётганини Зебихон сезиб қолди. Бошидан қучоқлаб кўкрагига босди. Турсунбой йиғларди. Зебихон унинг сочларини силади.

Ўша кеча Зебихон ухлаёлмади. Кенг супада тўлганиб чиқди. У опасининг қимматбаҳо безакларини тақиб, юзларига биллиар-биллимас қизил суртиб, атирга чўмилгандек бўлиб Турсунбойнинг олдидан ўтгани, унга доимо бепарво қарайдиган Турсунбой кетидан анграйиб қараб қолганини эслади. Турсунбой олисга, қон тўкилаётган, бомбалар портлаётган жойга кетди, деб ўйлаган эди Зебихон. Аммо Турсунбой қочибди. Фронтга етмаёқ, йиғитлар жон олиб, жон бераётган жойларга қадами етмаёқ қочибди.

Бу шум хабар Зебихонни тамоман эсанкиратиб қўйди. Аввалига нималар бўлаётганини билолмай гангиб юрди. Кейин бу даҳшатни одамлар кўзида, муомаласида кўриб бирдан юраги ўйнаб кетди.

Шу кунлар «Азизхон қаҳрамон бўлди» деган хабар келган эди. Бир қишлоқнинг икки боласидан бир кунда икки хил хабар келди. Бири қаҳрамон, бири қочоқ!

Зебихон тўлғаниб-тўлғаниб йиғлади. Охири бу номард, аҳдини бузган йиғитни қалбидан сидириб ташлашга аҳд қилди.

Бу Зебихон ўйлаганча осон иш эмасди. Уларнинг бирга кечирган, аҳд-паймон қилган онларига гувоҳ юлдузлар ҳамон порлаб туришибди. Улар кечган кунларни эсга солиб, бири Турсунбой бўлиб, бири Зебихон бўлиб ҳар кеча ҳали барг ёзмаган новдалар орасидан қарашмоқда.

Адирлар-чи! Уларнинг илк севгисига гувоҳ бўлган қирларни қўпориб ташлаб бўлмайди-ку! Овоз етмас осмонда ҳамон милтираб турган юлдузларни узиб олиб ўнгирларга улоқтиролмайсан-ку! Уларни кўк юзидан сидириб ташлаб бўлмайди-ку!

Зебихон қалбида тўлиб-тошган аламларни кимга тўкишини, лаҳча чўғ бўлиб ёнаётган ўтти кимга сочишини билмасди.

Зебихон ўйлаб-ўйлаб, Турсунбойни эслатадиган кўчалардан, сой бўйларидадан нари кетишга аҳд қилди.

У Тоға кўнса Найманга кетади. Шу ниятда ўрнидан туриб бир варақ қоғозни олдига қўйиб қаламни тишлаганча ўйлашни қолди.

XI

Икромжон эрталаб шамолнинг гувуллашидан уйғониб кетди. Апил-тапил кийиниб ўрнидан турди-да, ҳовлига тушди. Ҳамон шамол новдаларни бир-бирига айқаш-уйқаш қилиб, ҳовли юзидаги қоғоз парчаларини у ёқдан-бу ёққа учуриб юарди.

Кунботар томондан қўргошиндек қоп-қора булут шу томонга судралиб келмоқда. Икромжонни ташвиш босди. Ахир бугун одамлар чўлга кетишади. Тўқайдан, ботқоқлардан бусиз ҳам ўтиш қийин, ёмғир қуйиб берса отларга қандай қилиб бошпана қуриб бўлади? Агар ҳаво шу хилда айниб турса эртага жўнашсамикан?

Низомжон ҳам турди. У Икромжоннинг нимадан ташвишланаётганини сезгани учун индамай бориб самоварга ўт ташлади.

— Менга қара, жиян,— деди Икромжон унинг олдига келиб.— Ҳар эҳтимолга қарши кўч-кўронларни тўғрилаб туринглар, мен бир гузарга чиқиб келаман. Агар

Ўзим келолмасам арава юбораман. Правление олдига чиқаверинглар.

Тога, хотини-халаж турар жой битганда борадн, хозирча ўзинглар кетаверинглар, деган эди. Аммо Икромжон хотинини ёлғиз ташлаб кетгани кўнгли бўлмади. Олиб кетишга қарор қилди. Агар хотини ҳувиллаб ётган уйда бир ўзи қолса ич-этини еб қўяди.

Икромжон осмонга қарай-қарай кўчага чиқиб кетди. Жаннат хола сигирни чорбоғга арқонлаётган эди. Чеслакда сут кўтариб кирди.

— Амакинг қани?— деди у чеслакни ошхона остонасига қўя туриб.

— Тайинлаб, идорага чиқиб кетдилар, кўчларни тайёрлаб турармишмиз.

— Эшикни қулфлаб кетаверарканмизми?

— Унисини айтмадилар.

Жаннат хола Найманга кетамиз, деган гапни эшитганда, бунчалик бўлар, деб ўйламаган эди. Бу гапнинг бутун даҳшати шу топда билинди. У шу уйга келин бўлиб ёр-ёр билан кириб келган. Шу уйда неча бола кўриб, нечасини тупроққа берган. Бу уй унинг энг бахтиёр, энг азобли кунларига гувоҳ. Эҳ-ҳе, бу уй деворлари орасида унинг қапчадан-қапча умри ўтган. Шу уйда йиғлаган, шу уйда кулган...

Энди бу уйни ташлаб тўқайга кетяпти.

Жаннат хола бирдан бўшашиб ўтириб қолди. Ранги ўзгарди. Юраги эзилиб, бирпасда хаёли аллақайларга учди.

Кўп хотинларда жиндек молпарастлик, латтага ўчлик бўлади. Бу хислатдан Жаннат хола ҳам холи эмасди. У, ўғил уйлантираман, келин тушираман, деб қачонлардан бери мол йигади. Эрига билдириб-билдирмай, магазинга қандай яхши мато келса уйга ташиб келаварди. Ҳали Икромжон кўрмаган бисотлари ҳам бор эди Жаннат холанинг.

У тўй қилсам бировдан сўрарлик бўлмасин, деб чини асбобларни ҳам етарли қилиб қўйган эди. Келиннинг эн кийимликлари тахт. Ҳатто бўлғуси келин нечанчи туфли кийиншини билмаса ҳам, пошнаси баланд туфлилардан ҳам уч-тўрттасини олиб қўйган. Булардан ташқари, бир сандиқ тўла Турсунбойнинг кийимлари.

Ҳамма оналар шу. Боласининг камолини кўргунча, келин туширгунча шунақа тиниб-тинчишмайди.

Кунботардан кўтарилган булутни шамол ҳайдаб келди-да, шатир-шутур қилиб жала қуя бошлади. Жаннат хола сутпи кўтариб айвопга қочди. Самовар париллаб қайнади. Низомжон карнайини олиб ташлаб самоварни айвоннинг пойгаҳига келтириб қўйди, тутаётган чаласини оташкурак билан олиб ариқдаги бутана сувга ботирди.

— Менга қара, болам,— деди Жаннат хола Низомжонга ҳасратли боқиб.— Шу ёғингарчиликда кстмоқчимисизлар?

Низомжон ҳайрон бўлди:

— Ия, сиз кетмайсизми, ая?

Жаннат хола бош тебратди:

— Йўқ, болам. Аввал биронта бошпана тиклаб олинглар, кейин мени олиб кетарсизлар. Манави ерга ўтир, сенга айтадиган бир-икки оғиз гапим бор. Яхши-лаб эшитиб, қулоғингга қўйиб ол. Амакингни кўнгли яримта. Енидан жилма, ҳозир ўзи еру кўкка сизмай юрибди.

Ажаб! Икромжон юрса ҳам, турса ҳам, бироқ ҳаракати билан хотинининг вайрон бўлган кўнглига озор бериб қўймасликка уринади. Ичи йиғлаб турганда ҳам унга кулиб қарайди. Ўзини кенг қўйиб унга далда берди.

Хотини-чи? У ҳам шу!

Эр-хотин ичдагини ташинга чиқазмай бир-бирини алдарди. Гўё уларнинг онласида ҳеч гап бўлмагандек. Гўё Турсунбой уларнинг дилини оғритмагандек.

Икромжон хотинини ёлғиз қолдиришга, хотини бўлса уни ёлғиз юборишга кўнгли бўлмасди. Уларнинг шу кунлардаги муомаласи худди бир-биридан айбини яшираётган қудаларга ўхшаб кетарди.

Шамол кучайгандан кучайиб, булутни суриб кетди. Булут четлари худди ёнаётган қоғоз четига ўхшарди. Шу зар булутлар орасидан кўк шишадек бўлиб осмон кўрindi.

Мўриларда жон сақлаган мусичалар кукулаб тарновларга қўниб олишди. Беғубор, жуда ҳам беғубор шабада эсди. Бу шабадалар қанотида қирларда упан писта мағиздек оч яшил гиёҳларнинг тароватли ҳидини олиб кетди. Ивиган серрахна деворлардан буғ кўтарила бошлади. Бирпасда ҳамма ёқ яшнаб кетди.

Жаннат хола шошиб-пишиб бир-икки пиёла чой ич-

ди-да, уй йиғштиришга тушди. У тахмондан кўрпа, якандоз олиб, сандиқ устига тахлаб қўйган янгигина шолчани тортиб айвонга олиб чиқди. Икки кишига етарли анжомни бир жойга тўплангандан кейин, Низомжонга буларни шолчага ўрашни буюрди. Кейин ўзи ошхонадан қумғон, декча олиб чиқди. Яна нима эсимдан чиқди экан, деб ўйлаб тургандан кейин, унутган нарсаси эскига тушиб, яна ошхонага кириб кетди. Саватда нон, туз, қошиқ, қуруқ чой олиб чиқди.

— Бўлди. Яна бирон нарсадан камчилик бўлса қишлоққа одам тушиб турар, албатта, тайинлаб юборинглар. Ҳаммасини юбораман.

Девор рахнасидан эгарда ўтирган Икромжоннинг боши кўринди. У эгардан гуп этиб ўзини ерга ташлади-ю, ҳовлига кирди.

— Тайёрмисизлар? Қани жиян, юкларни аравага олиб чиқавер!

— Дадаси, мен боролмайдиган бўлиб қолдим.

Икромжон хотинига қаради.

— Нега айниб қолдинг, хотин? Юравер, Тоғага айтдим, майли, деди.

— Кейинроқ борарман. Ҳозир борсам сизларга ташвиш бўлишдан бошқа фойдам тегмайди. Бораверинглар, мендан хавотир олманг, менга жин ҳам тегмайди.

Икромжон чаккасини қашиб, нима қилишини билмэй туриб қолди.

Бирга кетгани дуруст эди. Елғиз уйда нима қилали? Уйлайвериб адоини тамом бўлади-ку.

— Ҳой, хотин, юравер, жиннилик қилма.

Жаннат хола қатъий жавоб қилди.

— Кетаверинг, дадаси. Мени йиғлайди, ўзини ўзи еб қўяди, деб ўйламанг, хотиржам кетаверинг. Бир бошпана тикланг. Бу уйни биронтага топшириб, рўзгорни саранжом қилиб кейин бораман.

— Э,— деди Икромжон,— эси йўқ, хотин-эй, шу пайтда рўзгорни ўйлаб ўтирибсанми, ҳеч ким тегмайди! Жонинг саломат бўлса, ҳаммаси топилиб кетади.

Икромжон у деса, бу деди, хуллас, Жаннат хола бормайдиган бўлди.

Юкларни аравага ортиб Икромжон энди узангига оёқ қўяман деб турган эди, Жаннат хола эшикка қулф уриб ушинг олдига келди.

— Шошманг, ҳеч бўлмаса гузаргача кузатиб қўяй.

Икромжон эгарга минмади. От жиловидан етаклаб йўл бошлади. Эр-хотин олдинда жимгина кетишяпти. Низомжон бўлса арава орқасида уларга хомуш қараб борарди.

Икромжон аравани чойхона олдидаги устига кўч ортилган аравалар қаторига олиб бориб тўхтатди.

Тоға келганларни алоҳида рўйхатга ёзиб турарди.

Икромжон қишлоқда шунча одам борлигини билмас экан. У ҳамма фронтга кетгану, қишлоқда ҳеч ким қолмаган, деб юрарди. Ҳозир кўчанинг икки бетига тизилиб турган, самовар сўрсини тўлдириб ўтирган кишиларни кўриб ҳайрон бўлди. Бутун қишлоқ чўлга кетаётганларни кузатишга чиққан эди. Бундан ташқари, кеча қоровул хонадонларнинг эшигини қоқиб эрталаб ҳамманинг идора олдига тўпланишини айтган эди.

Тоға охирги арава келиб тўхтагач, ичкарига кириб кетди. Бир оздан кейин у кеча областдан келган мухбир йиғит билан чиқди. Улардан кейин ҳали ҳам ўша янги костюми, янги этниги кийиб юрган Умматали чиқиб атрофдан кимнидир қидира бошлади. Қидирган кишинини топди шекилли, қўли билан имлаб чақирди. Тўти хола тўдадан чиқиб олдига келди.

Уларнинг ҳар бир ҳаракатини Икромжон қимирламай кузатиб турарди.

Кимдир уни туртгандек бўлди. Угирлиб қараган эди, ёнидаги бола идора томонни кўрсатди.

— Сизни ранс тоғам чақиряптилар.

Икромжоннинг икки кўзи Умматалида бўлганидан ранс чақираётганини кўрмай қолган эди. Тез-тез юриб унинг олдига борди.

— Қалай, тайёрмисизлар? Тайёр бўлсанг, ҳозир жўнайсиизлар. Сен манави ерда тур!

Тоға қўлини кўтариб ғала-ғовурни босди.

Ҳамманинг кўзи унда. Тоға баланд овоз билан гап бошлади.

— Ҳурматли ўртоқлар! Бугун биз шу соатдан бошлаб областда биринчи бўлиб Найман чўлига юриш бошлаймиз. Ўзларингизга маълум, уруш кетяпти. Юртни тўйдириб, кийинтириш, урушдаги болаларимизни толиқтирмай вақтида озиқ-овқат билан таъминлаб туриш бизнинг зиммамизга тушган. Шунинг учун ғалаба кунларини тезроқ яқинлаштириш ниятида партияimizinг бекор ётган чўлларни ўзлаштириб уни ҳосил беришга

мажбур қилинг, деган чақирғига, лаббай, деб жавоб бердик. Мана бугун йўлга чиқяпмиз. Биринчи ҳосилимизни фронтга, азамат ўғилларимизга атаймиз. Розимисизлар?

Оломон гувиллаб унинг гапини маъқуллади. Тога қўлини кўтарган эди, халойиқ яна жим бўлиб қолди.

— Правленнеда келишиб, колхозимизнинг илғор кишилари номидан Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлган ҳамқишлоғимиз Азизхон Умматалиевга хат йўллашга қарор қилдик. Рухсат этсанглар, шу хатни ўқиб берсак.

Тога қўлтиқлаб турган қизил папкадан икки-уч варақ қоғозни эҳтиётлаб олиб сал олдинроққа чиқди. Аввал халққа бир қараб олгандан кейин, шошилмай ўқий бошлади:

— «Азиз фарзандимиз, жигаргўшамиз Азизхон! Сенинг севикли Ватанимизни ёвуз душмандан ҳимоя қилиш учун фронтда кўрсатган қаҳрамонлигингни эшитиб бошимиз кўкка етди. Дилларимиз қувончга тўлди. Ватан учун фидокорона жанг қилаётган азаматлар сафида эканлигингдан фахрланамиз. Ҳаминша мана шундай мард бўл! Биз, ҳамқишлоқларнинг душмани Берлингача қувиб боришингни, уни ўз уясида янчиб ташлашингни истаймиз. Чекинма! Душман галаларига шердек ташлан! Уни янч! Хонавайрон бўлган онлаларнинг, етим қолган болаларнинг қасосини ол! Оналарнинг кўз ёшлари эсингда турсин! Кул бўлган кошонларнинг гулханлари эсингда турсин! Дорга осилган, бўғзига ханжар қадалган жигарбандларимиз эсингда турсин! Шулларнинг ҳаммаси, ҳаммаси учун қасос ол, азамат лочинимиз! . . .»— Тога хатнинг шу ерига келганда ёнидан рўмолчасини чиқазиб кўз милкларини артиб олди.

Халқ сукут ичида уни тингларди. Икромжон эса бошини қуйи эгиб одамларга қараёлмай титраб турарди. Тога ўқишда давом этди:

— «. . .Сенга шу хатни йўллаётган пайтимизда бутун қишлоқ халқи бир ерга тўпландик. Фронтдаги болаларимизни зориқтирмаслик учун янги ер очиб, экин майдонларини кенгайтиришга қасамёд қилдик. Биз бу ерда меҳнат фронтини очяпмиз. Чўл билан олишмоқчимиз. Тўқай билан олишмоқчимиз. Шу хат ўқиляётганда меҳнат фронтимизнинг гвардиячилари жангга отланиб шайланиб туришбди. Сенга бутун қишлоқ аҳли сизхат-сало-

матлик, жангда ғалаба тилайди!»— Тоға хатни ўқиб бўлиб яна дастрўмолини олди-да, пешона терларини артди.— Қимда-ким шу хатни маъқулласа келиб имзосини чексин.

Биринчи бўлиб Умматали, ундан кейин Тўти хола имзо чекди. Ана шундан кейин бирин-кетин одамлар келиб имзо чекавердилар. Кўпчилик Икромжонни зимдан кузатиб турарди.

Икромжон келиб, иккиланмай қаламни қўлига олди-ю, энгашиб қўл қўйди. Шундан кейин у дадил юриб арава олдига борди, ажиб бир чаққонлик билан эгарга мишиб олди.

Тоға хатни папкасига солгандан кейин аравалар тахтми, дегандек, атрофга аланглаб олди.

— Оқ йўл! Оқ йўл, сизларга, яхшилар!

Аравалар жойидан қўзғалишди. Икромжон отга биринки аччиқ қамчи босиб, олдинга ўтиб кетди. Жаннат хола пилдираб унга етиб олишга ҳаракат қиларди.

Қарвон одамлар тўдасидан чиқиб, тош йўл бўйлаб кета бошлади. Низомжон аравадаги юклар устида ўтириб орқада қолаётган одамларга қараб қўл силкитарди. Зебихон тўртинчи арава билан ёнма-ён келарди. У эгарда қийшиқ ўтириб олган поччасига нималардир деб гапирарди.

Тош йўлда гилдиракнинг қалдирашидан унинг нима деяётганини Низомжон эшитолмасди.

Жаннат хола то тўп қайрғоч тагигача эргашиб келди-да, охири у ҳам қўлини силкитиб орқада қолиб кетди.

Низомжон унинг қораси кўрилимай кетгунча юраги эзилиб қараб борарди.

Икромжоннинг қовоғи солиқ. Орқасига қарамайди. От ёлларининг силкинишига қараб ўй ўйлаб кетади.

Унинг нима учун тажанг бўлаётганини Низомжон билади.

У Ч И Н Ч И Б У Л И М

I

Найман тўқайлари ёнарди.

Қуриб қовжираб қолган қамншларни олов бир чеккадан ямлаб боради. Паға-паға қурумларни шамол олис-олисларга қувиб кетмоқда. Тўнгизларнинг бесаран-

жом хур-хури, ўрдак ва қашқалдоқларнинг ғақ-ғуқи оламни тутган.

Икромжон баланд дўнг тепасида қўлтиқтаёғига тиралиб ўтнинг тўқай ичкарисига ўрмалашини кузатмоқда.

Ҳаво салқин. Изғирин жонни ачитади. Аммо шамол аланга тафтини Икромжон турган дўнггача олиб келмоқда. Гоҳ қоп-қора тутун булутлари орасида кўринмай кетади. Шунда у худди булут ўраган қояга ўхшаб арағ кўзга ташланиб қолади.

Аравадан чиқарилган отлар тутун аччиғидан безовта бўлиб, бошларини ўқини-ўқтин силкитиб қўйишади.

Низомжон бола бўлиб бунақа катта ёнғинни кўрмаган эди. У буралиб кўтарилаётган тутунларга жимгина тикилмоқда. Тутун буралаётган жойдан озиб, жунларни осилиб қолган бир бўри отилиб чиқиб қум тарафга қочди. Аммо сал нарироққа бориб яна орқага қайтди. Тутун орасига кириб кетди.

Низомжон унинг ўзини ўтга уришидан ажабланиб турган эди, милтиқни ўқлаётган Икромжон ўзича гапирди:

— Модасини чақиряпти.

Икромжоннинг гапи рост чиқди. Сал ўтмай ўша аланга орасидан бояги бўри эмчаклари осилган модасини эргаштириб чиқди. Икромжон мўлжалга олиб ўқ узди. Ўқ еган бўри оқсоқланиб уч оёқлаб югурганича тепалик орқасига ўтиб кетди.

Модаси эса ёнғинда қолиб ёнбошин куйган экан, қумга етмай йиқилди. Туролмай уч-тўрт метр судралиб борди. Кейин, қимирламай қолди.

Шамол кучайиб оловнинг тили яна ҳам узунлашди. У яшин тезлигида қамишларни ямлаб борарди. Аммо чўл шамолдек телба шамол бўлмайди. Ҳозиргина ол тарафдан эсаётган шабада салдан кейин орқа тарафдан эсади. Бу гал ҳам шундай бўлди. Низомжон, ўтнинг бу хил ёниши бўлса бирон ҳафта ичи ўчмаса керак, деб ўйлаган эди. Йўқ, шамол олдиндан эса бошлади-да, ўтни орқага пуркади. Ун беш минутларда аланга сўнди қўйди.

Икки қўлини белига тираб турган Тўланбой:

— Икромжон, қўштиғини болага беринг,— деди.— Бўрини қувсин. Оёғи яраланган, узоқ кетолмайди.

Икромжон милтиқни Низомжонга узатаркан, таъкидлади:

— Уқни исроф қилма! Эҳтиёт бўл!

Низомжон милтиқни олди-ю, қумликка қараб чопди. У тўхтаб, оёқ остида ётган бўрини милтиқ қўндоғи билан ағдарди. Бўри сап-сариқ кўзлари бақрайганча ўлиб қолган эди. Низомжон тепага қараб чопди. Тўланбой рост айтган экан, яраланган бўри олдинги чап оёғини кўтарганча савағич уюми олдида унга ёмон тикилиб турарди. Низомжон умрида бўрига дуч келмаган эди. Қўрқиб кетди. Тўхтади-ю, қимирламай қолди. Бўри унга томон уч оёқлаб келаверди. Низомжон нима қилишини билмасди. Оз бўлмаса милтиқни ташлаб юборай деди. Шундагина у қўлида милтиқ борлигини билиб қолди. Шошиб мўлжалга олди-да, кетма-кет иккала тепкени босди. Уқ товуши тинганда савағичнинг қуриган қиёқлари тўзиб кетганини кўрди. Тутун тарқадди. Қонга беланган бўри қумда безовта думалаб, охири бир-икки марта оёқ силтади-ю, жим бўлди.

Низомжон бўрининг ўлган-ўлмаганини биллолмай бир оз қараб турди. Бўри бошқа қимирламади. Шундан кейингина яқинига бориб тегиб кўрди.

Низомжон иккала бўрини оёғидан судраб келганда қатор плакатлар олдида уч-тўрт киши бордон тўқиб ўтирарди. Низомжон бўриларни улар олдида ташлаб кетмонни олди-да, ўчоқ ковлашга тушиб кетди. Икромжон ҳам, Тўланбой ҳам Низомжонга бир сўз дейишмади. Фақат бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Кимсасиз чўл бир кундаёқ гавжум бўлиб қолган эди. Қўшалоқ тол тагида икки киши ерга қозниқ қоқиб сўри ясамоқда. Оқ тунукадан ясалган бакни ер ўчоққа ўрнатиб, атрофига лой чаплашмоқда. Бир чол бочкадан резинка ичак билан керосин сўриб, тошфонарларга қуймоқда.

Низомжон ўзининг қобиллиги билан бу ерлагиларга дарров маъқул бўла қолди. Ундан ҳеч ким қаердан келганини, бу ерда нима қилиб юрганини суриштирмади. Эҳтимол, Икромжоннинг қариндоши деб ўйлашган бўлса керак. Ҳар қалай, Низомжон уларга тез эл бўлиб кетди.

Бугун кун қамиш куйдириш, ўчоқ қуриш билан ўтди. Кеч кириб, қоронғилик бошланганда ҳамма жам бўлиб,

катта чодир ичида, тошфонарь ёруғида чойхўрлик қилиб у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтирарди.

Чой ичиб ўтирган одамларнинг дилида қандайдир оғир ўйлар бор эди. Аммо ҳеч ким оғиз очиб урушдан гапирмасди. Уларнинг нима учун шундай қилаётганларини Низомжон сезиб ўтирарди. Агар урушдан, урушга кетган болалардан гап очилса Икромжоннинг дили оғришини ўйлаб, гапни бошқа ёққа чалғитишаяпти.

Тўланбой амаки ҳаммадан кўп гапирарди:

— Бола маладес, бўрнини қойил қилди. Айниқса, моласи тирик қолса сал кунда ҳамма ёқни бўри бостирворарди. Қўявер, бола, Тоғадан мукофат олиб бераман.

Низомжон индамади.

— Эртага Зирилламадан арава келмаса, ишимиз тўхтаб қолади,— деди Тўланбой анча жим ўтиргандан кейин.— Тоға тўртта темир плуг юбормоқчи эди.

— Трактор-чи?— деди Низомжон гапга аралашиб.

Тўланбой уни эрмак қилди.

— Вой боласи тушмагур, бу ботқоқда пардек енгил одам юролмайдн-ю, оғирлиги неча тонна келадиган тракторга йўл бўлсин! Ботиб қолади, жиян, ботиб қолади.— У Икромжонга ўгирилди.— Аравалар бугун етиб боришса, эртага қайтиб келишлари мумкин. Кеч кетишди. Ишқилиб, бирон жойда ботиб қолишган бўлмасин.

— Йўғ-э,— деб унга эътироз билдирди Икромжон,— келган йўлимиздан кетишса бемалол етиб олишадн. Кўрдинг-ку, йўл ёмон эмасди. Эндиги гап бизда қолди. Майнинг еттиларига бориб уруғ сочиш керак. Ушангача мана шу куйган тўқайда шудгор очиб тахт қилиб қўйишимиз керак. Қилолампизми, шунн?

Унинг гапларига жим қулоқ солиб ўтирган Тўланбой жавоб берди:

— Уриниб кўрамиз, оқсоқол. Агар трактор келолса-ку кўп ишларни эплаштирардинг-а, иложн йўқ-да. Тоға ваъдасида туриб, каналдан ариқ тортиб келишга одам юбормаса ишимиз чатоқ бўлади. Сизот сувига ишониб бўлмайдн.

— Тоға қаттиқ ваъда қилган,— деди Икромжон.— Сув ҳайдаб келишдан ташвиш қилма. У ёғнини ранс эплаштиради. Ундан ташқари, ер қотишин билан битта тракторни ҳам бизга юборади. Чингитдан қутулиши билан юборади. Яна ер очамиз. Қовун эктирмоқчи Тоға.

Шу гапдан кейин ҳамма хотиржам бўлиб, эртанги ишнинг маслаҳати бошланди. Ким қаердан иш бошлайди, ким қурилишда бўлади — ҳаммасига режа тузилди. Катта қурилишлар кейин бўлади. Ҳозир ошхона, ёнига битта чоғроқ тандир қурилади. Икромжон каналдан сув ташиб келишни Низомжонга юклаётган эди, у розн бўлмади.

— Йўқ дема, бола. Битта эшак бераман, фермадан сут ташийдиган иккита бидон ола келганмиз. Қўш бидонлаб ташийверасан.

Низомжон унга ёлворгандек қаради:

— Мени энг оғир ишга қўйинг, илтимос қиламан. Эл қатори ишлаб тер тўқай. Мени кичкина, нимжон деманг. Узларинг қатори кўраверинглар. Далада ўсганман. Қетмонда суюгим қотган. Бир ишлай.

Икромжон билан Тўланбой бир-бирларига қараб олишди.

— Ҳеч қанақа шартим йўқ. Ишлаб у-бу орттириш ниятим ҳам йўқ, менга ҳеч нарса керакмас. Бошпана бўлса, қорним тўқ, устим бут бўлса бас. Нимаики ишлаб топсам колхозга. Меҳнат ҳақи ҳам керакмас!— Низомжон кўп гапирмоқчи эди, ўпкаси тўлиб, гапи томогидан чиқмай, ҳиқиллаб қолди. У энтикиб гапини тамом қилди.— Чап қўлинг чўлтоқ экан, деб урушга олишмади. Уйимга сиғмадим. Эрта-нндин оғайниларим урушдан қайтиб келишади. Шуларнинг кўзига қандоқ қарайман. Нима қилдинг, қайси ковакда моғор босиб ётган эдинг, дейишса нима дейман? Эшакда сув ташиб, тирнқчилик қилиб юрдим, дейманми? Йўқ, тўқай буздим, бола-чақаларингга овқат толиб бердим, уларни боқдим, дейдиган иш қилмоқчиман. Жон акалар, мени аямасдан ишга ташлайверинглар.

У шундай ялиниб гапирардики, раъйини қайтаришининг сира иложи қолмаган эди.

— Ҳўп,— деди Икромжон.— Айтганинг бўла қолсин.

Олди одамларни уйқу босиб, кафтларига эспай бошлаган эдилар. Қариялар дастурхонга фотиҳа ўқишгач, ҳамма ўрнидан турди.

Низомжон билан Икромжон палаткадан чиқишганда қумлик томондан аллақандай илиқ шамол эсаётган эди. Икромжон олачалпоқ булутлар орасига дам кириб, дам чиқиб сузаётган ойга ички бир изтироб билан тикилиб турди-да, уҳ тортиб палаткасига қараб кетди. Ни-

зомжон индамай эргашди. Палаткага кирган Икромжон фонарь ёқди-да, боя Низомжон тўшаган қамишлар устига кўрпасини ёзди.

— Жойингни сол, болам, ётайлик эди.

Негадир унинг овози титрарди.

— Амаки, ётаверниг, уйқум келмаяпти. Бир оз эйдинда юраман.

— Ҳа, майли, ўзинг биласан. Эртага иш зўр бўлади. Ёта қолганинг маъқул эди.

У шундай деб, ёғоч оёгининг тасмаларини бўшатиб кўрпага кираркан, яна оғир уҳ тортди. Низомжон унинг аҳвол-руҳиясини сезиб турганидан фонарь пилигини пасайтириб, ташқарига чиқиб кета қолди.

Икромжоннинг юраги куярди. Ота ўз боласини минг марта оқ қилганда ҳам юрагининг бир чеккасида шу болага атаб ардоқлаган, унинг камолини кўришга асраган меҳрининг зарралари ётади. Бу зарралар вақти-вақти билан аланга олиб, яна сўнади. Ҳозир Икромжон йигирма бир йил қалбидан нари кеткизмаган, ҳар бир дақиқаси катта умидлар ваъда қилган нияглари билан кейинги бир ҳафта орасида боласини олисларга олиб кетган, порлоқ ниятларини куйдириб жизганак қилган ҳодисалар орасида ўртанарди.

Икромжонни бир нарса кўпроқ қийнади.

Нега шундай бўлди? Нега унинг боласи қўрқоқ чиқди?

У ўйлаб-ўйлаб, ўйига етолмасди.

Емай едирди, киймай кийдирди...

Икромжоннинг бирдан кўзлари очилиб кетди.

Ҳа, ҳа ҳамма гап ана шунда. Қўлини совуқ сувга урдирмади. Оғир иш қилдирмади. Йиғлаганда қўшилишиб йиғлади. Қалишини ҳам ювиб қўярди. Касал пайтида ҳам уни тайлоқдек қилиб опичиб юарди. Бетини ювганда ўзи сув қўйиб турарди...

Икромжон пешонасига шатиллатиб бир туширди.

— Жазангни торт, жазангни торт, Икром. Уни ўзинг шу кўйга солдинг. Энди минг йиғла, бефойда. Сенга бу жазо кам!

Икромжон ўглининг шу кўйга тушишини сира ўзидан кўрмаган эди. Энди бунга иқрор бўлди. Иқрор бўлди-ю, аламинга чидолмай инграб юборди.

Шундай изтироблар гирдобада қолган кишини ҳеч нарса билан юпатиб бўлмайди. Бундай пайтларда уни

Ўзидан бошқа овута олмайди. Икромжон шунинг учун ҳам ўзини ўтга-чўққа уриб, ўтли хаёллар ёлқинидан чиқишига интиларди.

Мана, Низомжон, куйиб кулга айланган тўқайда танҳо кезиб, умидлари саробга етаклаган шу киши тўғрисида ўйламоқда. Хувиллаб қолган чўл гўё Икромжоннинг қалбига чўккандек. Бўш, унинг хаёлларидек, унинг истакларидек бўш чўл ойдинда ўликсимон сокин ётибди.

Шу хувиллаб ётган сокин чўлни уйғотиш учун билак шимарган кишилар зора Икромжоннинг ҳам юрагига қўл солиб унда янги умидлар уйғота олишса, зора Икромжон чўл билан баравар яшнаб кетса, Низомжон унинг қўлтиғига тирак бўлади. Юрагидан изтиробли ўйларни қувиб чиқаради. Атрофга умид билан, одамларга очиқ юз билан қарайдиган бўлгунча ёнидан жилмайди.

Юлдузлар милтираб турган чўл кечасида Низомжон дилига ана шундай беғубор ниятни тугиб қўйди.

Олисдан дераза пардасини шамол силкитгандек галати овоз келди. Низомжон қулоқ тутди. Бу овоз бора-бора кудунги кетмаган атлас кўйлак этагининг елпинишига ўхшаб эшитилаверади. Низомжон уфққа қаради. Олисдан бир гала ўрдак учиб келаётган эди. Ўрдаклар галаси палаткалар тепасига келиб, ғақиллаб айлана бошлади.

Низомжон уларнинг тинимсиз айланиши сабабига тушунолмади. Ўрдаклар ўтган йили ташлаб кетган инларини олис юртлардан излаб келишган эди. Улар тарк этган тўқайнинг бир чети энди йўқ эди. Ўрдаклар карвони пастлаб учиб қорайиб ётган ер устида яна бир айланди-ю, ғақиллаб қумлик четида сокин шовуллаган қамишлар устига шўнғиб кетди.

Низомжон қайтиб келганда Икромжон қўлини бошига қўйиб палатка тепасидаги туйнукдан тушиб турган нурга тикилганча киприк қоқмай ётарди. Низомжон фонарь пилигини баландлатганда унинг ажинли юзларидан кўз ёшлари думалаётганини кўриб дарров пиликни пастлатди. Фонарь икки-уч марта липиллаб ўчди.

У ечиниб кўрпага киргач, Икромжонга нимадир демоқчи бўлиб бошини кўтарди. Кўтарди-ю, нима дейишини билмай тирсагига тиралганича анча туриб қолди. Низомжон бирон гап айтиб унга жуда-жуда таскин бергиси келарди. Аммо нима дейди? Қандай гап айтса

Икромжон амакиннинг кўнгли таскин топаркин? Низомжон шунча ўйлаб арзигулик гап тополмади, ниҳоят:

— Мени ўглим дейсизми?— деди.

Икромжон индамади.

Сал ўтмай қоронғида Низомжоннинг ҳам пик-пик йиғлагани эшитилди.

II

Область ижроия комитетининг мажлислар залида чўлдан ер олган колхоз раҳбарлари иштирокида кенгаш бўлаётган эди. Республика Олий Советининг раиси Йўлдош Охунбобоев. Езёвон чўлларининг истиқболи тўғрисида гапирмоқда. У яқин йиғирма беш йил ичида чўл бутунлай ўзлаштирилиб, Ўрта Осиёнинг йирик пахта базасига айланиши, ҳозир колхозлар айрим участка тартибида қўриқ очаётган ерлар вақти келиб алоҳида колхоз, совхоз бўлиб ажралиб чиқиши, уруш тугаши билан Катта Фаргона канали кенгайтирилиб бутун чўл бўйлаб айланиб ўтишини содда, деҳқончасига тушунтирарди.

— Ёлғиз канал суви билан чекланиб қолмаймиз. Мингдан ортиқ артезиан қудуқлари қазиймиз. Ҳар бир қудуқдан икки тегирмон сув отилиб чиқади. Ҳар бир звенонинг ўз артезиан қудуги бўлади. Ҳозир геологларимиз чўлда разведка ишлари олиб боришяпти. Езёвон Фаргона водийсининг марказига айланиши керак. Шу кунларда Наманган, Қўқон, Шаҳрихон, Чимён, Тошлоқ тарафдан чўлга ҳужум бошланди. Бир умр қақраб ётган чўлдан олган биринчи ҳосилни фронтчи болаларимизга совға қиламиз... Иттифоқдошларимизнинг имиллашларини кутиб ўтирмай иккинчи фронтчи Езёвондан очамиз. Эндиги гап ўзларингда қолди. Бир ёқадан бош чиқаринглар. Фронт тарафлардан яхши хабарлар келиб турибди. Немиснинг кавушига қурт тушиб, чиқиб келган тарафга қараб тирақайлаб қочяпти. Галаба кунини Езёвон гурунчидан ош дамлаб кутиб оламиз. Қимдаким, фашистга шу ердан туриб ўқ узаман деса, қимдаким, душман қўлида қолган шаҳарларимизни озод қиламан деса Езёвонга чиқсин!

Охунбобоев шундай гапирардики, у минбарда эмас, бир пиёла чой устида гаплашиб ўтирганга ўхшарди. У ўзидан катталарни сизлаб, ўзи тенгиларни сенлаб, ки-

чикларни болам-бўтамлаб гапирарди. У гапининг охири-да залда ўтирганларга бирма-бир қараб олди. Гўё шу ўтирганлар орасидан кимнидир қидираётганга ўхшарди.

— Канал қазиганимизда ҳаммани қойил қолдирган Дўснат полвон қани?

Пастдан кимдир жавоб берди:

— Фронгда ҳалок бўлди!

Охунбобоев овоз чиққан жойга тикилиб қолди. Қўли-даги қалами қоғоз устига тушиб думалаб кетди-да, стол қирғоғига келиб тўхтади.

— Омон полвон шу ердами?— деди у яна бошини кўтариб.

Ўрта қаторда ўтирган қора соқол, ягриндор киши ўрнидан турди:

— Шу ердаман, ота.

— Омонмисан, полвон. Мажлисга соқолингни олдириб келмабсан-да. Сенга неча марта айтганман, соқолни олдириб юр, деб.

Залда қийқириқ, кулги бўлиб кетди. Омон полвон кўпол гавдасини тебратиб туриб ўзи ҳам кулиб юборди.

— Ота, энди шу пайтда танбеҳни қўйинг. Пўримлик кўнгилга сиғадими.

— Урушдан олдин ҳам шунақа эдинг.— Охунбобоев говурни босиб ўрнидан турди-да, саҳна четига келиб кула-кула гап бошлади.— Полвон билан ёшимиз тенг. Болалигида ҳам шунақа бепарвороқ эди...

Полвон ҳам ўрнидан туриб саҳна яқинига келиб, қўлини кўксига қўйди-да, ялинди:

— Жон биродар, бу ёғини айтмай қўя қол.

— Йўқ; айтаман. Шу денг Омонни уйлантираётган эдик. Тўй куни ҳам соқолни олдирмаган экан. Райим икковимиз чимилдиқ олдига ўтказиб, роса ивнатиб соқолини олганмиз. Келиннинг олдига икки лунжига шўр пахта ёпиштириб кирган. Тўғрими, Райимберди?

Саҳна четида ўтирган Тоға кулиб бош қимирлатди.

— Тўппонча полвон борми?

— Бор,— деб паканагина, серҳаракат, кўк кўз йигит ўрнидан турди.

— Бу ёққа кел!— деди Охунбобоев.

Тўппонча полвон пилднраб Омон полвоннинг олдига келди.

Охунбобоев унга бир зум завқ билан, ҳавас билан

тикилиб тургандан кейин пастга тушиб, ҳар икки полвонни олдинма-кетин қучоқлади.

— Ёзёвонга икковинг командирлик қиласан. Икковинг чўл маршаллари бўласан. Қани, розимисизлар?

— Розимиз, ота. Сен буюр, биз нима десанг тайёрмиз.

Омон полвоннинг гапидан Охунбобоев завқланиб кетди.

— Балли, азаматлар. Чўл жиловини қўлларингга бердик.

Кўм-кўк кўзларини ўйнатиб турган Тўппонча полвон мийиғида кулиб қўйди:

— Бир гап айтсам майлими? Хафа бўлмайсизми, ота?

— Айт, айт, Тўппонча.

— Тавба, сира катталарга ўхшамайсиз-а. Шундоқ одам ўзимизга ўхшаб жўнгина гаплашасиз-а. Рансполкомимиз билан гаплашиш учун энг камида бир ҳафта овора бўламиз. Арзани почтадан юборамиз.

Охунбобоевнинг чеҳраси жиддийлашди:

— Шунақа дегин?

У яна саҳнага чиқиб жойига ўтирди. Райимберди зирилламаликларнинг чўлга биринчи бўлиб юриш бошлаганларини гапирди. Ота жимгина ўтириб, унинг гапларига қулоқ солди. Райимберди гапини тугатиб энди ўтираётган эди, Охунбобоев тўхтатди.

— То куллар исиб, ёгингарчиликлар ўтиб кетгунча хотинлар чиқмасин дейилган эди. Нега хотинларни чўлга олиб чиқдинг?

Тоға нима дейишини билмай туриб қолди.

— Қандоқ қилай, ота? Ўзлари келишяпти. Утираве-райми?

— Шошма!— деди Охунбобоев.— Иш шунақасига кўчган бўлса, бу ёғини тўғрилади. Иморатларни тезлат. Бир ойдан кейин хабар оламан. Агар энг камида йнгирмата уй битмаган бўлса, хафа бўлиб қоласан.

Область партия комитетининг секретари чўлдан ер олган колхозларга, колхозчиларга бериладиган ёрдам ҳақида гапиргач, кенгаш тугади.

Охунбобоев залдан чиқишда Тоғани қўлтиқлаб олди. Кўчада кета туриб ундан ҳол-аҳвол, қишлоқдаги қарияларнинг тирикчилигини сўради. Тоға ҳаммасини битта-битта гапириб берди.

— Ҳаммаси жойида, ошнам. Хотиржам бўл.

— Икром кепти, деб эшитдим. Қалай, тинчми?

— Тинч, тинч.

Тоға шундай деди-ю, кўзини яширолмайд жавдиради.

— Бир гап борми?

— Йўқ, ўзим...

— Айтавер. Яширма!

Тоға ноилож гап бошлади:

— Икром бир оёқсиз бўлиб келган. Бу ҳам етмаган-дек ўғли...

— Нима? Ҳалок бўлганми?

— Ҳалок бўлса кошки эди. Армиядан қочган. Икром бошини кўтаролмай қолди. Одамларнинг юзига қараёлмаяпти. Найманга чиқариб юбордим. Зора дарди енгиллашса.

Охунбобоев нима дейишини билмай тўхтаб қолди. Уни кузатиб чиққанлар сал нарида унинг изтироб билан уҳ гортганини кўриб туришарди.

— Емон бўпти,— деди у анчадан кейин.— Жаннатнинг аҳволи қандай?

— Телбага ўхшаб қолган.

— Боласи фронтдан қочибдими-я?

— Назаримда, фронтдан эмас, йўлда поезддан тушиб қолган бўлса керак.

Тоға қийнала-қийнала сўради:

— Ўз болам бўлса орага тушмасдим. Болам тупроқда ётибди. Шу Икром учун, урушда оёгини йўқотиб келган большевик ўртоғим ҳурмати орага тушмоқчиман. Афв қилиб бўлмайдими? Дадаси ўз қўли билан олиб бориб топширса. Орага тушинг. Урушга бориб, қони билан оқласин. Орага тушинг!

Охунбобоев яна жим қолди.

— Қийин, қийин, дўстим. Халқ бор, халқ билади. Уни халқ суд қилади. Аммо...— Охунбобоев яна ўйланиб қолди.— Икром адоин томом бўлади. Бутун борлигини, умрини Совет ҳукуматига бағишлаган киши шу бола туфайли ерпарчин бўлади. Майли, келсин! Икром келсин! Бир маслаҳат чиқиб қолар. Э, аттанг...

Тоға у билан хайрлашиб отда Зирилламага қараб кетди. Шу кунидең Найманга бормоқчи, Икромни топиб у билан ўғли тўғрисида гаплашмоқчи бўлди.

У йўл-йўлакай ўйлаб борарди. Бу гапларни отага айтиб тўғри қилдими? Юрт иши билан банд, усиз ҳам

бошида қанчадан-қанча ташвиши бор одамга бу гапни айтгани дуруст чиқдимикан? Эҳ, ярамас бола, ҳаммани хижолат қилдинг. Уз боласи бўлганида илтимос қилиб ўтирармиди? Баҳридан ўтарди-қўярди. На қилсинки, бир беғубор, тоза юрак дўстининг арзандаси. Шунча ёшга кириб биринчи марта ёмоннинг ённи оляпти! Тоғани ҳам қийнаб ташладинг, ярамас бола.

Шу куннёқ Тоға ҳавонинг айниб қолганига қарамай Найманга қараб кетди. Кеч қоронгисида ҳориб-чарчаб тол тагига етиб бориб, Икромжонни тўқайдан чақиртириб келди.

Икромжон аввалига, Тоға бирон иш билан чақиртиргандир-да, деб ўйлаган эди. Иккови чодир ичига киргандан кейин унинг жиддий гапи борлигини билиб қолди.

— Тинчликми, Тоға?— деди безовталаниб.

— Тинчлик, тинчлик, ошнам. Сени бир қувонтирай, деб келдим. Шу бугун Йўлдош ота билан гаплашдим. Турсунбойнинг афв этишини ўйлаб кўради чоғи. Эрта-лаб Фарғонага борасан. Тайинладилар.

Икромжоннинг боши эгилди. Ёғоч оёғининг тасмасини чертиб индамай қолди.

— Ҳа, нега индамайсан?

— Бормайман, дўстим. Бормайман. Нима деб бораман? Қай юз билан бораман? Йўқ. Мени кечир. Мен учун юзингни сидириб, минг хижолат билан илтимос қилганинг учун раҳмат. Раҳмат, дўстим. Аммо боролмайман. Дўстим бўлсанг, иккинчи бу тўғрида менга оғиз очма, Менинг унақа болам йўқ.

— Катта кетма, оғайни. Ҳарна қилса ҳам боланг. Майли, фронтга борсин, ўзини оқласин. Сенинг ҳам юзинг ёруғ бўлади.

Икромжон қатъий бош чайқади:

— Фронтга мард боради!...

Тоға Икромжоннинг умрида ҳеч кимга ҳеч қандай илтимос қилмаганлигини, шаънига доғ туширадиган ишга қўл урмаслигини биларди. Шундай бўлса ҳам уни шу оғир изтироблардан қутқариш учун атайлаб келган эди. Йўқ. Бўлмади. Бир сўзли Икромжон унинг маслаҳатларини рад қилди.

— Яна ўзинг биласан. Ўйлаб кўр. Танангга яхшилаб ўйлаб кўр. Борди-ю, гапларим маъқул бўлса, Йўлдош ота Тошкентга кетиб қолмасларидан Фарғонага стиб бор.

Тол тагида чироқ ёниб сўрида одамлар гавжумлашиб

қолган эди. Улар икковлашиб ўша тарафга қараб кетишди.

Икромжон ҳеч кимга аралашмай, бир чеккада бош эгиб ўтирарди.

Эрталаб Тоға Зирилламага қайтаётганда Икромжоннинг оғзини кўп пойлади. У бир сўз демай нонуштадан кейин Тоға билан хайрлашиб тўқайга кириб кетди.

Икромжоннинг сўзидан қайтмаганига ишонган Тоға ноилож отни эгарлади-да, қишлоққа ёлғиз жўнади.

Тушга яқин қишлоқдан тўққизта арава келди. Тоға бешта плуг, тандир, ошқовоқ, лавлаги юборибди. Тўланбойнинг хотини, Зебихон билан биргаликда кўчкўронни аравага ортиб келди.

Низомжон куйган тўқайда терлаб-пишиб кетмон чопаетган эди. Палатка томондан одамларнинг ғовур-ғувурини эшитиб қаддини ростлаб қараган эди, Тўланбойнинг аравадан кўч тушираётганини кўрди. Арава устида ўтган куни йўлда қўлини силкитиб қолган қиз турарди. Низомжон кетмон дастасига кўксини тираб унга қараб қолди. Зебихон, поччаси юкни ташлаб қайтгунча, қўлини пешонасига соябон қилиб, олисларга тикиларди. Чўл шабадаси сочларини тўзғитаверганидан қиз зарда билан орқасига отиб ташларди. Қизга анграйиб қараб қолган Низомжон йўтал товушини эшитиб орқасига ўгирилди. Сарпойчан оёғига эски калиш кийиб, кўйлагини липпа уриб олган қирқ беш ёшлардаги бир хотин челақда сув олиб келаётибди. Низомжон, қизга тикилиб турганимни кўрган бўлса керак, деган андиша билан ерга қаради-да, салом берди. Хотин алик олдимни, йўқми, Низомжон эшитмади. Кетмонини қўлига олиб қора илдизларни палахса-палахса қилиб кўчираверди.

Қор сувига тўйган ер хамирдек юмшоқ эди. Аммо Низомжоннинг қўли кетмондан чиқиб кетганидан салга чарчаб қоларди. У пешона терини дам-бадам сидириб тўхтамай кетмон урарди. У ярим соат чамаси тинимсиз ишлаб, жуда ҳолдан тойди. Қаддини ростлаб орқасига қарамоқчи бўлганида бели қотиб ўзини ўнглаёлмади, кетмонга осилгандек аранг ерга ўтирди.

Палатка томонда жом чалинганда ҳам у ўрнидан туролмай ўтирарди. Одамлар бирин-кетин овқатга кела бошлашди. Чопонини елкасига ташлаб олган Икромжон желганда ўрнидан турмоқчи эди, бўлмади. Белида бир

нима тортишиб қолгандек башараси тиришиб яна ўтирди.

— Нима бўлди? Чарчадингми?

Икромжон шундай деди-ю, орқасига қаради. Ағдарилган ердан ҳовур кўтариларди.

— Бир ўзинг ағдардингми?

Низомжон бош силкитди.

— Оббо, азамат-эй! Тўрт ярим сотих келиб қолади. Бунақа қилма, ўғлим. Бунақада ўзингни чақиб қўясан. Ҳар қанақа деҳқон ҳам қишдан чиқиб қўлига кетмон олганида ишга бунчалик зўр бермайди. Кетмон ёмон нарса, чақиб қўяди. Бир-икки кун белни, қўлни ишга ўргатиб олиб, кейин зўр берилади. Қани тур, ўғлим, тушлик қилиб келамиз.

Низомжон кетмон дастасига осилиб аранг ўрнидан турди-да, белнинг зирқирашини Икромжонга сездирмай секин-аста юра бошлади.

Ҳамма овқатга келиб бўлган эди. Рандаланмаган тахтадан ясалган омонат узун стол атрофида кишилар чақчақлашиб ўтиришибди. Улар иккови ҳам бир чеккага келиб суқилишди.

Низомжон уйдан чиққанидан бери бировнинг овқати-га шерик бўлиб еган-ичгани татимай келарди. Бугун у ўз ҳақини, меҳнат ҳақини кутиб ўтирибди. Бугун у бемалол, хнжолатсиз овқатланса бўлади. Ошпаз сопол косада ичига муштумдек лавлаги солинган шўрва келтириб қўйди. У қозон тепасига қайтаркан, баланд овоз билан шанғиллади:

— Болалар, шошилмасдан тушираверинглар. Бугун первой-иптаравой. Янгам қўш ошига палов дамлаб кептилар.

Низомжон косага қошиқ соларкан, ошпаз олдида дастурхонга ўралган тоғорани очаётган Зебига бир қараб қўйди. Зебихон унга қарамасди, ўз иши билан банд эди.

Овқат устида бугунги иш тўғрисида гап кетди. Тўланбой олати бўйича мақол қўшиб гап бошлади:

— Шоли деҳқонга айтган экан: тўқсон кун лой кечасан, кейин мой ичасан. Бугун иш бошланди. Лой кечиб бошладик. «Пўшт, мой бўласан»га саксон тўққиз кун бор, ҳали. Мен бугун уч ярим сотихни уриб қўйдим.

— Тушгача уч яримни ясаб қўйган бўлсанг, кечгача ерни тимдалаб ташламасанг, дейман,— деди Икромжон.

— Йўқ, бу ёғи унчалик бўлмасов. Бел қотиб қолди. Бу ёғи секин-аста. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. Қишда сандалда ётавериб дангаса бўлиб кетган эканмиз, оғайни.

Икромжон унга пичинг қилди:

— Шу соқи-сумбат билан уч яримта деб мақтаниб ўтирибсанми! Манави бола тўрт ярим сотихни бажариб қўйди.

Ҳамма ўгирилиб Низомжонга қаради. Унинг бу томонларда биринчи марта иш билан одамлар эътиборига туриши эди. Кўнгли яйраб кетди. Секин Зебихонга қаради. Зебихон ҳамон унга қарамас, муштини нягига тираб ўнг қўлидаги қамишни ерга уриб ўтирарди. Тўланбой ўзини оқлай бошлади:

— Биз қариб қолдик, ошнам. Навбат энди кадр болаларга. Буларга тенглашиб бўлармиди!..

Икромжон сўради:

— Янгам қишлоқдан нима гап топиб келибди? Яхши хабарлар борми?

— Янги мактаб биносини шошилинич госпиталь қилишаётганмиш. Эртага ярадорларни олиб келишади, деган гаплар бор, деяпти. Эвакуация бўлганлардан саккиз хонадон келибди. Тоға шуларга жой топиб бериш билан оворамиш.

Икромжоннинг миясидан, шулардан бирини уйга кўчириб кела қолсаммикан, деган ўй ўтди. Жаннат хотиржам бу ёққа келаверарди.

— Жой топганмикин?— деди у Тўланбойга қараб.

У, билмасам, дегандек елкасини қисди.

Тушликдан кейин ҳамма ўз ишига кетди. Икромжон Низомжоннинг қўлидан ўшлаб тўхтатди.

— Энди бас, ичкарига кириб бир оз ором ол. Бугунги ишинг етади. Қолганини эртага қиласан.

Низомжон ётса ётгудек эди. Ҳамма ёғи ҳали ҳам зирқираб оғриб турибди. Унинг устига ишлаётганида тўнини ечиб ташлаганидан терлаб дам олганида биқинини шабада олиб қўйибди. Бироқ у кўпчиликдан ажралиб қолишга юзи чидамади. Ўзини чарчамаган кўрсатиб:

— Йўғ-э, ҳали-верн чарчамайман, амаки,— деди.

Икромжон унга қараб туриб:

— Майли, ўзинг биласан,— деди-да, олдига туриб кетаверди.

Бу ёғига Низомжоннинг иши унча юришмади. Кечга-ча аранг бир ярим сотих ер ағдарди. Бориб ётай деса, одамлардан уялади. Кетмонни ташлади-да, қамиш ғарамига ёнбошлади. Озроқ мизғиб олмоқчи бўлди-ю, танасининг зирқираб оғришидан кўзи илинмади. Чалқанча ётиб осмонга тикилганича ўй суриб кетди.

Осмон кўм-кўк. Онда-сонда салмоқланиб сузиб юрган оппоқ булутлар четига оғиб қолган қуёш нури тушиб турибди. Узоқ-яқиндан одамларнинг овози қулоққа чалиниб қолади. Бирдан шабада унга ғалати бир овоз олиб келди. Қаердадир аёл киши куйларди. Унинг қўшиги дам эшитилиб, дам йўқ бўлиб кетади. Низомжон бошини кўтариб у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ. Бу атрофда Зебихон билан унинг опасидан бошқа аёл йўқ. Албатта, Зебихон қўшиқ айтаётган бўлса керак. Овози бирам ширали эканки.

Низомжон ўрнидан турди-да, кетмонни елкасига ташлаб бир дам атрофга қулоқ солиб турди. Қўшиқ тўқан томондан эшитиларди. У бенхтиёр ўша томонга қараб юра бошлади. Куйган ерлар тугаб, ғуж-ғуж бўлиб ўсган савағичзор бошланди. Низомжон савағичнинг бунақа ўсишини билмасди. У ҳам қамишга ўхшаган бўлса керак, деб юрарди. У бола вақтида варрак учуриб юрган кезларида ўздан катта болалар қамиш ўрнига савағич ишлатишарди. Демак, улар савағични шу тарафлардан олиб кетишар экан-да.

У энгашиб иккита савағични пичоғи билан кесиб олди. Шу пайт бирдан қўшиқ тинди. Нимадир шитирлади.

Зебихон ўралашиб қолган этакларини тузатиб савағич орқасида ўрнидан тураётган эди.

Икковлари бир-бирларига сўзсиз қараб қолишди. Қизнинг кўзларида аллақандай ғам, сўлгинлик бор эди. У Низомжондан кўзларини олиб нари кета бошлади. Низомжон нима қилишини билмай туриб қолди. Охири дудуқланиб гап бошлади:

— Ашулани жуда яхши айтар экансиз. Бугун келдингизми?

Қиз бош қимирлатди. Низомжон гапнинг бу ёғини қандай давом эттиришни билмай тутилди.

— Бу ерда менинг битта ҳам танишим йўқ.

Қиз тўхтаб унга бошдан-оёқ қараб чиқди.

— Нега?

— Кейин айтиб бераман.

— Ия,— деди Зебихон,— сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасмисиз? Шунақа дейишган эди-ку!

Демак, бу қиз уни суриштирган, кимлигини билмоқчи бўлган. Низомжонда кутилмаган аллақандай ишончга ўхшаш бир нарса пайдо бўлди.

— Жиянлари эмасман. У кишига ўғил бўлдим.

— Ҳеч кимингиз йўқмиди?— Зебихон ачинишга ўхшаш бир қараш қилди.

Низомжон хўрсинди. Нима дейишини билмай иккиланиб қолди.

— Бор, дадам, опам бор. Достоним узоқ. Қўшиқни яхши айтар экансиз.

Зебихон унга қараб туриб, кейин савағичлар орасига кириб кетди. Низомжон унинг орқасидан қараб қоларкан, юришига, энгашиб ўзига йўл очаётганида белининг чиройли эгилишга маҳлиё бўлиб қолган эди.

«Бу қиз ким бўлди экан?» деб ўйларди у. Кўзлари гамли, гаплари ҳам худди йиғидан бўшаган одамнинг овозидек титраб чиқади.

Низомжон унинг хаёлидан бўшамай қолди. То қуёш ботгунча яна ўз жойига келиб, кетмон чопди. Ажаб, бу гал негадир бели ҳам, билаклари ҳам оғримеди. Салкам бир сотих ерни қандай қилиб ағдариб қўйганини сезмай қолди. У палаткага фонарлар милтираб қолган пайтда қайтди. Икромжон ялангликдаги бордонда ёнбошлаб ётарди.

— Энди қайтишингми, болам?— деди у бошини кўтармай.

Низомжон унинг қаттиқ чарчаганини сизди. Егоч оёқ билан юриб кетмон чопиш осонми? Тагин ҳам бу одамнинг жони пўлат экан. Ишламай уйда ётса биров бир нима дермиди?

Низомжон елкасига сочиқ ташлаб ташқарига чиққанда, Зебихон шу тарафга келаётган эди. У Низомжонга сирли бир қараб қўйди-да, Икромжоннинг тепасига келди.

— Овқатга борармишсизлар.

Икромжон ўрнидан турди. Низомжоннинг келишини кутиб у ёқдан-бу ёққа юриб турди.

— Қани юр,— деди Низомжон артиниб келаётганда.— Чақиришяпти.

Икковлари бошлашиб бояги ошхонага келишди. Икки тол оралиғига тортилган симга машъала осиб, ёндириб юборишди. Ҳамма ёқ бирдан ёришиб кетди. Машъала ёруғида юрган кишиларнинг сояси чўлнинг олис-олисларида судраларди. Тога бугун келганлардан бир даста газета бериб юборган эди. Зебихон ўртага тушиб ўқишдан ийманиб газеталарни Низомжонга берди.

— Сиз ўқиб беринг!

Низомжон буни Зебихоннинг унга кўрсатган зўр илтифоти биллиб дарров ўрнидан турди. Газетанинг биринчи бетида Азизхоннинг сурати босилган эди. Сурат тагига унинг фронтда кўрсатган қаҳрамонлиги батафсил ёзилган. Унда яна зирилламаликларнинг Азизхонга юборган мактублари ҳам бор. Низомжон дона-дона қилиб ҳаммасини ўқиб берди. Тингловчиларнинг юзларидаги фикр, ҳаяжон машъал нурида аниқ кўриниб турарди. Газета қўлдан-қўлга ўтди. Азизхоннинг ҳаммага таниш кўзлари кулиб турарди.

— Учта танкни ёндириб, олтита немисни асир олибди. Вой жонингдан, жигар!— деб юборди Тўланбой.— Юрагинг ҳам отнинг калласидай бор экан.

— Хўш, яна қанақа хабарлар бор?— деди аллақачон совиб қолган чойни хаёл ичида пуфлаётган чол.— Ўқи, болам, ўқи!

Низомжон газетани яна қўлига олиб Совет Информбюросининг ахборотларини ўқий бошлади.

Унда Ленинград қуршовдан чиқишга интилаётгани ёзилган эди.

Газета, олис чўл бағрида ер билан олишган кишилар юрагига аллақандай ёруғлик олиб киргандек, узоқда, тўплар гулдуриси остида эмаклаб кетаётган болаларни кўриш дамларини яқинлаштиргандек бўлди.

Одамлар ишлаб чарчаганларидан кечагидек ярим тунгача ўтиришолмади. Машъала сўниб, муштдек чўққа айланганда ҳамма ўз палаткасига кириб кетган эди. Икромжон кўрпага бурканаётганда:

— Болам, эртага эрта билан қишлоққа хат ёзиб бер. Кетадиганлардан бериб юбораман. Уйда батареяли приёмнигим бор: Фронтдан олиб келганман. Аянг жўнатворсин. Бу ерда зарур буюм экан,— деди. Низомжондан жавоб бўлмади — у аллақачон ухлаб қолган эди.

Баҳор серёмғир келди. То ой оёқлагунча олти марта жала қўйди. Шундай ёгингарчилик куилари одамлар чодирдан чопон ёпишиб чиқиб бир-бирларипикига чопардилар. Жаннат хола бериб юборган приёмник ҳамманинг эрмаги эди. Икромжон приёмникда фақат фронт хабарларини эшитишгагина рухсат берар, концерт пайтида Низомжоннинг қўлидан олиб ўчириб қўяр эди.

— Батареяси топилмайди. Тугаб қолса оламдан бе-хабар қоламиз.

Бир вақт гапдан гап чиқиб, у приёмникни қандай қўлга туширганини ҳикоя қилиб берди:

— Олти танкни мажақлаб ташлаганмиз. Қуйган танк орқада қолиб кетди. Душманини ҳу анави кўриниб турган дўнгчалик жойга қувиб борган еримизда ўрнашиб олганмиз. Кеч кириб штабга хат ташлаб қайтаётган эдим. Ўзимиз дабдала қилган танк ёнидан ўтаётсам ичидан одам овози келяпти. Немисча гапиряпти. Оббо, дедим, падар лаънатлар ўлмай қолган экан, чиқиб жуфтакини ростлашни маслаҳат қилишяпти, деб ўйладим. Автоматни бўйинимдан олиб, секин танк ёнига ўрмалаб бордим. Яна қулоқ солдим. Рост, битта немис ўзининг тилида роса вайсаяпти. Қайфи бўлса керак, бўлмаса қуршовда ётиб шапгиллаб гапирадими! Нима қилишимни билмай анча турдим. Ўқ чиқарай десам командирдан балога қоламан. Раз гаплашяптими, изначит ёнида шеринги ҳам бор. Таваккал, дедиму танкка эмаклаб чиқиб қопқоғини кўтардим. Автоматнинг учини люкка тикиб, хальт, дедим. Яна боягича, ўша шапгининг овози тинмаяпти. Бор, нима бўлса бўлди, деб ичкарига битта ўқ узиб қўйдим. Немис парво қилмайди, гапини бўлмай, эзмаланаяпти. Ўзбекчалаб қотириб битта сўкдиму, таваккалчининг ишини худо ўнглисин, деб ўзимни ичкарига ташладим. Ёнимдан жажигалкани олиб чақиб қарасам, иккита немис тарашадек қотиб ётибди. Аммо ҳали ҳам овоз тингани йўқ. Яна у ёқ-бу ёққа қарадим. Тўнқайиб қотиб қолган немиснинг икки пути орасида мана-ви приёмник гапириб ётибди. Дарров олдим. Қаеридан ўчиришни билмайман. Шинелимга ўраб оқолга қараб чопдим. Қани бу овозинг ўчкур секинроқ гапирса. Блиндажда «Алло! Алло!» қилиб ўтирган алоқачига кўрсатган эдим, ўчириб берди. «Бу ҳеч нарсага ярамайди, ба-

тараяси тугагандан кейин баҳоси бир тийин бунинг,— деди. Кейин ўйлаб туриб қўшиб қўйди.— Уша жойни қара, немис мумсик халқ бўлади, запаси бўлмаса буюм тутмайди». Орқамга қайтиб, яна танкка кирдим. Немиснинг бўйнидаги сумкасини очиб қарасам, чой қутига ўхшаган тўртта нарса бор экан, батараяси шу бўлса керак деб олдим. Йўқ, адашмаган эканман. Опкелиб сумкамга ташлаб қўйдим. Битта батарея госпиталда эрмак бўлди. Учта қолган. Эҳтиёт қилиб тутайлик. Биттаси уч ойга етади.

Бугун ҳам ёмғир қуйиб тургандан одамлар ишга чиқишмади. Катта палатада яна шу радио эрмак бўлди.

Фронтдан неча минг километр олисдаги чўлда, баҳор ёмғирини савалаб турган чодир ичида одамлар гўё ўз болаларининг ёнаётган шаҳарларда тутунда қорайиб олдинга интилаётганларини кўриб тургандек, жимгина радиога қулоқ тутиб ўтирардилар.

Радио энди Тошкентдан ахборот эшиттира бошлади. Қорасув районидagi колхоз ўз бўлинмас фондидан ажратиб самолёт қуриш учун Давлат мудофаа комитетига пул юборибди. Санъат арбоблари лауреатлик пуллари-ни, кўп корхоналарнинг ишчилари бир ойлик маошлари, заём облигацияларини топширишибди. Самарқанд пионерлари темир-терсак йиғиш ойлиги эълон қилишибди.

Низомжон радиога қулоқ солиб ўтираркан, ўзи қилаётган ва энди қиладиган ишлари тўғрисида ўй сурарди. «Еш болалар ҳам фронтга мадад беряпти. Қурол уш-лолмаганларга ҳам иш топиляпти!» дея пичирлаб қўйди.

Бу фикр унинг қарорини янада қатъийлаштириб юборди. Ишлаши керак. Жуда кўп ишлаши керак. Токи қиладиган иши жангчига мадор бўлсин. Қилган меҳнатидан жангчининг қорни тўқ, усти бут бўлсин. Низомжон худди шундай қилади. Ишлайди, ишлаб чарчамайди. Чарчаса ҳам ишлайди. Етиб қолса ҳам ишлайди. Шовқинсиз, писандасиз ишлайди.

Низомжон сафда турган янги жангчидек қасамёд қилди: Энди у ўзини катта қўшиннинг содиқ жангчиси деб билади!..

* * *

Икромжон Зирилламага етиб келганда отининг чови кўпириб кетган, ҳамма ёғидан буғ кўтарилар эди. У отни самоварчинга қолдириб идорага кирди. Тоға қаёққадир

телефон қилаётган эди. Уни кўриб, бошини силкитди-да, шошиб гапини тугатди.

— Ленинградга совға жўнатиляпти. Областимиз совғасини Тошкентгача ўзинг кузатиб келасан.— Тоға бир ютиниб олди-да, Икромжоннинг юзига эмас, тўнининг қўлтиқтаёқ тешиб юборган жойига қараб гапни давом эттирди:— Уйга бориб кийиниб кел. Кечқурун Горчаковдан эшелон жўнайди. Сендан бошқалар ҳам бор. Кечикма, ошнам.

Икромжон ҳеч нарса демади. Нима ҳам дейди. Индамай чиқиб, уйга қараб кетди. Раис бугун Жаннат холани кўрган. Икромжоннинг Тошкентга кетишини айтган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг шундай ёғингарчиликда келганига ажабланмади. Кийим-бошларини тайёрлаб қўйган экан. То эри кийиниб бўлгунча қозонда қанчадан бери қайнаб ётган маставани сузиб келди. Икромжон тик турганича бир-икки қошиқ ичган бўлди.

— Хотин, мен кетяпман. Хавотир олмай ўтир. Келганимдан кейин чўлга бирга чиқиб кетасан. Хайр, яхши қол.

Жаннат холанинг чўлга кетишига ҳали ҳам кўнгли йўқ эди. Эрининг сафарга кетаётганида кўнглини алафда қилгиси келмай:

— Аввал келинг, чўлга бориш бир гап бўлар,— деб қўя қолди.

Идора олдида юк машинаси турибди. Тоға кузовга чиқиб Икромжонга қўлини чўзаяпти.

Жаннат хола эрининг машина кузовига қийналиб чиқаётганини кўриб турарди. Агар Тоға қўлидан тортиб олмаганда албатта чиқолмасди — ўнг тиззаси букилмайди-да!

Икромжон чиқиб олиши билан машина гуриллаб, жойидан қўзғалди. У орқасига ўгирилиб, хотинига қўл силкиб қўйди. Жаннат хола унинг орқасидан маънос қараб қолди.

У Икромжонни, Турсунбойни фронтга ана шундай кузатиб қолган эди. Бири погирон қайтди. Бири қочди. Улик-тириклиги номаълум... Бормикан? Бормикан? Бор бўлса қаерларда сарсон-саргардон бўлиб юрган экан?

Она хаёли яна болага кетди. У Икромжон чўлга кетгандан бери ёлғиз уйда ўйлайвериш қон бўлиб кетди. Эрининг Тошкентга кетиши яна юрагига аллақандай айрилиқ солаётган бўлди.

— Тоға ҳам қизик, муцча энди бу одамга ёпишиб ол-

маса? Битта боласини тийиб ололмаганга бутун бошли бригадани бериб қўйибди. Ой чиқса ҳам шунга, кун чиқса ҳам...

Жаннат хола машина кетган томонга қараб турган хўжалик мудирни Абдухалилни кўрди. Абдухалил ёнидагилардан тап тортмай гапирарди:

— Аввал болангни эпла, кейин бизга ватанпарварликдан дарс бер.

Жаннат холанинг ичи куйиб кетгандек бўлди.

У кўчада эл кўзида телбага ўхшаб юришдан истиҳола қилиб уйига қайтди. Уша, ўша жимжит уй. Худди ютаман, дейди.

Ёмғир тинган бўлса ҳам тарновлардан чак-чак сув томиб турибди. Ариқдан айқириб бўтана сув оқяпти.

Шамол булутларни тўзғитиб аллақадарга олиб кетди. Ялтираб офтоб чиқди. Теракларнинг яланғоч новдаларига зар суртгандек бўлиб кетди. Томлардан, ивиган деворлардан буғ кўтарила бошлади.

Чарақлаган офтоб Жаннат холанинг дилини сал ёритгандек бўлди.

IV

Ой чиқди. Сербулут осмон худди сиёҳ сачраган зангори кўйлакка ўхшарди. Ҳовли бетидаги чуқурчаларда ҳосил бўлган кўлмаклар бети ойдинда шишадек йилтирарди.

Жаннат хола юравериб чарчади. Тинкаси қуриб одати бўйича айвон лабига келиб энди ўтирган ҳам эдики, эшикни кимдир жуда секин журъатсизлик билан тақиллата бошлади.

— Ким?

Эшик яна тақиллади-ю, ҳеч ким овоз бермади.

Жаннат хола ҳайрон бўлиб эшик яқинига бориб яна:

— Ким?— деди.

Жавоб бўлмади.

— Ким деяпман?!

— Очинг, очинг, мен.

Жаннат хола титраб кетди.

Жаннат хола эшик ҳалқасини қандай туширганини билмайди. Уғлининг ачимсиқ ҳиди буруқсаб турган бўйнига осилиб тинмай гапирарди:

— Вой болагинам, болажонгинам. Бормисан? Қаёқларда қолпб кетдинг? Емонлар ўлсин, ёмонларни қора ер ютсин! Не-не гапларни тарқатишмади. Бор экансан, омон экансан.

Турсунбой она гапларига парво қилмай унинг қўлла-ричи бўйнидан олиб ташлади-ю, орқаси билан эшикни тўсди.

— Секин, секин, ая, биров эшитиб қолади.

— Эшитсин, билсин! Не-не гаплар қилишмади. Эрта-лаб бошимга тумонатин йиғаман. Дадагинанг бечора бо-шини кўтаролмай қолди.

— Бўлди, бўлди!

Турсунбой эшик ҳалқасини шошиб илди-да, жонса-раклик билан ичкари уйга қараб югурди. Жаннат хола эсанкираганича унинг орқасидан чопди. Шошиб чироқ пилигини кўтарди. Турсунбой уй ўртасида қимирламай турарди. Она боласининг юзига қаради. Бу ўша Тур-сунбойми? Ҳ бошқа одамми?

Она қаршисида юз-кўзларини соқол босиб кетган, озиб, қорайиб, таниб бўлмас ҳолга етган Турсунбой ту-рарди. Унинг юзига кўндан совун тегмаган, тўйиб овқат емаган. Онанинг юраги жиз этиб кетди. Битта-ю битта боласи-я! Шу ҳолга етдими? Емай едирган, киймай кий-дирган эркаси, шамолни раво кўрмаган ёлғизи шу кўйга тушдими?

— Сенга нима бўлди, болам?

— Қўявер, ая.

— Қаерларда юрнбсан?

— Сўрама, сўрама. Овқатниг борми? Қорним оч.

Жаннат хола ҳозир, ҳозир деди-ю, боласи олдидан кетмай унга тикилганича тураверди.

— Овқат деяпман, олиб келсанг-чи!

Она бўшашиб ташқарига чиқди. Нима қилишини билмай ошхона эшиги олдида бирдан хаёл суриб туриб қолди. Кейин қоронғида тимирскиланиб қозон тагида қуйилиб қолган маставани косага сузди-да, йиғлаб-йиғ-лаб уйга олиб кирди.

— Болам, шуни еб тургин, ҳозир бошқа овқат қилиб бераман.

Турсунбой дераза рафўга ўтириб коса четидан хўрн-латиб ича бошлади. Она тик турганича ундан кўзини узмасди.

Турсунбой бошини кўтариб онага танбеҳловчи оҳангда деди:

— Келганимни биров билмасин!

— Қочганинг ростми?

Турсунбой дарров жавоб бермади. Лабларини анча вақтгача ялаб туриб деди:

— Поезддан қолиб кетдим.

— Қочганинг рост экан-да?

— Ҳа. Гап тамом!

Онанинг вужуди қақшаб кетди. Тиззаларида дармон қолмай, шолчага ўтириб қолди. Кўзлари жавдираб, бирпасда киприклари пирпиради-да, ҳўнграб йиғлаб юборди.

Турсунбойни қочоқ дейишганда, Жаннат хола ишон-қирамаган эди. Кўнглининг бир чеккасида, бу гап ёлгон, деб ўйларди. Энди бу гапни боласининг ўз оғзидан эшитиб ҳуши бошидан учди. Бутун истаклари, орзу-умидлари шамолда тўзиб кетгандек, кимсасиз чўлу биёбонларда қолиб кетгандек, чорасиз бир аҳволда дунё кўзига қоронғи бўлиб турарди. Еш думалаб турган кўзларини боласига қадади.

— Куч-қувватдан қолган отанг ҳам қўлига милтиқ олиб урушга борди-я! Бир оёғини урушга ташлаб келди-я! Сен, шу гавданг, шу кучнинг билан қочдингми? Отангни тириклай ўлдирдинг-ку, мени адоини тамом қилдинг-ку! Эртага юртнинг кўзига қандай қарайман? Даданг қандай қилиб кўчага чиқади? Шунини ўйламадингми?

Турсунбой дадасининг фронтдан қайтганини, бир оёқсиз бўлиб келганини эшитмаган эди. У уйга қайтаркан: «То уруш тамом бўлгунча ертўладами, ўрадами кун кечираман», деган ўйда эди. У қочишга қочиб қўйиб, энди офтоб кўрмай яшашга ҳам рози бўлиб қолган эди. Дадаси келган бўлса энди уйда қололмайди. Дадасининг феълини билади. Эртагаёқ қўлидан етаклаб чиқиб топширади. Шу топда онаси: «Даданг бир оёқдан ажраб келди!» деганида, у сесканмади ҳам, юраги ҳам ачимади. Аксинча, унинг қайтиб келганидан ранжиди. Унга ота урушдан қайтиб келмагани дуруст эди. Уйда жон сақлаб, кундузи ертўладами, болхонадаги шох-шаббалар орасидами яшириниб, кечаси томорқада ётиб кунини ўтказарди. Энди режаси бузилди. Кетиши керак. Қаёққа? Турсунбой шошиб сўради:

— Дадам қани? Қелиб қолмасидан кетай.

— Дада дема!..

— Кийимларимни топиб бер. Кетаман.

— Қаёққа? Ҳеч қаёққа кетмайсан. Даданг келсин.

— Икковларинг бир бўлиб мени тутиб бермоқчимисизлар?

— Эсингни йиғ, болам. Она ўз боласига ёмонликни раво кўрмайди. Маслаҳатлашиб, бирон чораси ни топайлик. Ахир даданг кўпни кўрган одам. Бир маслаҳат чиқиб қолар.

Турсунбой умидсиз қўл силкиди:

— Дадамни биламан.

— Билсанг бўпти-да. Жон болам, гапимга кир. Эгилган бошни қилнч кесмайди. Ҳали ҳам бўлса бориб тавба қил. Ўзингни урушда оқла. Дадангнинг ўзи бориб, узр айтади. Унинг гапини ерда қолдиришмас. Ҳукуматга кўп иш қилган одам. Гапи инобатга ўтади.

Турсунбойнинг кўзларидан ўт чақнади.

— Нима? Нима?— у ўрта бармоғини пешонасига нуқиб кўрсатди.— Мана шу еримдан отиб ташлашсинми?! Жаннат хола кўрқиб кетди.

— Унақа қилишмайди, болам. Сен фашистмидингки, шунақа қилишса. Тавба қил, ялин, фронтга бориб ўзингни оқлайман, деб ялин.

Турсунбой яна қўл силкиб юзини тескари ўгирди.

— Кетаман.

— Қаёққа кетасан?

У қаёққа боришини билмасди. Она сўроғига жавоб тополмай, бўшаган косага қараганча индамай қолди.

— Ким сенга жой беради? Ким сенга овқат беради? Қароқчилик қиласанми? Қай ковакка сиғасан? Тирик ўлик бўлиб юрасанми? Яхшиси, гапимга кир. Даданг билан Тоға бориб тушунтириб топширсин. Тоға обрўли одам. Депутат одам, гапини қайтаришмайди. Тоғага ялинаман. Йиғлаб-йиғлаб ялинаман. Жон болам, даданг келгунча кетма. Шундай қил, жон болам, ўргулай болам, йўқ дема.

Жаннат хола шундай деди-ю, шошиб ҳовлига чиқиб кетди. Катга самоварни айвондан олиб тушиб сув қўйди. Ўт ташлади. Ошхонанинг орқасига совун олиб бориб сочиқни беҳига илиб қўйди. Сандиқни очиб Турсунбойнинг кўйлақларини олди.

— Ювин. Соқолларингни қириб, бошқа кийимларингни кийиб ол. Жуда кир бўлиб кетибсан.

Она тоқчадаги қутичадан Икромжоннинг устарасини, ойнакчани олиб чироқ олдига келтириб қўйди.

— Мана, болам. Бўла қол.

Турсунбой хонтахта олдига тиз чўкиб ойнага қаради. У ўз аксини кўриб бирдан ҳайрон бўлиб қолди. У росе исқирт бўлиб кетганини энди билган эди. Илгариги Турсунбойдан энди фақат чақнаб турган иккита кўзгина қолган эди. У онаси келтирган бир пиёла илиқ сувга чўткаши ботириб совун қутида кўпиртирди-да, бетларига суртди.

Она унинг қирт-қирт қилиб соқол қиришига қараб ич-этини еб ўтирарди.

Энди боласининг ҳоли нима кечаркин? Тоға орага туришига кўнармикан? Ўзи олиб бориб топширса яхши бўларди. Зора фронтга юборишса. Кўнмаса нима бўлади? Борди-ю кўнса, кўнса-ю гапи инobatга ўтмаса, унда нима бўлади? Э, худо, қандоқ кунларга қолди-я!

Турсунбой соқолини олиб бўлгач, ошхонанинг орқасига ўтиб кетди.

Турсунбой ювиниб, кийиниб келди. Унинг дийдорига қараб она юрагидан бояғи ваҳималар нари кетгандек бўлди. Турсунбой янги, тоза либосларда бегуноҳ, покила бўлиб кўриниб кетди. У келишган, юзлари, кўзлари яшнаган йнгит эди. Шу топда она кўнглида ҳам меҳр, ҳам ташвиш, ҳам ғазаб бор эди. Шу уч ҳис орасида қолган она қалби қай тарафга ён босишни билмасди.

Турсунбой ўтирган ерида мудрай бошлади. Она унинг ёнбошига болиш келтириб қўйди. Турсунбой болишни нари суриб бошини қўйди-да, дам ўтмай уйқуга кетди. Она унинг устига кўрпа ташлаб бош томонига тиз чўкканича юрагида бир дунё ташвиш билан киприк қоқмай тикилиб ўтираверди.

Қоп-қора осмоннинг бир чети билинар-билинмас оқариб келаётганини, сахархез хўрозларнинг олис-олислардан қичқираётганини сезмасди. У ҳамон ёлғиз боласининг дийдорига тўймай тикиларди.

Қалби вайрон бўлган, умидлари совун кўпигидек сассизгина ўчган онанинг хаёллари сўнгсиз эди. Самарасиз эди...

V

Тошкент станциясида одам қайнайди.

Платформаларда устига брезент ёпилган танклар, юк машиналари. Қизил вагонларнинг очиқ эшикларидан

жангчилар кўринади. Қўлтиқтаёққа тиралган, қўлини, бошини боғлаб олган ярадорлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб турибди.

Икромжон фарғоналиклар олиб келган тўрт вагон совгани топшириш учун станция бошлигининг олдига кирмоқчи бўлиб йўлакка бош суққан эди, тумонат одам... Шу пайт радиокарнайи хириллаб, эълон қилди:

— Фарғона вакили комендант ёрдамчисига келиб учрашин. Қайтараман...

Икромжон комендантни қидириб кетди. Олдинги вагон ёнида бир неча ҳарбийлар билан қизил фуражка кийган станция навбатчиси турарди. Икромжон унга ўзини танитди. Навбатчи унинг қўлидаги қоғозларни олиб ўқий бошлади:

— Йигирма қоп туршак, ўттиз қоп майиз, қирқ қоп олма қоқи. Саксон яшик қанд, қирқ қоп ёнғоқ, минг банка беҳи мураббоси, уч юз банка қулупнай мураббоси... Ҳаммаси шуми?— Навбатчи бошқа қоғозга кўз ташлади.— Ҳа, яна олти юз пахталик нимча, саккиз юз қулоқчин, беш юз кирза этик. Мана бу бошқа гап. Навбатчи Икромжонга қаради.— Кузатувчи борми?

Икромжон иккиланиб ўтирмай, жавоб берди:

— Мен ўзим кузатиб бораман.

— Бўпти,— деди навбатчи.— Ҳарбий комендантга учрашиб ҳужжатларни расмийлаштиринг. Билиб қўйинг, фронт линиясигача кузатиб борасиз.

— Хўп.

Комендант ёрдамчиси унга бошдан-оёқ разм солиб, бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, сизни юбора олмаймиз. Кузатувчиларимиз бор.

— Оёғимга қараб шундай деяписизми?

— Ҳа.

— Фронт кўрган одамман.

— Барибир,— деди комендант ёрдамчиси.

Ҳарбийлар бир сўзли бўлади. Икромжон ялиниб-ёлворишдан фойда йўқлигини билиб бошқа гап айтмади. Майнблигига ачиниб, кўнгли алланечук бўлиб кетди. Навбатчи у билан вагонга келди-да, бор нарсаларни бир-бир кўздан кечириб, унга жавоб берди:

— Эртанги поездда қайтиб кетишингиз мумкин. Ко-

мандировка гувоҳномангизга бир оздан кейин келиб, белги қўйдириг-да, қайси поездда кетишингизни билиб олинг.

Икромжон аста юриб перрондан катта майдонга чиқди.

Ҳаво очиқ эди. Трамвай остановкасидан сал берида элликка яқин киши негадир гуж бўлиб уймалашишяпти. Икромжон ҳам беихтиёр ўша тарафга юра бошлади.

Давра ўртасида ярадор офицер турарди. Унинг кўкрагида Олтин юлдуз. Армияга чақирилган йигитлар уни ўраб олиб кетишга йўл беришмасди. Тинмай сўроққа тутишарди.

Йўл четидаги скамейкада бир чол билан кампир ҳарбий форма кийган йигитга термулиб ўтиришибди. Улар ўз болаларини фронтга жўнатаётган бўлсалар керак. Кампир дам-бадам боланинг пешонасини силайди. Улардан сал нарида ўрта яшар бир киши тўрт ёшлардаги болани тиззасида олиб ўтирибди. Унинг ёнида ҳомиладор хотини бошини ерга экканича чурқ этмайди. Бола дадасининг юлдуз тақилган фуражканини кийиб олиб нималардир деб жаврайди.

Сув дўкони олдида — қиз билан йигит. Қизнинг эғнида дазмолланмаган крепдешин кўйлак. Лабига билинарбилнимас элик сурган. Йигит унга ўпкаси тўлиб тикилади.

Икромжон ҳаммага бир-бир қараб айланиб юрарди. Бирдан у урушга кетаётганида хотини, боласи Зирилламада машина кетишини кутиб ана шундай ўтирганларини эслади.

Кечагина эди. Дарров шунча вақт ўтиб кетибди. Бу орада у жангга кирди. Яраланиб госпиталда ётди. Қишлоққа қайтиб келди. Чўлга чиқди.... Умр ўтиб кетавераркан.

Эшелон жўнашини билдириб паровоз қичқирди. Ҳамма ўзини станция ичига урди. Икромжон ҳам одамлар орқасида зиналардан ҳатлаб чиқиб борарди...

Икромжон қаттиқ чарчаган, куни билан станцияда эшелон пойлаб ҳолдан тойган эди. Шунинг учун эшелон жўнаши билан ётоққа қайта қолди.

Ётоқ эшиги олдида уни Тоға кутиб турарди.

— Сени қидириб станцияга ҳам бориб келдим.

— Ўзинг қачон келдинг, Тоға?— деди, ҳайрон бўлиб Икромжон.

— Кеча келган эдим. Пленумга чақиринган эди. Ҳозир тамом бўлди. Эртага бирга кетайлик деб қидириб келдим. Ишларинг битдими?

— Битди, Тоға.

Икковлашиб ётоққа киришди. Икромжон каравотга чўзилиши билан иситмаси ошиб кетганини билди. Тоға уни безовта қилмаслик учун девордаги радиокарнайини ўчирмоқчи эди, Икромжон кўнмади. Радио Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг немис босқинчилар вақтинча босиб олган совет ерларидаги аҳолига қилинаётган зулм, ваҳшийлик, ёппасига қирғинлар ҳақидаги ахборотини эшиттирмоқда эди.

Икромжон иситмасини ҳам, танининг зирқираб оғришини ҳам унутиб, ўтириб олди. Тоғанинг лабларини титраб турибди. У муштани тугиб, кўзини бир нуқтага тикканича қимирламади. Охири у алам билан деди:

— Аблаҳ Гитлер ҳали бу қилмишларинга жавоб беради!

— Қанча шаҳар вайрон бўлди. Қанча бола етим қолди. Қанча одам қон ичида кезяпти.— Икромжон гап тополмай столга муштлаб юборди.— Майли, қасос оламиз. Қани энди оёқларим бутун бўлса. Шу бугун кетардим. Бу оёқ билан энди қаёққа бораман?

Тоға унга тасалли берарди:

— Сен бориб душманга ўқ узиб келгансан, ошнам. Энди фронтни ўйламай қўя қол. Сен жанг қиладиган фронт энди Езёвонда, Найманда.

Икромжон унга тик қараб деди:

— Юрагимда уруш ёққан ўтти ҳеч ким ўчиролмайди. У ўт туташиб ўзини куйдиради. У ўт ўчириб бўлмайди гап ўт.

— Жинни бўлма!— уни жеркиб ташлади Тоға.

— Бугун ўзимга ўзим савол бердим. Истансада у ёқдан-бу ёққа юриб ўзимдан ўзим сўрадим. «Икром, дунёга келиб нима иш қилдинг», дедим. Сўрогимга жавоб тополмадим. Ҳеч нарса қилмабман, оғайни, ҳеч нарса! Ҳеч нарса қилмай ўлиб кетадиганга ўхшайман.

— Кўп ишлар қилдинг. Сен бўлмасанг Зирилламада колхоз қуришимиз қийин бўларди. Қадалган пичоқлардан қўрқмадинг, пистирмада ётган босмачидан ҳайиқмадинг. Фарғона каналида, областда энг кўп тупроқ қазиган ким эди? Сен эдинг! Уша сувни ичаётганлар, экинини суғораётганлар кимга миннатдорчилик билди-

ришни ўзлари билишади. Бир оёқни қайга ташлаб келдинг? Шу бир оёғинг учун неча фашистнинг калласини уздинг. Шу ҳеч нарса қилмаганингми? Гапингни қара-я! Уладиган бўлсанг ўзим белимни бойлаб, «вой отам»лаб товутингнинг олдига тушаман. Сен ҳали-бери ўлмайсан. Аҳмоқона гапни қўй. Яшашимиз керак. Кўп ишлар қилишимиз керак. Уруш тугаганини кўрайлик. Уруш нуратган деворларимизни урайлик. Эҳ-ҳе, қиладиган ишимиз кўп. Улимдан гапирма. Ишни чала қолдириб ўлиш номардлик бўлади... Хўп, бўлмаса сен ётиб дамнингни ол. Эртага кетадиган бўлсак, чала ишларимни битказиб келай.

Тоға бир оз иккиланиб тургач, чиқиб кетди. Сал ўтмай, эшикни тақиллатмай, мўйловдор бир йигит кирди. У Икромжоннинг қўлини сиқиб кўрпшаркан, маъноли илжайиб қўйди. Унинг бу илжайишига Икромжон тунунмади. Бу одамни Икромжон унча хуш кўрмасди. Илгари Заркент сельпосида кассирлик қиларди. Кейинги йилларда кўринмай қолган эди. Атлас артелида экспедиторлик қиляпти, деб эшитган эди.

— Мол олиб келган эдик, зинадан чиқиб келаётсам Тоғага дуч келиб қолдим, сизни шу ерда, деб қолдилар. Бир кўришиб ўтай, деб кирдим.

Икромжон бу жини севмаган одам билан қандай қилиб, нима тўғрисида гаплашишини билмасди. Кўнгила учун «Бола-чақа тинчми?» деб сўраган бўлди.

— Михдек, михдек. Ҳаммаси тинч. Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади, дейдилар. Насибамиз фронт томонларга сочилмаган экан, ризқимизни Маълондан териб еб юрибмиз. Айтганча, севиниб қолдингизми? Турсунбой келиб севиниб қолгандирсизлар. Хайрият бутун қайтибди.

Бу одам нималар деяпти. Мастми? Икромжон унга қараб анграйганча турарди.

— Уч кун бўлдими, ҳа, уч кун бўлди шекилли. Гарчакопда пиво ичиб турган эдим. Бир маҳал қарасам, Турсунбой ёнимдан ўтиб қолди. Чақирсам эшитмади. Орқасидан бораётган эдим, кўпчиликнинг орасига кириб бирпасда қаёққадир гойиб бўлди. Ўзи шунақа, феъли шунақа болангизнинг. Одамга аралашмайди. Шу одати фронт кўриб ҳам қолмабди, деб қўя қолдим.

Унинг ҳар бир гапи Икромжон юрагига ханжар бўлиб ботарди.

Демак, Турсунбой Маргилон атрофларида яшириниб юрибди. Зирилламага боришга юраги дов бермаган у ярамасининг. Қочиб қаёққа боради? Шармандалигини, хонлигини кимдан яширмоқчи? Қачонгача қочиб юради.

Мўйловдор йигит ғоз патидан қилинган тиш ковлагичи билан мўйловини тараб яна илжайди:

— Тўйни бошлавораверинг. Ҳа, бу кунлар ғанимат. Тўйни кўриб қолинг. Худо хоҳласа ўзим самовар қўйиб чорси боғлайман.

— Қачонгача шунақа қилиб юрасан. Юрт бошида уруш, сен нимани ўйлайсан, нималар қилиясан. Ўз фойдангни кўзлаб, ўз жонингни аяб юрибсан.

Мўйловдор йигитнинг қалин қошлари маъноли керилди.

— Ғимирсиб бўлса ҳам халқнинг кўзида юрибмиз, ака, қочоқликдан худо сақласин. Ҳа, номард қочади...

Икромжон сапчиб ўриндан турди. Турди-ю йиқилгандек шилқ этиб яна ўтирди.

Мўйловдор йигит унинг бу ўтиришини кўриб, қойил қилдим, дегандек тарс-тарс юриб чиқиб кетди.

Икромжон кўкрагини чангаллаб қаттиқ уҳ тортди. У то қишлоққа етиб келгушча Тоға билан очилиб гаиллашмади. Тоға ҳам авзойини билиб тургани учун индамай қўя қолди. Бундай пайтларда одамни ўз ҳолига қўйиб бериш керак.

Эндигинна тонг ёришиб келарди. Тоға қайрағоч тагига етгач, унга қўлини узатди.

— Жиндак мизғиб олганингдан кейин идорага чиқарсан. Хайр.

Тоға кетди. Икромжон ўз хаёллари билан ўзи қолди. Вужудини дард ғижимлаб ташлагандек букчайиб, ўз кўчасига бурилди.

Одамнинг иши бир орқага кетмасин. Кетма-кет фалокат оёғининг тагидан ўрмалаб чиқаверади.

Мана, Икромжон шунча йил яшаб, шунча савдоларни бошидан кечириб ҳали бу хил даҳшатга рўпара келмаган эди. Ўз уйи олдида, ўз деворида унга энг оғир, энг даҳшатли ҳукм битилган эди.

Деворга кимдир оҳак билан «Хонининг уйи!» деб ёзиб кетибди.

Икромжон ўз кўзларига ишонмай қолди. Назариди, бугун тонг ҳар галгидан кўра барвақтроқ ёришаётган-

дек, шу ёзувни тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтлн ёришаётгандек эди.

У бир муддат турган ерида эсанкираб қимирламай қолди.

Қишлоқ жимжит. Эл ҳали уйқуда. Фақат эринчоқ хўрозларгина ҳар замонда олис-олислардан овоз бериб қўйишади.

Оламга нур таратаётган, куртаклар бағрига баҳор шабадасини қуяётган бу тонгда ҳамма нарса: жонли-жонсиз мирнқиб ором оларди-ю, фақат бир киши — Икромжонгина алам, даҳшат, изтироб оловида куйиб ёнарди.

Нима учун?

Бошига бу фалокатларни солган номард бола қани энди шу топда олдида бўлса.. Улдиарди! Қарилгини ҳаром қилган, дунёни кўзига қоронғи қилган боланинг баҳридан ўтарди! Уқандай бола боқди ўзи? Ўз бошига бало қилиб бола боқди. Энди уни қўлига тушган кунн ит боласидек ўлдиради.

Оппоқ бўлиб отаётган шу тонгда ота ўз боласини ўлимга ҳукм қилди.

VI

Найман чўлларига, тўқайларига чинакам баҳор кирди. Қамишзорлардан, ботқоқликлардан қурбақаларнинг тинимсиз вақиллаши эшитиларди. Тиниқ фируза осмондан икки марта арғимчоқ солиб турна ўтди. Қиш ичи бўронларни кўкрак билан тўсган икки туп толнинг нозик новдалари оч писта мағзидек баргчаларга ўралди.

Қумли тарафдан баданга хуш ёқаднган илимлик шабадалар эсиб қолди.

Зебихон ҳам шу баҳор билан бирга яшнаб борарди. Унинг чеҳрасидаги сўлғинлик ўрнини аллақандай қизлик таровати эгаллаган эди. У ҳар кунн эл уйғонмасдан чодирдан чиқарди-да худди қуёшни қаршилаётгандек чўл тарафга, қизариб-бўзариб ёришаётган уфқ тарафга қараб кетарди.

Ҳамма ёқ жимжит. Чўл қушлари беозоргина чуғурлашади. Шабада янгигина қиёқ чўзган майсалар бетидан шудрингни силкиб тўкади. Қиз шу файзсиз чўлда

очилган танҳо лоладек ўзини кўз-кўз қилиб бо-
ради.

Балоғат остонасидан аллақачон ҳатлаб ўтган, бирин-
чи севгисига оғу тушган бу қиз қалбида пинҳоний ўт
ёнарди. Бу ўт унинг бағрини куйдирмас, ўртамас, аксин-
ча, эҳтирос туйғуларини тугёнга келтирарди.

Қиз қалбига юпанч, ўзига ҳамдard киши изларди. У
гоҳо майсага чалқанча ётиб, оппоқ беғубор булутлар
сузаётган сўнгсиз осмонга узоқ-узоқ тикилиб ётарди. Бу
зангори бўшлиқлар унга аллақандай эртақлар сўйлаган-
дек. Шу олислардан у ҳали ўзи кимлигини билмаган бир
диловар йигит чеҳрасини изларди. У номаълум йигит
гоҳ афсонавий паҳлавон, гоҳ Турсунбойдек номard бў-
либ кўринарди.

Зебихон ҳар гал Турсунбойни эслаб қолганда юзла-
ри андишадан қизариб кетарди. Кўзларида ўт чақнарди.
Қўллари беихтиёр мушт тугарди.

У Турсунбойни табиат янглиш яратган, табиат одам-
ларни масҳара қилиш учун, одамларни ҳақорат қилиш
учун яратган бир нарса деб биларди. Бу табиатнинг
қўпол қўли билан яратилган нарса энг аввал уни ярала-
ди. Унинг қалбига заҳар солди. Зебихон унинг заҳри-
ни жуда тез баданидан ситиб чиқариб ташлади. Аммо
вақти-вақти билан яра ўрни уни қийнар, танасини бир
муддат зирқиратарди.

Зебихон ўзини Турсунбой еткизган аламлардан озод
ҳис қиларди. Энди унинг кўксига соф туйғулар шабада-
си кирган. Шу чўл ҳавосидек беғубор ҳислар уни алла-
ларди. Қалби баҳорги мусичадек кукулаб, муҳаббат
чақирарди.

У муҳаббат изларди-ю, «бошидан кўп савдолар ўт-
ган» Низомжоннинг маъюс боқишларига тоб беролмас-
ди. У боланинг кўзларида қандайдир оғир аламлар
кўланкаси кечарди. Зебихон у билан гаплашганда
юрагини тирнаган аламларни кўзгатишдан кўрқарди. У
ўлган илоннинг бошини кўзгатмаслик керак, деб ўй-
ларди.

Мана, бугун Зебихон одатича тонг қоронғисида ту-
риб саҳар шамолида тебранаётган тол олдидан ўтар-
кан, сўрида икки тиззасини қучоқлаб, олис бўшлиқларга
тикилиб ўтирган Низомжонга рўпара келиб қолди. Ни-
зомжон оёқ шарпасини эшитиб ўгирилди. Қаршисида
кўкрак бурма кўйлагини шамол буйдалаётган қизни

кўриб, ҳайрон бўлди. Кейин ҳушини ўнглаб ўрнидан турди.

Зебихон баданни қийнаган қиш кийимларини ечган. Унинг ниҳоятда келинган қомати гўё баҳор ҳавосидан янада кўркамлашгандек, ранги янада тиниқлашгандек эди.

Низомжон Икромжонга билдирмай ҳар оқшом қоқ ярим кечада кетмонни олиб тўқайга кириб кетарди-да, то тонг ёришгунча икки сотих ерни ачитма — чопиқ қилиб қўярди. Ҳозир у ишини битказиб эндигина сўрига келиб ўтирган эди. Шу ердан туриб тонг отишини томоша қилишни у жуда яхши кўрарди. Тоза ҳаво, кишига ёруғ, илиқ кун ваъда қилаётган тонгнинг ёришиб келишини кузатаётган одамнинг хаёлига яхши ўйлар келади. Одамнинг яшагиси, аллақандай хайрли ишлар қилгиси келади бундай пайтларда. Одам калласидан ёмон ўйларни, бад ниятларни тонг шамоли супуриб кетади, дейишади. Бу рост.

Зебихон Низомжон ўрнидан турганда этиклари лоё эканини кўриб ҳайрон қолди.

— Нима қилиб юрибсиз, мунча эрта турдингиз?— деди.

Низомжон нима дейишини билмай, ўзим, шундай уйқум қочиб кетди, деб қўя қолди.

— Неча кундан бери шу маҳалда сизни кўраман. Бирон ерингиз оғриб ухлаёлмаяпсизми?

— Йўқ, йўқ, соғман.

Низомжон, бу қизнинг ҳамма гапдан хабарни бор экан, деб ўйлади-да, очиғини айтди.

— Биласизми, Зебихон, ҳаммадан кўп ишлагим келади. Менга жуда кўп яхшиликлар қилган Икромжон аканинг юзини ерга қаратмасам дейман. Ахир мени ўша киши бу томонларга олиб келганлар. Қоқ ярим кечада уйғонаман-да, то одамлар уйқудан туришгунча бир-икки сотих ерни ағдариб қўяман.

Зебихон бу гапдан бсхабар эди. Қошлари чимирилди.

— Бундай қилманг. Шундоғам ҳаммадан кўп иш қилияпсиз. Рангингизни қаранг, аҳволингизни қаранг. Кўзларингиз ич-ичига кириб кетибди. Бунақада бирон дардга чалиниб қоласиз.

Низомжон бош чайқади.

— Ким ишлаб дардга чалинибди. Иш одамни овутади. Урушга кетган ўртоқларим қийналмаётганмикин. Шу юмшоқ ерни кетмонлаш муз битиб кетган ерда окоп қа-

зишдан қийинмикин? Ҳар қалай тепамдан биров ўқ ёғдириб тургани йўқ-ку. Эртами индин уруш тугаб, улар қайтиб келишадн. Ушаларнинг кўзига қандоқ қарайман? Сен нима қилдинг, дейишса нима дейман? Сиз бу бола ўзига шунча томорқа экиб бойнмоқчи деб ўйламанг. Менга бир дона ҳам гурунч керакмас. Ишмаикн ҳосил олсам Зирилламага кўчиб келган госпиталь ошхонасига обориб тўкаман. Мана шу меннинг зора урушга борганим, зора отган ўқим бўлса, деб ният қилганман. Немис билан шу ерда туриб урушмоқчиман...

Зебихон бу пачоққина, кўримсизгина, камгап боланинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. Унинг тўлиб-тошиб гапиршидан сўзларида биронта ҳам қалбакилик йўқлиги қизга билиниб турарди. Тўмтоқ бармоқлар билан кетмонга ёпишган бу йигит бир йўла уч ишни бажарарди. Шу меҳнат билан юртнинг мушкулини осон қилмоқчи, шу меҳнат билан эзилиб дарддан адоин тамом бўлган Икромжоннинг юзини ёруғ қилмоқчи, шу меҳнат билан ўз бошидан ўтган «савдолар»ни парн қувмоқчи.

Зебихон унга қараб туриб, унинг гапларини эшитиб туриб бирдан уни Турсунбойга солиштирди. Турсунбой қўлига юрт ишониб берган қуролни ташлаб қочди. Бу бўлса пешона терини ўқ қилиб душманга отмоқчи...

Изомжон тўлқинланиб кетиб ортиқча гапириб юбордим шекилли, деб ундан кечирим сўради.

— Айбга буюрмайсиз, қизишиб кетибман.

— Йўқ, йўқ,— деди Зебихон унга аллақандай тикилиб.— Менга қаранг, сиз негадир одамга аралашмайсиз. Ҳамиша бир чеккада маъюс юрасиз. Қўйинг, бунақа қилманг. Бу ердагиларнинг ҳаммаси яхши одамлар. Тортинманг.

Бирдан Зебихоннинг шўхлиги тутиб кетди. Бирон гап билан уни овутгиси келди-да, айёрча кулиб қаради.

— Юрнинг, чўл айлаиниб келамиз. То одамлар туришгунча, ҳу қумгача бориб қайтамиз. Мен ҳар куни ўшоққа бораман. Кеча олдимдан иккита кийик чопиб ўтиб кетди. Кўзи қурмагур бирам қораки.

Изомжон бу ердагиларнинг қанақалигини яхши билмаганидан, биронтаси кўриб қолса, хижолатли иш бўлмасмикин, деган андиша билан журъатсизроқ жавоб қилди.

— Қандоқ бўларкин. Поччангиз кўриб қолсалар...

— Э, қўйсангиз-чи бунақа гапларни. Юринг, юринг, ўша узоқ достонингизни энди айтиб берасиз.

Зебихон унинг биллагидан ушлаб олдинга бошлади. Қўллари бирам юмшоқ, бирам иссиқ. Низомжоннинг бадани сесканиб кетди. Беихтиёр у етаклаган томонга қараб юра бошлади.

Иккови сўзсиз анча йўл босишди. Куйган ялангликдан ўтиб савағичзор орасига киришди.

Низомжон махорка ўраб гильзадан ясалган зажигалкасини ёқаётган эди, Зебихон қўлидан олиб савағичга ўт туташтирдн.

Қуриб қовжираб қолган қиёқлар бир гуриллаб алангаси савағич учидаги попукни ўт олдирди. Қиёқлар ёниб бўлди-ю, фақат учидаги попук худди шам тилидек анча вақтгача ловиллаб туриб қолди.

Ғира-шира ёришиб келаётган чўл тонгида бу аланга жуда ғалати бўлиб кўринарди. Зебихон шўхлик қилиб у ёқдан-бу ёққа югурар, ҳали у, ҳали бу савағич тўпига ўт туташтирарди.

Низомжон Зебихоннинг қўлидан зажигалкани олмоқчи бўлган эди, у қочди. Низомжон қувди. Қумга етай деб қолганларида уни ушлаб олди. Қиз ҳансираб, ҳар ҳансираганида тирсиллаган кўкракларни қалқиб-қалқиб туншарди. Низомжонни бир дам эҳтирос оташи ўраб олгандек бўлди. Узини тутди.

Зебихон баҳор ёмғирлари чапг, ғуборларини ювиб топ-тоза қилиб қўйган қумга ўтириб олди.

— Қани, энди айтинг, ўша узоқ достонингизни.

Низомжон қизнинг тепасида тик турарди, Қиз қандай дoston тўғрисида гапирётганини билмасди.

— Қанақа дoston?— деди у ҳам ўтираркан.

— Ҳу, тунов кунни, Икромжон амакининг жиянмисиз, деганимда, йўқ, бегонаман, дostonим узоқ, кейин айтиб бераман, дегандингиз. Қани, энди айтинг.

Низомжон нима дейишини билмай кўзлари жавдираб, малла ғижим бахмалдек товланиб ётган қумларга қаради. Бу қиз унинг унутган кунларини эсига солиб қўйган эди. Низомжон, у кунларни сира эсламасам, дерди. Энди ўзи истамаган ҳолда ўша кунлар билан юзма-юз келиб турибди.

Бошидан ўтган воқеаларни Низомжон бу қизга айтиб берсамикин? Бу ўзи қанақа қиз? Унга ҳаммасини айтиш шартми? Ахир у боя, тол тагида қизишиб кетиб кўнглига

тугилган гапларни ёниб-ўртаниб гапириб берди-ку. У Зирилламада Икромжонга, Жаннат холага айтиб берганда бошқа гап эди. Улар бу нотаниш боланинг кимлигини билиб қўйишлари керак эди. Бу қиз-чи? Бу унга ким бўлади?

Низомжон қизга қаради. Зебихоннинг кўзлари ўтдек чақнаб унга тикилиб турарди. Бу кўзларга Низомжон тоб беролмади. Бу олов кўзлар уни ўзинга тобе қилиб қўйган эди.

Низомжон ҳикояни қовуштиролмаёй бошлади-ю, акасининг тўй кунига келганда қизишиб кетди. Зебихон унинг оғзига тикилиб, ҳайрон қараб турарди. У кўзларини гоҳ пирпиратар, гоҳ пешоналарини тириштириб тингларди.

Бу дostonи узоқ йигитнинг гаплари юрагини ўртарди. Кўримсизгина, кичкинагина жуссасига шунча аламларни сиғдирилган йигитнинг бардошига қойил қоларди.

— Шунақа гаплар, туз-насиба экан, мана, сизлар билан ҳамхона бўлиб қолдим,— деб ҳикоясини тамом қилди Низомжон.

Зебихон шошиб сўради:

— Бу гаплардан Дилдорнинг хабари бормиди?

Низомжоннинг кўзлари бирдан чақнаб кетди. У ўзи билан бўлиб бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган эди. Рост, борди-ю дадасининг, опасининг ниятларидан Дилдорнинг хабари бўлмаса, унда нима бўлади? Нега у билан гаплашмади. У сўнгги марта қишлоқни ташлаб чиқиб келаётганда Дилдор кўчада унинг йўлини тўсган эди. Шунда у нима деганди?

Низомжон ўша айтган гапларни эсламоқчи бўлди. Уйлади, ўйлади, эслади.

— Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам!

Ўз гапини ўзи эслаб Низомжон ўрнидан туриб кетди. Икки панжаси билан юзларини чангаллади.

— Мен қандай ноинсоф, юзсиз одамман! Ўз ўтига ўзи ёниб ётган бир бечорага нималар деб келдим. Айтсам бўлмасмиди, сен акамнинг хотинисан, дадам энди менга олиб бермоқчи, шу гапдан хабаринг борми, деб сўрасам бўлмасмиди? Ё ўзи ҳам билармиди? Билса нега индамади? Балки шу гапни айтмоқчи бўлиб йўлимни тўсганмикин?

Зебихон ҳам ўрнидан түрди.

— Майли, бўлар иш бўпти. Энди уни тузатиб бўлмайди. Дилдор билмаган бўлса вақти билан билиб олади.

Зебихон калишига кирган қумни тўкмоқчи бўлиб оёғидан чиқараётган эди, бирдан кўзи қумдаги оёқ изига тушди. Из тўқай томондан чиқиб қум оралаб куйган ергача келган, яна орқага қайтган. Зебихон изнинг қайтган йўлига тикилди. Из жуда ҳам узоққа бормай чап томонга бурилиб тўқайга кириб кетган. Ким бўлиши мумкин?

Низомжон Зебихоннинг нимага қараётганини билмоқчи бўлиб, у тикилиб турган томонга қаради.

— Тўқайдан биров чиқиб яна қайтиб кириб кетибди. Из янги. Кечаги из бўлганда шамол кўмиб кетарди.

Низомжон бунга парво қилмади. Биронтасидир-да, деб қўя қолди. Дарҳақиқат, Марғилон ипак комбинатидан тўнғиз овлаган велосипедда инженерлар бу тарафларга тез-тез келиб туришарди. Ушалардан бири бўлса керак.

Орқага қайтишди. Зебихон энди Низомжоннинг кимлигини яхши билиб олди. Унга юрагининг аллақасерида ачинишни, меҳрми бир нима пайдо бўлган эди. Йўл-йўлакай у Низомжон ҳақида, алам ўтида қолган Дилдор ҳақида ўйлаб борарди.

Офтоб аллақачон чиқиб икки туп толнинг соясини куйиб қоп-қора бўлиб кетган ерига, ошхонанинг чодирига ўз нурини ташлаган эди.

Шодмон бобо бак тагига ўт қалаёлмай ҳадеб тутундан ачишган кўзларини ишқарди.

— Сабилнинг чўғи қолмабди. Оҳ, урушдан аввал сельпонинг дўқонида гугурт қалашиб ёгарди-я.

Низомжон зажигалкасини ёқиб тутаетган тараша тагига тутди. Ўт гуриллаб кетди.

Чодирдан елкасига сочиқ ташлаган кишилар чиқа бошлашди.

Чўлга жон кирган эди.

VII

Апрелнинг бошларида Жаннат хола Найманга арава орқасига сигирини боёлаб кўчини олиб келди. У энди анча ранг олиб қолган. Аммо у ниҳоятда безовта эди. Ош устида ҳам, чой устида ҳам паришон бир қиёфада ўтиради.

Икромжон бўлса озниб, чўп бўлиб кетган эди. Чўл ша-
моли унинг баданини хабашдек қорайтирган. Юзлари
худди саксовулдек бурушиб кетганга ўхшарди. У аввал-
гича одамлар билан очилиб гаплашмас, айтадиган гапи-
ни айтиб бўлгандан кейин, кетмонини елкасига ташлаб
тўқайга кириб кетар, иши бўлмаса чодирга кириб кет-
ганича эрталаб чиқарди.

Низомжон ўз иши билан, ахлоқи билан кўпчиликнинг
оғзига тушиб қолганди. Кексалар уни умрингдан барака
топ, деб дуо қилишарди.

Фақат Икромжонгина индамасди. Унинг қилаётган
ишларини кўриб на яхши, на ёмон дерди. Қараб-қараб
ўтиб кетаверарди.

Жаннат хола келиши билан Икромжонни чодирдан
олиб чиқди. Бу чаққон, тиниб-тинчимас хотин чўлга бир-
дан файз киритиб юборгандек эди. Бу орада бошқалар-
нинг хотин, бола-чақалари кўчиб чиқишди. Болаларнинг
қий-чуви, хотинларнинг бақириб-чақирришлари бу жим-
жит тўқайзорга маҳалла тусини бериб қўйди.

Жаннат хола келгандан бери уларга чодир торлик
қилиб қолди. Низомжон қамиш ўриб келиб ўзига қапа
қуриб олди-да, кўрпа-тўшагини кўтариб чиқиб кетди.

Унинг капаси ўзи ишлаётган участкага яқин жойда
эди. Икромжон келиб капанинг у ёқ-бу ёғидан қараб
турди-да, бошини чайқаб қўйди.

— Чакки қилибсан. Маҳалладан узоқ кетмаслигинг
керак эди, ўғлим. Ҳали ҳам бўлса палаткалар қаторига
қапа тик.

Низомжон одамларнинг, ёлғиз ётишдан қўрқиб кў-
чиб келди, дейишларини ўйлаб индамай ишга чиқиб ке-
таверди.

У тиним билмасдан ишларди. Кетмон чопаетганда
сира орқасига қарамасди. Агар орқага қарасам, ағдар-
ган еримни кўриб ишлагим келмай қолади, деб ўйларди-
да, индамай кетмонини ураверарди. У шу алфозда бир
ўзн уч ярим гектар ерни ағдариб қўйган эди.

Кун пешиндан оққан пайт эди. Палатка томондан
сигир-бузоқларнинг, қўй-эчкиларнинг овози эшитилиб
турарди. Бу товушлар Низомжонга қишлоғини эслат-
гандек бўлди. Секин бурниб ўша тарафга қарамоқчи
бўлиб қақдини ростлаётганда, Зебихоннинг поччаси ўғ-
лини опичлаб келаётганини кўрди.

Низомжон кеча болага варрак килиб берган, икковни

уни роса учирнишган эди. Ҳали Низомжон чой ичаётганда ўша варракнинг толга илиниб қолганини кўриб, оббо, бошқа ясаб бериш керак, деб дилидан ўтказган эди.

Тўланбой унинг олдига келиб болани ерга қўйди.

— Э, жиян, бошимни балога қўйдинг-ку. Варраги толга илиниб қолган экан, ишлаб турган жойимдан дод деб олиб кетди. Қизталоқни оламан деб йиртиб қўйсам бўладими. Қолдим балога, қолдим балога. Ўзинг бир чорасини қилмасанг, мени тинч қўймайдиганга ўхшайди.

Бола дадасининг қўлидан маҳкам ушлаганча, ҳурпайиб қовоғини солиб турарди.

— Шунга жанжал қилдингми. Узимга айта қолмабсан-да! Ҳали борганимда бошқасини ясаб бераман. Роса учирамиз. Бўптими?

— Ҳозир ясаб берасиз. Ҳозир, ҳозир!

— Кўрдингми? Пошшо мендан ҳам зўр одам борми, деганда, битта чақалоқни қўлига бериб қўйиб, шу сендан зўр, деган ҳикояни эшитганмисан. Ҳа, бола — пошшо. Ундан зўри олам-жаҳонда бўлмайди.

Тўланбой Низомжон ағдарган ерга разм солиб бошини сарак-сарак қилиб қўйди.

— Энди ер ағдаришни бас қил, бола. Трактормисан, нима бало. Ер ағдаришнинг ўзи билан иш битмайди. Бир оҳанжамаси кейин чиқади. Ёзи билан сув кечасан ҳали. Пол тортавер, бағини бир ўзинг эплолмайсан.

Тўланбойнинг гани тўғри эди. Низомжон икки қўлини белига тираб ағдарилган ерга қараб, энди бас қилсам ҳам бўлар экан, деган фикрга келди.

Ҳали паст-баландлик, потекис жойлар бор эди. Энди ўша жойларга тунроқ сурилса, пол тортиш мумкин. Бола уни тузукроқ ўйлаб кўришга қўймади. Хиралик қилиб этагидан тортавергандан кейин кетмоғини марзага улоқтириб, маҳаллага қайтишга мажбур бўлди.

Зебихон опаси билан пош ясаётган эди. Низомжонни кўриб орқасига йиғилиб қолган этакларини тортиб ўридан турди.

— Айтдим-ку, почча, устаси шу киши деб,— Зебихон шундай деди-ю, Низомжонга маъноли кулиб қўйди.— Битта варрак ясаб беришг шунга!

— Хўп, хўп,— деди Низомжон.

У ёнидан пичоқчасини чиқариб қамини тилишга тушди. Бола елиб-югуриб у нима деса, шунини топиб келиб турарди. Низомжоннинг ҳам болалиги тутиб астойдил

уришиб кетган эди. Тўлапбой тепасида варракнинг битишига қараб турарди. Бола севиганидан Низомжоннинг кўнглини олиш учун тинмай жаврарди.

— Мушугимни ҳам олиб келаман десам аям қўлимга бир урганлар. Исмоилнинг аясн туғди. Жаннат холамларникига ўрис хотини кўчиб келди. Уғли жа ўриччага уста экан.

Тўлапбой ўглининг гапларига заақ билан кулиб турарди. Бола жуда ҳам сирли гап айтмоқчидек Низомжоннинг қулоғига оғзини тутди.

— Жаннат холамнинг ўгли қочоқ, а?

Боланинг гапи оғзида қолди. Тўлапбой унинг бир қулоғини икки буклаб чўзиб қўйиб юборди. Бола кўз ёшини ютиб дадасига қаради.

— Ҳе, сизга мен нима қилдим?

— Овозингни ўчир, ярамас!

Бола қизариб кетган қулоғини ушлаб, бурнини торта-торта ўрнидан турди.

— Иккинчи қайта шу гапни айтсанг, қулогингнинг тагидан шартта узиб ташлайман. Айтмайман, де!

— Айтмайман.

Шундан кейин Тўлапбой жаҳл билан тишининг орасидан чиртиллатиб туфлаб нари кетди. Икки лунжини шишириб пихиллаб турган болага қараб Низомжоннинг раҳми келди.

— Унақа гапни айтмагин-да.

— Нима, ўзи қочоқ бўлгандан кейин айтаман-да. Ҳамма ўртоқларим айтишади-ку. Азизхон акам герой, Турсунбой қочоқ.

— Бўлди, бўлди,— деди Низомжон.— Агар яна айтсанг варракни битказмаёқ йиртиб ташлайман. Агар энди ҳеч шунақа демайман, десанг, ҳар кунни варрак жсаб беравераман.

— Бўпти.

Варрак битди. Бола чиллакка ўралган минг улоқ ипни шимининг чўнтагидан олиб варракнинг қовзоғига улади.

— Битта гапирсам майлими? Битта гапирай, бошқа гапирмайман.

Низомжон у нима демоқчилигини билмай, майли, айта қол, деди.

— Зеби опам-чи, Зеби опам, энди Турсунбой акага тегмайдилар. Аямга айтаётганларида эшитиб қолдим. Нимага тегмайдилар?

Низомжоннинг ҳуши бошидан учиб кетди. Демак, Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйишган экан-да.

Бола варракни олиб кетган, толнинг нари ёнига бориб учираётган эди. Икромжон чодир олдида варракнинг лапанглаб ҳавога кўтарилётганини кузатиб турарди. Низомжон унга ер остидан қараб юраги жиз этиб кетди. Бечора! Ҳатто ёш бола ҳам унга таъиз қиляпти. Зебихон ҳам ундан юз ўгирган. У келин бўлмоқчи эди. Энди Икромжоннинг ўғли ҳам, келини ҳам йўқ. Унинг юраги бўшаб қолган. Ким билади, у ҳозир боланинг варрак учиршига қараб туриб нималарни ўйлаб кетди экан?

Жаннат хола сизгир етаклаб олдидан ўтиб кетди. Шабада Низомжоннинг димоғига галати ҳид олиб келди. Иссиқ нон ҳиди келарди. Бенхтиёр ўша ёққа қаради. Зебихон этагини липпа уриб тандирдан нон узиб саватга ташларди. Тандир алангасидан унинг юзлари бўртиб кетибди. Тирсагигача егини шимариб олганидан оппоқ билаклари кўриниб турарди. У қўлига енглик кийиб олганидан олдига тушиб қолган сочини силкитиб орқасига ташлаёлмай у ёқ-бу ёққа алангларди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб қолди-ю илжайди.

— Барака топгур, сочимни орқага ташлаб қўйинг!

Низомжон жуда ҳам табаррук одам иш буюраётгандек югуриб борди. Бир ўрим сочини эмас тўлганиб турган илонни ушлаётгандек эҳтиётлик билан ушлади-да, аста елкасидан ошриб орқасига ташлаб қўйди. Шунла унинг димоғига қизнинг бўйнидан жуда ҳам галати, одамни маст қиладиган бир ҳид келгандек бўлди. Низомжон бу ҳидга тўймай қолганидан шошиб яна унинг орқа бўйнига қаради. Бирам галати, бирам галати...

Зебихон нонларни узиб тандирга гўзапоя ташлади-да, Низомжонга кулиб қаради.

— Қани, нонга қарапс.

— Нима?

Низомжоп ҳали ҳам ўзига келмаган эди.

— Нондан ушатиб енг, деяпман.

Низомжон саватдан орқаси куйган кулчани олиб бир чеккасидан ушатди-да, оғзига солди.

— Новвойликка ҳам уста экансиз. Жуда маза бўпти.

Тўланбой қумғонда сув келтириб тандир оғзига қўйиб кетди. У буларнинг гапига ҳам, ҳолатига ҳам разм солмади. Низомжон хижолат чекиб турган эди, Тўланбой-

нинг бепарволигидан кўнгли жойига тушиб Зебихоннинг олдидан нари кетди. У капасига кетмоқчи бўлиб турганда, тўқай тарафга сигир етаклаб кетаётган Жаннат холага кўзи тушиб қолди.

Бемаҳалда тўқайга сигир обориб нима қилади? Кеч кириб қолди-ку?

У Жаннат холанинг кетидан бормоқчи бўлиб турган эди, мотор гуриллаганини эшитиб тўхтади. Келганидан бери бу тарафларда биринчи марта машина овози эшитилиши эди. Бу товушдан бошқалар ҳам йўлга қараб туришарди.

Қамишлар орасидан юк машинаси кўринди. У лапанглаб-лапанглаб тол тагига келиб тўхтади.

Машина кузовида ўн чоқли хотин, ёш болалар ва учта сигир бор эди. Кабинадан Тоға тушди. Кузовдагилар бирин-кетин ўзларини таппа-таппа ерга ташлайверди. Низомжон Тоғадан бошқасини танимаганидан узоқдан қараб тураверди.

Икромжон Тоға билан кўришиб уни сўрига бошлади.

— Ишлар қалай?— деди Тоға сўрига ўтираркан.— Мана, йўлни ҳам очиб олдик. Бирон ҳафтадан кейин трактор юбораман. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. Ҳар ҳафта ўзларининг машиналари билан ҳашарга чиқиб туришади. Қовун-тарвуз экишмоқчи.

Икромжон қилинган ишларни гапириб бераётган эди, Тоға ўрнидан туриб, гапириб нима қиласан, кўрсатиб қўя қолмайсанми, деб қолди.

Иккови шудгор қилинган ерга қараб кетишаётганда Тоғанинг кўзи Низомжонга тушиб қолди.

— Яхши юрибсанми, бола? Сени қийнаб қўйишгани йўқми?— деб сўради.

Низомжон нима дейишини билмай турган эди, Икромжон жавоб қилди.

— Йигитча маладес, яхши ишлаяпти. Қани юр, ерингни Тоғага кўрсатасан.

Низомжон уларнинг орқасидан юра бошлади. Тоға, ҳамма ёқни айланиб ишдан анча мамнун экяйлигини айтди. Низомжоннинг капаси олдига келганда Икромжон Тоғанинг билагидан ушлаб тўхтатди.

— Мана, шу ерларнинг ҳаммасини Низомжон ағдарди.

Тоға шудгорга қараб, йўғ-э, деб юборди.

— Рост. Кечаси ҳам бизга билдирмай ер чопяпти, азамат.

Тоға Низомжоннинг елкасига қоқиб қўйди:

— Раҳмат, жиян, раҳмат. Фроптчасига иш қипсан.

Тоға Низомжоннинг дилидагини топиб гапирган эди. У чўлга келиб қўлига кетмон олган кунидан бошлаб шу ният билан, фронтчасига ишлаш нияти билан ёнарди. Демак, Низомжон ўйлаган ишининг урдасидан чиқяпти.

Тоға унинг бўйнидан қучоқлаб олди-да, елкасидан бир-икки силкиб қўйди. Низомжон гандиракламади. Оёғи жойидан қўзгалмади.

— Ҳа, дуруст,— деди Тоға.— Сендан иш чиқади. Бўшашма, бола.

Улар яна жуфт тол тарафга кета бошлашди.

Шу пайт Жаннат хола тўқайдан сигир етаклаб чиқиб кела бошлади. То у етиб келгунча Низомжон кутиб турди. Дарров қўлидан арқонни олди.

Жаннат холанинг кўзлари қизарган. Йиғлаганга ўхшайди. Унинг юзларида эрталабки кулқидан нишон қолмаганди. Қадди ҳам букилиб қолгандек.

Низомжон, нима бўлди экан, холироқ жой топиб йиглаб-йиглаб аламини босиб келаётганмикин, деб ўйлади.

Аммо эртасига тушликдан кейин яна ўша тарафга қараб қўлида тугунча билан худди одамлардан яширингандек аланглаб кетаётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолди. Қаёққа боради? Тўқайда нима қилади?

Бу саволга Низомжон жавоб тополмасди.

VIII

Тоға шу кеча Найманда қолди.

Кечаси Икромжоннинг радиосини ўртага қўйиб алла-паллагача эшитиб ўтиришди. Сўнгги ахборотдан кейин Икромжон, бўлди, батареяси тугаб қолади, деб олиб қўяётган эди, Тоға яна бураб қўйди.

— Эшитайлик-да, мунча мумсик бўлмасанг. Батарея-сидан ташвиш қилма, госпиталдаги аскар болаларда сероб. Қанча керак бўлса топтириб бераман.

Шундан кейин Икромжон индаёлмай қолди. Бу ердигилар кўпдан бери концерт эшитишмаган эди.

Низомжон саҳарлаб ишга чиқиб кетиши керак. Шунинг учун ҳам ҳаммадан вақтли ётиб оларди. Концертни ташлаб кетгиси келмай ўтириб қолди.

Ҳофизлар Навоий ғазалларидан ўқишарди. Бу қўшиқлар ўтирганларнинг хаёлини аллақабқларга олиб кетиб қолди. Айниқса, Тоға чордона қауриб олиб чодирнинг шифтига тикилганича қимирламасди.

Бу ашулалар қанчалик таъсирли бўлмасин Низомжон концертнинг охиригача ўтиролмади. Ташқарига чиқиб тол شوхига қатор илиб қўйилган фонарлардан бирини олди-да, ўчоқ тагида липиллаб турган ўтга қамиш тугиб ёндирди, фонарни ёқди.

Бу ерда ҳар кунни эрталаб чодирдаги фонарларни олиб чиқиб тол شوхига илиб қўйиш одат тусига кириб қолган эди. Бир чол уларга лампамой қўйиб, пилигини қирқиб тайёрлаб қўярди. Низомжон фонарни кўтариб кетаётганда Тўланбойнинг чодир олдида Зебихон билан опасининг шивирлашиб гаплашиб ўтирганларни кўриб қолди.

— Ҳа, иним,— деди Зебихоннинг опаси,— ухлагани кетяпсизми? Воҳли-ку? Чайлани жуда четга қурибсиз. Қўрқмайсизми?

Низомжон тўхташга тўхтади ю, нима дейишини билмай туриб қолди. Бу хотиннинг меҳрибончилигидан кечаги гапни албатта унга Зебихон айтиб берган бўл а керак, деб ўйлади. Низомжон у билан сира гаплашмаган, қанақа хотин эканлигини яхши билмасди. То у бир нима деб жавоб бергунча хотин унга чой узатиб қолди.

— Ўтиринг, Тўланбой акангиз ҳали-бери чодирдан чиқмайдилар. Тоға билан гаплашиб ўтирибдилар.

Низомжон у кўрсатган кўрпача четига эмас, ажриққа ўтирди.

— Зеби айтди, бошингизга тушган кунларнинг барини эшитдим. Энди нима қилмоқчисиз?

Низомжон ялт этиб Зебихонга қаради. У, мен опамдан ҳеч гапни яширмайман, дегандек унга дадил қараб турарди. Хотин яна сўради:

— Энди дадангизнинг олдига қайтиб бормаисизми?

— Бу тўғрида ўйлаб кўрганим йўқ. Ҳар ҳолда бормасам керак. Юрагим бетламайди. Борсам, албатта, яна кўнглимни бузадиган бирон гап айтади. Энди нима қилмоқчисан, дедингиз. Нима қилмоқчилигимни кўрмайсизми. Шу ерда қоламан. Сизлар нима бўлсангиз мен

ҳам шу. Энди бу ердан ҳеч қаёққа кетмайман. Бутунлай қолиб кетаман.

Низомжон шупдай деди-ю, бўшаган пиёлани унга узатиб ўрнидан турди.

Чодир ичида бола жижирғаланди, хотин шошиб кириб кетди. Зебихон Низомжон орқасидан секин деди:

— Шошмапг, мен ҳам ўшаққа бораман.

Иккови секин-секин юриб Низомжоннинг узоқда қорайиб турган чайласига қараб кета бошлашди. Ҳали ой чиқмаганидан чўл қоронғи эди. Айниқса, Низомжон қўлига фонарь ушлаб олганидан оёқ остини кўрарди-ку, сал нарироқни кўролмасди.

— Сиздан битта гапни сўрамоқчи эдим.

Зебихоннинг овози негадир титрагандек туюлди. Низомжон унга ташвишли қаради.

— Жаннат хола сизга ҳеч нарса демадиларми?

Низомжон ҳайрон бўлди. Елкасини қисиб бош чайқадди.

— Бир нима дейишлари керакмиди?

— Билмадим. Ҳар ҳолда мен тўғримда бирон гап айтмадиларми деяпман-да!

Яна анча жойгача жим кетишди. Бирдан Низомжоннинг ёдига эрталаб унинг жиянига варрак қилиб бераётганда эшитган гапи келди. Ушанда бола, Зеби опам Турсунбой акага тегмайдилар, аямга шунақа деганларини эшитдим, деган эди. Ҳозир Зебихон ундан шу гапга Жаннат хола нима деган эканини билмоқчи бўлиб сўраётган бўлса керак.

Чайлага етиб келишди. Низомжон Зебихонга тикилиб туриб, унинг қоп-қора қошларига, қуйиб қўйгандек келишимли қомастига маҳлиё бўлиб қолди. Қизнинг гавласини фонарь ғира-шира ёритиб турарди. Қоронғи чўл фониди у худди эртақларда тасвирланган аллақандай фаришталарга ўхшаб кўринарди. Низомжон ўзини тугулмади. Кўнглига келган гапни айтиб юборди.

— Жаннат холанинг нима деганини билмоқчимидингиз? Сиз Турсунбойни севардингиз. Аммо Турсунбой...

Зебихоннинг кўзлари чақнаб кетди.

— Сиз бу гапни қаёқдан билдингиз?

— Битта мен эмас, ҳатто муштдек келадиган жиянингиз ҳам билди. Ҳамма билиб кетган. Мен ўзимнинг кимлигимни сизга ўзим айтиб бердим. Аммо сиз ўзини...

гизнинг кимлигингизни айтиб бермадингиз. Ўзим билиб олдим.

— Билишингиз шунақа зарурмиди?— деди Зебихон унинг кўзларига тикилиб.

Низомжон яна елка қисиб қўйди.

— Бола бўлиб бировларнинг тақдирига қизиқмаган эдим. Билмадим, ўлай агар, нима учун сизнинг кимлигингизга қизиқиб қолганимни ўзим ҳам билмайман.

Низомжон бир оз ўйлаб туриб яна деди:

— Мени кечиринг, энди қизиқмайман. Иложи бўлса кўзингизга кўринмасликка ҳаракат қиламан. Ўзим шунақа омади келмаган бола эканман. Ҳеч ншим юришмайди. Агар хафа бўлмасангиз айтиб қўяй. Энди бир-биримиздан узоқроқ юрайлик. Орамизда ҳеч гап йўқ. Бекорга гап-сўз бўлиб юрмайлик.

Унинг гаплари Зебихонни тамомила ҳайрон қилиб қўйган эди.

— Очiqроқ айтнинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяпман!

Кўнглига келган гапни очiq айтишга Низомжоннинг сира тили бормасди. Очигини айтса, албатта, қиз ранжийди. Ким билди, балки ранжимас. Ахир ҳақиқатан ҳам уларнинг ораларида тирноқча ҳам гап ўтмаган. Ҳатто тузуккина тўғри гапни ҳам гапиришмаган-ку;

— Хафа бўлмайсизми? Хафа бўлмасангиз айтаман, қиз ҳайрон қараб турарди.

— Икромжон ака билан Жаннат хола менга бошпана беришди. Ҳеч ким қилмаган яхшиликлар қилишди. Шу одамларнинг дилни огритмасам дейман.

— Уларни хафа қиладиган бирон иш қилиб қўйдингизми?

— Ҳозирча йўқ. Келинг, очигини айтиб қўя қолай. Сизнинг Турсунбойга бўлишиб қўйилганингизни шу бугун эшитдим.— Низомжон гапиришга қийналиб тез-тез ютиниб оларди.— Бу хилда бошлашиб юришимизни Икромжон амаки билан Жаннат хола билиб қолишса, мендан ранжишади. Ахир, улар сизни келин қилишмоқчи экан-ку.

Зебихон ўйламай жавоб қилди!

— Эҳа, ҳали шунақамиди? Сиз мени ўйлаган бўлсангиз, мен сизни хаёлимга ҳам келтирмагандим.

Зебихоннинг ёлғон гапираётгани кўзидан билиниб турарди. Бу гап Низомжонни дадиллантирди.

— Бу гап яхши бўлди. Шу гапдан кейин албатта сизни ўйламайман. Раҳмат.

Зебихон ўйламай айтди кўйган гапини тўғрилаш учун бошқа гап қидирарди. Унинг қошлари чимирилди. Пешонасида тугунчак пайдо бўлди.

— Бироқ чумчуқдан қўрққан одам тариқ экмайди, шу гапини эшитганмисиз?

— Эшитганман,— деди Низомжон.— Икромжон ака чумчуқ эмас-да.

— Албатта. Икромжон амаки чумчуқ эмас, аммо Тур-сунбой чумчуқ. Чумчуқ ҳам ундан хижолат бўлади.

— Сут ичиб оғзимиз куйган, энди қатикни ҳам пуф-лаб ичмоқчимиз-да,— деди Низомжон. У бу гапи билан Дилдорга элакишиб зада бўлганини айтмоқчи эди. Бунни Зебихон у ўйлагандан ҳам зиёд тушунган эди. Кинояли қилиб жавоб берди:

— Ўша Дилдорнингиз қайноқ суту, биз ачиган қатик эканмиз-да.

— Йўқ, йўқ,— деди Низомжон шошиб.— Мен бутунлай бошқа гап айтмоқчи эдим. Бу бир мақол-да. Ўзимни айтяпман.

Зебихоннинг қизлик гурури баланд келди. Аёллар ҳеч қачон ўзларини пастга уришмайди. Ҳамма вақт баланд-да туришни исташади. Низомжоннинг гаплари унинг гурурига текканга ўхшайди. Аёлларга қанча суйкалсанг шунча ёқмайсан. Қанча ўзингни олиб қочсанг, унга шунча сирли туюласан. Зебихон бу бир сўзли йигитнинг қатъиятини, гурурини сиқирмоқчи, уни ўз орқасидан соядек эргаштириб юриб томоша қилмоқчи бўлди.

Бу иш унинг қўлидан келарди.

У шу ният билан биринчи қадамни босди. Чўл шамолли эсиб қамншзорларда увлади, қиз сочларини тўзғитди, буйдалаб кўзларини, қошларини беркитиб ташлади. Қиз бир чиройли бурилиб Низомжондан нари кетди.

Қашқар товоқдек бўлиб ой кўтарилиб келарди. Ой худди Зебихоннинг елкасига қўниб туриб қолгандек эди.

Унинг гавдаси оппоқ чодирга тушган соядек кўринарди.

Қирра бурни, бўртиб турган кўкракларини, нимча сиқиб турган беллари Низомжонни маҳлиё қилиб қўйган эди.

Зебихон шу тариқа ўзини олисроқдан бир муддат намойиш қилиб тургандан кейин гавдасини ғалатиноқ эгиб кескин бурилди-да, шамолдек елиб чодирлар томонга қараб кетди.

Низомжон тушида кўриб ўнгида ҳайрон қолгандек гангиб турарди.

У қапага кириб ўрнига чўзилди-да, қўлини узатиб фонарь пилигини пасайтирди. Шабада қапа қамишларини шитирлатади. Аллақайда бўри улифди. Чодир тарафдаш одамларнинг шов-шуви аранг эшитилади. Фақат қурбақаларнинг тинимсиз вақиллашигина чўлга ҳокимлик қилади.

Низомжон дам у ёнбошига, дам бу ёнбошига ағдарилиб бедор ётарди. Кўзига ҳадеб Зебихон кўринаверди. У, нима қилардим шу гапни айтиб, деб ўзини ўзи койиди. Низомжон ётиб ётолмади, ухлаб ухломмади. Охири ўршидан туриб бошқатдан кийинди-да, кетмонини елкасига ташлаб шудгорга қараб кетди.

У ағдарилган ернинг пасти-баландини кузатиб чиққандан кейин дўнгликдан тупроқни пастга қараб сура бошлади.

Кеча анча салқин эди. Аввалги уйқу карахтлигидан, салқинда ишга қовушмаганидан кетмон урган ерига бориб тушмаётган эди. Ярим соатча шу кўйи ишлагандан кейин, бадани қизиб терлади. Устидаги фуфайкасини марзага улоқтириб астойдил ишга берилиб кетди. У ишларкан, ҳеч нарсани ўйлазмасди. У Зебихонни ҳам, Икромжонни ҳам, бундан уч соатларча олдин Зебихон билан бўлган гапларни ҳам унутган. Тонг отишига яқин у уч ярим сотихча жойнинг паст-баландини текислаб бўлганди.

Аста-аста уфқ оқариб кела бошлади. Низомжон кетмон дастасига тирсагини қўйиб онда-сонда сузиб юрган уқпардек енгил булутларни томоша қилаётганда нимадир шитирлагандек бўлди. Орқасига ўгирилиб қараган эди, Жаннат холанинг тўқай тарафга жадал юриб кетаётганини кўриб қолди.

Эл уйқуда. Бу хотин тонг қоронғисида тўқайда нима қилади? Низомжон беихтиёр:

— Хо, хола!— деб қичқирганини ўзи ҳам билмай қолди.

Жаннат хола орқасига ўгирилди. У ёқ-бу ёққа қараб ҳеч кимни кўрмагандан кейин шошиб қамишлар орасига кириб кетди.

Низомжон ҳайрон бўлди. Орқасидан бормоқчи бўлиб бир-икки қадам юрди ҳам. Кейин негадир тўхтади. Уни кутиб туришга жазм қилди. Чайласининг олдига келиб

ерга бир боғлам қамишни ёзиб ёнбошлади. Секин-секин тонг ёришишини кузатиб ётаверди. Кўзи илинган экан, Икромжоннинг овозидан уйғониб кетди.

Кўзини очганда Икромжон тепасида турарди.

— Нима қилиб ётибсан? Урнингда ётсанг бўлмай-дими?

Низомжон кўзларини ишқаб ўрнидан турди.

— Қишлоққа тушиб кетяпман. Бугун кечқурун партия мажлиси бор. Тоға билан машинада кетаман. Устарани олганмидинг. Олган бўлсанг бер, соқолимни қириб олай. Шу аҳволда қишлоққа қандай тушаман.

Низомжон устарани олмаганини айтди.

— Ким олди? Эрталабдан бери қидираман. Ҳеч қайда йўқ.

Низомжон атрофга қарамаган экан. Кун ёйилиб кетибди. Нонушта қилгани Икромжоннинг орқасидан юриб чодирга келди. Жаннат хола ўчоқ олдида болта билан ўтин майдалаб ўтирган экан. Низомжон унинг олдига келди.

— Азонлаб тўқайда нима қилиб юрган эдингиз, хола?

Жаннат хола кўрқиб кетди. Бу гапни биров эшитмадмикин, деган шубҳа билан атрофга аланглаб олди.

— Утин тергани боргандим. Уша тарафда илдиз кўп. Илдиз саксовулдан ҳам оғир ёнади, болам. Бор, чойингни ичиб ол. Битта ўзинг қолдинг.

Ҳақиқатдан ҳам Жаннат хола илдизларни тўнкага қўйиб майдалаётган эди.

Тоға машинага чиқиб олди ҳамки, Икромжон чодир ичида устарасини қидириб, ўздан-ўзи гўлдираб юрарди. Тоға машина сигналинини босди.

— Чиқа қолсанг-чи, сени қишлоқда биров куёв қилармиди, юравер, гузарда қиртишлаб оласан.

Икромжон ноилож чодирдан чиқиб машина олдига келди! Хотинига қараб тўхтади.

— Қишлоққа тушаман деган эдинг, юрмайсанми!

Жаннат хола унга қарамай жавоб берди:

— Кетаверинг, қишлоқда мен нима қиламан.

У негадир эрининг кўзига қараёлмасди. Қумлик тарафдан икки отлаб келарди. Тоға кўлини пешонасига соябон қилиб қараб турди-да, гуп этиб ўзини ерга отди.

— Маршаллар келишяпти,— деди у Икромжоннинг олдига келиб. Икромжон ҳам отлиқлар келаётган томонга қаради. Кейин икковлашиб қумликка томон кета бошлашди.

Тоға, маршаллар келишяпти, деганида Низомжон хайрон бўлган эди. Шунинг учун ҳам отлиқлар то етиб келишгунча кўзини узмай қараб турди.

Отлиқларнинг бири, бошига қирғизча қалпоқ кийиб олган, яктагининг очиқ ёқасида кўкрак ёллари чиқиб турган эллик беш ёшлардаги яғриндор, бошқаси, ёши нечадалигини билиб бўлмайдиган пакана, кўк кўз киши эди.

Уларнинг ҳар иккови ҳам отдан тушиб аввал Тоға билан, кейин Икромжон билан қўл олиб кўришишди. Улар тик туришганича анча вақтгача ниманидир қизишиб гаплашишди. Тоға ён соатини олиб қаради. Пакана киши қўлини икки томонга ёзиб елкасини қисди. Улар олдига боролмай чодир ёнида қараб турган Тўланбойни Тоға имлаб чақирди.

Тўланбой иккала отни жиловидан ушлаб толнинг нари ёғига олиб ўтиб кетди.

Тоға меҳмонларни сўрига олиб келиб ўтиришга таклиф қилди. Бирдан кўзи Низомжонга тушиб:

— Ана шу йиғит-да!— деди.

Меҳмонлар Низомжонга қараб олишди. Тўланбой ҳам қайтиб келди.

— Тўлан,— деди Тоға.— Маршалларга ўзинг қараб турасан. Эрталаб етиб келаман. Қолган гапни бафуржа гаплашамиз. Қани, Икром, бўлмаса биз кетдик.

У меҳмонларга узр айтгандек қўлини кўксига қўйиб жилмайди.

Низомжон нима учун Тоға уни меҳмонларга кўрсатди, нима учун бу оддийгина кишиларни маршал деди, тушунолмасди. Зебихон патнисда нон, туршак опчиқиб улар олдига қўйди. Опаси ўчоққа ўт қалаб юборди.

Тоға билан Икромжон хотиржам бўлиб жўнаб кетишди.

Меҳмонлар кечгача чўл кезишди. Пиёда қумлик тарафга кетишганича кечқурун қайтиб келишди. Соқоли ўсиб кетгани қаттиқ чарчабди. Сўрига чалқанча ётди-ю, тракторга ўхшаб тариллаб хуррак ота бошлади. Уни овқат пишганда Тўланбой уйғотди.

Низомжон уларнинг суҳбатига халал бермаслик учун вақтликкича чайласига қараб кетди. Чарчаганидан ётди-ю, ухлаб қолди. Эрталаб уйғонса, Тоға билан Икромжон иккала меҳмонга чопилган ерларни кўрсатиб юри-

шипти. Қирғизча қалпоқ кийгани қамчин дастасини ағдарилган ерга суқиб кўрди. Паканаси тупроқни қисимлаб уқалаб Тоғага нималардир, деб тўқай ва қумликни кўрсатди.

Низомжоннинг чайласи олдига келиб Тоға ёнидан букланган қоғозни олиб ерга ёзди. Ҳаммалари чўккалашди. Бу Езёвон картаси экан. Қалпоқли киши карта устидан қамчин дастаси билан доира ясаб бир нима деди. Тоға нягини қашиб ўйланиб қолди. Охири:

— Хўп, хўп, маршал. Шундай қиламиз,— деди.

Низомжон уларнинг гапларига қулоқ солиб турарди.

Пакана киши икки қўли билан гўё чўлчи қамраб олмақчидек ҳаракат қилди.

— Олти кундан бери чўл кезамиз. Бу ёқдан Олти-арик, Қува, Тошлоқ, у ёқдан Бувайда, Риштон, Бағдод колхозлари бир минг гектар ерни ўзлаштириб бўлишди. Бирон ойдан кейин сизларга навбат келади. Нефтпротомдан келиб артезиан қазиб беришади. Семун заводида уч юзта шиферингиз бор. Штабдан бориб наряд олинглар. Яна нима зарур бўлса рўйхат қилиб юборинглар. Ҳаммасини тўғрилаймиз.

У гапидан тўхтаб Низомжонга қаради.

— Шу яхши эмас-да. Тоға, сен зийрак одам эдинг-ку! Шундоқ яхши ишлаётган одамнинг кийим-бошини қара. Рўйхатга этик ҳам ёз. Берамиз.

Низомжон шу турқи-таровоти билан меҳмонлар олдида турганидан, Тоғани хижолат қилиб қўйганидан ўнғайсизланиб ерга қаради. Тоға картани яна тахлаб ёнига солиб қўйди.

Улар кетишаётганида пакана бўйли киши Низомжоннинг олдига келиб елкасига қоқиб қўйди.

— Шунақа бўлиш керак, ука. Раҳмат, раҳмат!

Низомжон нима деганини билмайди. То улар тол тагига боришгунча жойидан қимирламай тураверди. Икки меҳмон яна отга миниб қумликка қараб кетишди.

Улар кўздан йўқ бўлиб кетишгунча Тоға орқадан қараб турди-да, керосин олиб келган грузовойга чиқиб қишлоқ тарафга кетди. Икромжон сўрига ўтириб ёғоч оёғини еча бошлади. Низомжон ёнига келди.

— Булар ким, амаки?

— Уларми? Улар чўл маршаллари. Охунбобоев ота уларни ана шундай деб атаган. Бирн Езёвонни ўзлаштириш штабининг бошлиғи. Бирн жамики қуриладиган

иморатларга бошлиқ. Билдингми? Улар кўпни кўрган, канал қазиганимизда ҳаммани қойин қолдирган кишилар. Шунақа, болам. Омон полвон деганни эшитганми-сан? Тўппонча полвонни-чи?

Низомжон нима дейишини билмай:

— Иккаласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-я!— деб юборди.

Икромжон унинг гапларидан ҳузур қилиб кулди.

IX

Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам бошқа ёққа жила олмасди. Унинг юраги шу чўлда. Тўқайга пинҳоний қатнаб юришига, чодирдан устара йўқолишига сабаб бор эди.

Турсунбой шу тўқайда. Унинг қамишлар орасида яшириниб юришини Жаннат холадан бошқа ҳеч ким билмасди.

Кеча Жаннат хола ўғлининг олдида борганда соқоли ўсиб кетганини, сочлари қулоқларидан осилиб ваҳший қиёфасига кириб қолганини кўрган эди. Шунинг учун ҳам у эрининг устарасини обориб берганди.

Икромжон қишлоққа кетди. Энди тушлик пайтида ҳам ўғлига овқат олиб борса бўлади.

Ҳамма шудгорга чиқиб кетган. Чодирлар олдида ҳеч ким йўқ. Жаннат хола шошиб ун чалиб қуймоқ солдида, болтани қўлига олиб тўқайга қараб кетди.

Турсунбой қамиш қапа олдида тиззасини қучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтирарди. У турган жойига одам қадами етмаган эди. У кўпдан бери биров билан гаплашмаган, дунёда нималар бўлаётганидан беҳабар эди. Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тўшак ўринини босган тўнанинг енглари титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маъюс, атрофга маъносиз боқарди.

Кеча саҳар пайтида осмони фалакда турна ўтди. Турсунбой ўшанда ҳам уйғоқ эди. Турна овози унга жуда кўп нарсаларни эслатиб кетган эди.

Турна қанотида бу чўлларга баҳор олиб келди-ю, аммо Турсунбойнинг қалбида уйилиб, муз битиб ётган қорни эритолмади. Унга баҳор келмади.

У ҳар куни тўқай кезиб қамишлар орасидан ишлаёт-

ган ҳамқишлоқларини кўриб ўтиради. Уларнинг бари таниш одамлар. Фақат биттаси бегона. Бу йигит ким бўлди экан?

Икки кун бўлди, Турсунбой Зебини шу йигит билан кўрди. Қум ёқасида у билан анча гаплашиб ўтирди.

Турсунбой Зебининг овозини ҳам эшитди. Эшитди-ю, ўзи овоз чиқазолмади. Агар ёлғиз учратолса эди, албатта, овқат келтиришни ялиниб сўрарди. Йўқ, ёлғиз учратолмаяпти. У кимдандир моховлар яшайдиган орол ҳақида эшитганди. Моховлар оролига ҳеч ким киритилмайди, ҳеч ким у ердан чиқарилмайди. Наҳотки, Турсунбой ҳам ўша моховлардек танҳо яшаса?

Унинг қамиш чайласи олдидан ўрдаклар учади, яқингинасидан тўнғизлар ўтади. У бу жойда худди ўшалардек яшириниб яшашга, одамлар кўзига кўринмай яшашга мажбур.

У қачонгача шу хил яшашини билмасди. Бу тўғрида ўзидан сўрамасди ҳам. Мабодо шунақа хаёл бошига келса ўзидан-ўзи қўрқиб кетарди. У ниманидир кутарди. Нимани кутаётганини ўзи билмасди.

У кўпинча эртани эмас, тақдирини эмас, онасининг олиб келадиган овқатини кутарди. Шундан бошқа ҳаётдан илнжи қолмаганди.

Жаннат хола чайла олдига келганда Турсунбой қимирламай ўтирарди. У шошиб она қўлидан тугунчани олди-ю, ҳеч қаёққа қарамасдан, ҳеч нарса демасдан ўзини овқатга урди.

У бир умр овқат кўрмагандек пишиллаб, шалолатиб қуймоқни еб бўлди. Ёғ бўлиб кетган қўлларини ялади. Унга қараб турган онанинг юрак-бағри эзилиб, кўзларидан мўлт-мўлт ёш думаларди.

Турсунбой қўлларини тўнининг этагига артиб онасига қаради.

— Шатталигимни дадам биладими? Унга айтма. Нақ тутиб беради.

— Даданг бир оёқдан ажраб келган.

— Биламан, биламан,— деди Турсунбой яна лабини ялаб.

— Тоғанинг ўғлидан қора хат келган, хотинига билдирмаяпти.

Турсунбой бошини эгиб қимирламай ўтириб қолди. У раиснинг ўғли билан ўртоқ эди. Иккови бирга ўқишган, бирга катта бўлишган эди.

— Азизхон қаҳрамон бўлди.

Турсунбой қўл силтаб тескари қаради. Бирдан бошини эгди-ю, узоқ сукутда қолди.

— Шунақа, болам. Сени ҳам шунақа қаҳрамон бўлади, деб ўйлаган эдик.

Турсунбой индамади. Бояғи ўгиришида ўтираверди. Кейин бош кўтариб маъюс деди:

— Бир пнёла аччиққина кўк чой бўлармиди-я!

— Қандоқ қилиб олиб келаман, болам. Биров билиб қолади. Сен шўрнинг қургурга қумғон олиб келай десам, ўт ёқолмайсан. Тутундан билиб қолишадн.

Турсунбой ўрнidan туриб керишди. У керишганда тўнининг олди очилиб яланғоч кўкракларн кўриниб кетди.

— Яктагинг ҳам кир бўлиб кетибди.

Бирдан ачимсиқ тер ҳиди келиб она димоғига урилди. У бурнини жийриб юзини тескари ўгирди.

— Қўйлак олиб келмапсан-да.

— Қандоқ олиб келаман. Даданг билиб қолса нима бўлади? Шу кунда ўзимнинг ҳам анча мазам йўқ. Безгак тутяпти. Дадангга билдирмаяпман. Билиб қолса қишлоққа тушириб юборади. Мен кетиб қолсам ҳолнинг нима кечади? Кечалари танам зирқираб оғрнса ҳам тишимни тишимга қўйиб чидаяпман. Пешонам қурсни, бунча шўр бўлмаса.

Бола онанинг дардига парво қилмади. Ҳамон лабини ялаб, бошқа ўйлар билан овора эди.

— Шунақа, болам, касалман. Ишқилиб, толенгга ўлиб қолмай-да.

— Анови бола ким?

— Даданг бошлаб келган. Яхши ишлаяпти. Тиззаларимда дармон қолмади.

— Эртага овқатни кўпроқ олиб кел!

— Хўп, болам, хўп. Ишқилиб, касалимни даданг билиб қолмасин-да, дарров қишлоққа жўнатворади.

— Этик топиб келмасанг, оёқларимни қамниш тилиб ташлади.

— Этикни қайдан оламан. Даданг бир пой этик княди. Бир оёғи йўқ унинг. Бугун устарасини қидириб мени жуда қийнаворди. Умримда қилмаган ишим. Қайчи опкелган эдим. Сочингни олиб қўяйми?

— Керак эмас. Этик топиб кел!

Она-бола узоқ гаплашолмадилар. Жаннат хола, бо-

ласини қабрга қўйиб келаётгандек юрагида огир дард билан орқасига қайтди.

Турсунбой яна ёлғиз қолди. Яна қамишларнинг совуқ шитирлаши, яна бақаларнинг киши меъдасига тегадиган бир хил қуриллаши.

Тепада кўм-кўк осмон, атрофда қовжираган сап-сарик қамиш...

Турсунбой онаси кетган йўлдан аста юриб ялангликка яқин келди. Атрофга аста разм солиб, секин қамишлар орасидан бош чиқарди.

Нотаниш бола ҳамон кетмон уряпти. Яланғоч бадани терлаб кетганидан янги ювилган самовардек ялтирайди. Марза четида икки қўлини белига қўйиб Зеби турибди. Бола унга қарамайди. Зеби хахолаб кулади.

Унинг кулгиси Турсунбойнинг қулогига ўқдек ботди.

Зебининг бошидаги рўмолини шамол учиряпти, бўйинларига ўраб ташляяпти. Турсунбой унинг шу бўйинларига билганини ташлаган. Кулки тошиб чиқаётган лабларидан ўпган.

Қани энди, шу кунлар қайтиб келса! Келармикин?

Шу топда уларнинг ораси икки юз метрча ҳам келмайди. Чақирса эшитади. Югурса етади. Аммо чақиршнинг ҳам, югуриб етишининг ҳам иложи йўқ. Уларнинг ораси миллионларча километр, унга на юриб етиб бўлади, на учиб. Балки, бир умр етиб бўлмас.

Зеби қумгондан сопол пиёлага чой қўйиб йингитга олиб борди. Йингит бир дам кетмонини ерга ташлаб қўлидан пиёлани олди. Зебига қараб-қараб симира бошлади.

Турсунбой тамшанди. Шўр кўлмак ичавериб Турсунбой чой таъминини упутаёзган эди. Шу топда унга Зебидан кўра қўлидаги қумгон аъло туюлиб кетди.

Тўқайнинг айлана жойидан Жаннат хола бир қучоқ илдиз орқалаб чиқди. У бетоблигидан илдизларни арағ кўтариб келарди. Орқасидаги юкдан мункайиб бурни ерга тегай-тегай дерди. Нотаниш йингит шудгордан югуриб чиқиб орқасидан юкни олди. Кампир қотиб кетган белини силаб, ерга ўтириб қолди. Турсунбой бу манзарани кўриб турарди. Шу топда унинг кўзига бу нотаниш бола ниҳоятда бадбашара, ниҳоятда ёвуз бўлиб кўринди.

Гўё онасининг меҳрини шу бола ундан тортиб олиб қўяётгандек. Уни онасидан бегона қйлаётгандек туюлди.

Нотаниш бола илдиз бойламини елкасида азод кўтариб чодир тарафга қараб пилдираб кетди. Шудгорда Жаннат хола билан Зебихон қолди.

Турсунбой бир интилиш билан қамиш орасидан чиқди-ю, юраги дов бермай орқасига тисарилди.

Унинг кўксига Зебига нисбатан қандайдир аламли ўч ёнарди. Зебихон Жаннат холани суяб марзага олиб чиқди. Капа олдидаги қамиш гарамига ўтқазди. Қумгондан чой қуйиб тутди. Кампир қуруқшаб қолган лабларини шиёлага тутди-ю, негадир ичмай тўқай томонга қаради.

У қўлидаги чойни ҳам боласига илинарди. Турсунбой тупугини ютди. У ўз онасини яхши билади. Агар у шу топда унинг ёнида бўлганда албатта қўлидан олиб шу чойни ичарди. Она бир қултум сувга зор бўлиб турган бўлса ҳам барибир олиб ичарди. Чунки онаси ўзи емай, унга едирган, ўзи ичмай, унга ичирган.

Йигит ўтинни ташлаб қайтиб келди. Жаннат холага шимадир деди. Кампир бошини сарак-сарак қилиб ўрнидан турди. Мункайганича чодир тарафга қараб кетди.

Зеби билан нотаниш бола орқасидан қараб қолишди. Зеби қамиш устида ётган фуфайкани олиб йигитнинг елкасига ташлаб қўйди.

Турсунбой титраб кетди. Қўллари муштга айланди. Тишлари гичирлади.

Тол шохига илинган темирни кимдир тош билан урди. Унинг залварли овози чўл бўйлаб янграб кетди.

Ошпаз одамларни тушликка чақираётган эди.

Зеби билан нотаниш йигит ўша ёққа қараб кета бошлашди. Пўлда Зеби йигитнинг биласига ослиб олди.

Бу манзарани Турсунбой ғазаб билан кузатиб қолди.

У очликни ҳам, танҳоликни ҳам унутди. Телбадек додираб балчиқ кечиби, бўри уясидек совуқ чайласига кетарди.

Турсунбой ҳамма нарсадан кечганда ҳам биргина шу Зебидан кечмас эди. Шу танҳоликда ҳам кўнглининг бир чеккасида қачонлардир у билан топишиш илинжи яшарди. Энди у шу илинжидан ҳам маҳрум бўлганига ишонди. Зебихон унинг схириги илинжи эди. Унинг жарангли кулкилари ҳамон қулоқлари остида янграб турарди. Унинг санъат асаридек кўркем қомати кўз олдида турарди. Биринчи бор ўпгандаги лабида умрбод қолган аллақандай тотли маза ҳамон уни тамшантирарди.

Энди:чй? Энди бу гаплар бир хаёл, бир рӯё бўлиб қолди.

Турсунбойни ҳаётда ушлаб турадиган ҳеч нарса қолмади.

Турсунбой ҳиссиз ҳам яшай оларди. Йигитлик қасамидан кеча олган, она вужудини кемираётган дардин писанд қилмаган, шармандаликда яшашга рози бўла олган йигитда яна қандай ҳис бўлиши мумкин?

Шуларнинг барига кўнган одам севгисиз ҳам яшаши мумкин.

Турсунбой ана шундай бўлиб қолганди.

Х

Чўл баҳорини ҳеч қаернинг баҳорига ўхшатиб бўлмайди. Ҳозиргина яшнаб турган осмонни бир зумда қўрғошиндек булут ўрайди. Шатир-шутур ёмғир қуяди. Момақалди роқ еру кўкни ларзага солиб қалдирайди. Шамширдек ялтираган чақин чўлнинг олисларигача ёритади.

Ҳамма ўзини панага олади. Кўплар ёмғирдан қочиб улгурмаёқ, офтоб яна чарақлаб кетади. Танни яйратадиган бирам ғалати шабада эсади. У қирларда тўпикқа етиб қолган майсаларнинг тароватли исини олиб келади.

Чўл осмонида нурли ишком бўлиб камалак пайдо бўлади. Унинг беқасам ранги анча вақтгача ўчмай туриб қолади.

Баъзан офтоб ҳам чарақлайверади, жала ҳам қуяверади. Бунақа пайтда одамлар, бўри болалаяпти дейишади.

Найманликлар баҳорнинг ана шундай кунларини кечирishaётган эди. Уларнинг бу ерга келишганига икки ярим ойдан ошиб қолди. Шу пайтгача тўқайда аллақанча ерни шудгор қилиб қўйинди.

Ўз участкасини ағдариб бўлган Низомжон энди қўш от қўшилган сихмола кетида тинимсиз ер текислайди. Моланинг тароқ сихларига илашган қаминш илдизларини йиғиб, ғарам қилади. Унинг қўллари ишда, кўзи шудгорда, аммо хаёли Зебихонда эди.

Зебихон саккиз кун бўлди Зирилламага кетган. Қурт тутяпти. Жаннат хола яримжон бўлиб ётиб қолган. У гоҳ ҳуд, гоҳ беҳуд. Икромжон бир оёқлаб шудгор кезади.

Жаннат хола шу аҳволда ҳам судралиб ишлаётганлар олдига келади. Гимирсиб уларга чой ташийди. Эри қанча койнса ҳам парво қилмайди. Икки кунгина ётади-да, яна қумғон кўтариб шудгорга келади, ё бўлмаса тўқайга кириб ўтинбоп илдиз теради.

— Ўтиннинг сира зарурлиги йўқ. Пўк илдиздан ўтин чиқмас, бу ўтиндан тутун чиқмас. Нима қиласиз илдиз йиғиб.

Тўланбойнинг гапи унга кор қилмайди. Барибир илдиз йиғиб келаверади.

Жаннат хола бутунлай ётиб қолишдан қўрқарди. Етиб қолсам, Турсунбойнинг ҳоли нима кечади, деб ташвишланади.

У бир ҳафтадан бери ўғлини кўргани йўқ. Турсунбой билан бундан етти кун олдин учрашганда:

— Болам, одамлардан ажралиб чиқолмаяпман. Овқатингни зовур орқасига қўйиб кетаман,— деб тайинлаган эди.

Шундан бери икки марта овқат обориб қўйди. Ҳар борганда бўшаган товоқни олиб келарди.

Бугун ҳамма баробар шудгорга чиққан. Ҳар ер-ҳар ердан бўғиб пол олишяпти. Уч кун ичида пол тортиб бўлишса каналдан ариқ очиб келишади. Ҳамманинг далада бўлиши Жаннат холанинг айни муддаоси эди. У кечадан бери ўрнидан туролмай ётган бўлишига қарамай вақтни ғанимат топиб, чодир орқасига ўтиб қозон осди. Гўштсиз бўлса ҳам палов дамлади-да, эрининг келиб қолишидан қўрқиб дам едирмай сузиб олди. Қумғонда қайлаб турган сувни грелкага қуйиб бир кафт кўк чой солди-да, мункиллаб орқа йўл билан тўқайга кетди. Белига бойлаб олган грелка пахтали нимчадан ўтиб биқинини куйдирарди. Аммо у мункайганича аламга тишини тишига қўйиб чидаб борарди.

— Пешонам қурсин, не кунларга қолдим.

У тўқай ичига кириб ташқаридан қараган кишининг назари тушмайдиган бўлгандан кейингина грелкани белидан олди. Терлаган экан, баҳор шабадаси танини яйратиб юборди. Қўйлак ёқаларини ечиб роҳатланди.

Жаннат хола кўп ўйлади. Боласининг, эрининг, ўзининг тақдири тўғрисида жуда кўп ўйлади, ўйининг охири шу бўлди: «Бу хилда яшаб бўлмайди, эини бас! Турсунбойни инсофга келтириш керак. Эгилган бошни қилич кесмайди. Урушга борсин. Ўзини оқласин. Ягона йўл шу!»

Агар Турсунбой кўнмаса, уни ўзим тутиб бераман! Шундай қиламан!»

Онанинг қарори қатъий эди.

У Турсунбойнинг чайласига яқин борганда бирдан юраги ҳовриқиб кетди. Боласи донмо чайла олдида тиззасини қучоқлаб ўтирарди. Нега кўринмайди? Кампир шошиб чайла ичига бош суқди. Турсунбой қамниш устидан кўзларини юмиб ётибди. Она қўрқиб кетди. Ўзини унинг устига ташлади. Турсунбой кўзини очди, унга аламли қаради.

— Сенга нима бўлди, болагинам?

Турсунбойда аллақандай шер кучи пайдо бўлди-ю, сапчиб ўрнидан туриб кетди. Кейин дармонсизланиб яна ёнбошига йиқилди.

— Нима бўлди? Тобинг йўқми?

Турсунбой аранг жавоб берди:

— Бир ҳафтадан бери туз тотганим йўқ.

— Ахир икки марта овқат келтириб қўйгандим-ку.

— Бўш товоқдан бошқа нарса кўрганим йўқ.

Жаннат хола ҳар гал товоқни олгани борганда товоқ тупроққа қоришиб ётганини кўрарди. Бироқ, у ўглининг феълини билганидан, ўзи шунақа, у ердаги чўпини бу ерга олиб қўймасди, деб қўя қоларди. Боланинг айби қачон онасига биллинибди, дейсиз! Қанча хавф-хатарда пиширган овқати боласига буюрмаётган экан, уни итлар талашиб ейишаётган экан.

Жаннат хола рўмолга ўралган товоқни шошиб ўглининг олдига қўйди. Турсунбой кир бўлиб кетган панжаларини баробар товоққа тиқиб гижимлаб оғзига соларди. Икки-уч ошамдаёқ товоқ бўшади. Она грелкадан сопол пиёлага чой қуйиб боласига тутди. Турсунбой ола туриб қўли қалтираб пиёлани тушириб юборди. Кўзлари олайиб она тиззасига бошини ташлади.

Баданидан ачимсиқ тер ҳиди келиб турган болани она бағрига босиб бошларидан силади.

Турсунбойнинг иситмаси баланд эди.

— Безгак тутяпти сени, болам. Юр, юр, кетайлик. Сени олиб кетгани келдим.

Турсунбой жавоб ўрнига ингради.

Шу топда Жаннат холанинг кўзига дунё қоп-қоронғи бўлиб кетди. Ўз дардини унутди. Бошидаги рўмолнинг ечиб қўлмакдан ҳўллаб келиб, ўглининг пешонасига босди. Боласи кўзини очмай ингради.

Жаннат хола ориқ бармоқлари билан ўглининг юзларидан силлаб, кўзларини бир нуқтага тикканича овоз чиқармай йиғларди.

Орзулар шамолга учди. Ҳомилаликдан то шу кунгача қилган умидлари тамом бўлди. Боласининг йўлга кирган кундаги қувонч, тили чиқиб, биринчи марта ая, дегандаги олам салтанатига тенг шодликлар, дадаси опичлаб гузарга олиб чиқиб кетаётганда эшик олдида орқасидан қараб қолгандаги ҳеч нарсага тенг кўриб бўлмайдиган бахт, биринчи бор мактабга кузатганда оппоқ кўйлак, ғарч солиб тикланган этик кийиб чопқилиб кетаётгандаги тонгдек, ҳеч қачон кўрмаган тонг.. Ҳаммаси, ҳаммаси она кўз олдидадан бир-бир ўтаверди.

Турсунбой алаҳсирарди.

— Янги тўним қани, этигим... Зеби, Зеби! Зеби! Эшикни ким тақиллатяпти, очма! Олма пишиб қопти-ку. Келяпти, келяпти! Велосипедимга тегмасин! Этигимни торт! Ошингни емайман! Зеби қани?!

Жаннат холанинг юрак-бағри эзилиб кетди. Нима қилсин? Нима қилса, боласининг дардига эм бўлади? Чорасиз! Унинг дардини енгиллатишга ҳеч қандай имкон йўқ. Боласи қувғин. Ҳамма эшик берк. Очқиқ ҳаво ҳам унга берк. Шу торгина тўқайдан бошқа макон йўқ унинг. Бу жой ҳам уни умрбод сақлаёлмайди.

Она икки қўлини осмонга кўтариб фарёд чекди.

— Э, худо, менда шунча қасдинг бормиди!

Унинг ҳавога кўтарилган қўллари шалоплаб икки тиззасига тушди. У шу кўйи қанча ўтирганини билмайди. Атрофни қоронғулик босган, қамишлар шамолда совуқ гувуллайди. Енида ётган боласи ўқтин-ўқтин аянчли инграйди. Шу пайт олдидан кимнингдир, «Жаннаааат», деб қичқиргани эшитилди. Она ҳушига келиб қулоқ тутди. Уша овоз яна бир неча бор такрорланди.

Жаннат хола ўридан турди. Қоронғида боласининг башараси кўринмасди. Яна ўтириб тимирскиланиб пешонасини топди. Ҳамон иссиқ.

Она икки ўт орасида қолди. Кетса, боласидан кўнгли тинчимайди. Ким билади, ҳоли нима кечади? Кетмаса, ҳозир уни қидириб келиб қолишади. Унда нима бўлади?

У боласининг пешонасидан қўлини олмай тураверди. Уни чақираётган овоз борган сари яқинлашаверди. Она шошиб чайладан чиқди.

Қамишлар орасидан бир неча жойда машъала кўригди. Ҳар тарафдан «Жаннат!», «Жаннат!» деган товушлар келарди.

Уни адашган, ё бўлмаса бирон фалокатга йўлиққан гумон қилиб ҳамма барабар оёққа турган эди.

Жаннат хола жон ҳолатда шудгор олинган тарафга югура бошлади. У қамиш орасидан чиқиши биланоқ Низомжон йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, ая, тинчмисиз?

Жаннат хола унинг Низомжонлигини овозидан таниди. Нима дейишини билмай гўлдиради.

Низомжон овозининг борича тўқайга қараб қичқирди.

— Келаверинтлар! Жаннат аям бу ёқдалар!

У бир неча марта атрофга шундай деб қичқиргандан кейин машъалалар шу тарафга қараб кела бошлади. Биринчи бўлиб оқсоқланиб Икромжон келди. Бирпасда уни машъала кўтарганлар ўраб олишди.

— Қаёқда юрибсан?

Жаннат хола жавоб беролмади. Унинг кўзлари бежо. Фақат қўлларини муттасил силкитиб тўқай тарафга қараб қичқирарди. Она ақлдан озган эди. Низомжон уни суяб чодир олдига олиб келгунча терга пишиб кетди. Жаннат хола ҳамон тўқайга қараб қичқирар, унинг қўлидан чиқиб ўша ёққа югурмоқчи бўларди. Чодир ичига киришганда, у бирдан жиниб қолди. Ҳолдан тойиб тўшакка ўзини ташлади-ю, қимирламай шифтга тикилиб ётаверди.

Одамлар бирин-кетин тарқаб кетишди. Икромжон Жаннат холанинг оёзига чой тутди. У бошни сарак-сарак қилиб ичмади. Дармонсиз қўллари билан кўрпани бошига тортиб кўзини юмди.

У шу ётганича эрталаб ҳам кўзини очмади.

У ягона фарзандидан умид узолмай, унинг бахтини кўролмай армон билан чодирда жон берган эди.

Эрта азонда Низомжон Тоғага хабар бергани Зирилламага от чоптириб кетди. Тушга қолмай Икромжоннинг ёр-биродарлари грузовойда тобут билан етиб келишди. Чўл уфқи қизариб турган кеч пайтида марҳуманинг жасади солинган тобутни елкага олишди. Низомжон унга ўғил бўлиб, ҳасса тутиб, тобут олдига тушди.

Унинг ўз боласи тўқайда, қамишлар орасидан маросимни кўзатиб турарди. У ким вафот топганини билимас-

ди. Дадасининг тобут олдида бел боғлаб йиғлаб кетаётганини кўрди-ю, кўзлари бежо бўлиб кетди. Ахир, у куни билан онасини кутаётган эди. Унга овқат олиб келмоқчи эди. Нима бўлди? Наҳотки ўлган бўлса? Энди унинг ҳоли нима кечади? Энди унга ким овқат олиб келади?

Она унга фақат кийдириш, едириш учун она эди, холос. Она унинг фироқида, дардида адо бўлди. Боласи эса бу тўғрида ўйламасди.

Она, қазойим этиб оламдан ўтсам, болам ўз қўли билан қабрга қўяди, деб умид қиларди.

Боласи қабрга яқин келмай бўрига ўхшаб тўқайдан хунук қараб турарди.

Она, болам орқамда қолади, чирогимни ёқади, деб ният қиларди.

Боласи бундай ўйларни бошига келтирмасди. У туғиб катта қилган онасининг жасадини бегоналар елкада табаррук қилиб кўтариб кетаётганларини кўра туриб ҳам бир қадам олдинга жилмасди.

Қуёш қип-қизил чўғ бўлиб ботаётган чўл оқшомида ҳижронзада, аламзада, фарзанд доғида куйиб адо бўлган онани тупроққа қўйишди.

Ҳамманинг боши қуйи эгилган.

Икромжонни Тоға суяб турарди. Низомжон қабр ёнида чўккалаб бош эгиб ўтирганича ҳамма қўзғалганда ҳам бошини кўтармади.

Офтоб ўчди. Уфқда оловли булутлар қолди. Низомжон бошини кўтарганда ялтираб турган парча булутлар куйган қоғоз чўғидек бирпасда ўчди. Чўл жимжит бўлиб қолди. У ҳасрат-надомат билан битта-битта босиб чодир томонга юра бошлади.

Қишлоқдан келганлар грузовойга чиқиб олишган. Тоға Низомжонни кутиб турган эди, ёнига чақирди.

— Иним, чайлада ётма! Кўрпа-тўшагингни кўтариб амакиннинг чодирига кел. Ёлғиз қолмасин,— деб тайинлади.

Низомжон унинг айтганини қилди. Чодирда фонарь ёқмай Икромжон тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтирарди. Низомжон нима дейишини билмай бордон устига ўрин сола бошлади. Икромжон унга қайрилиб қарамади ҳам. Низомжон қаттиқ чарчаганидан ёнбошлаши билан ухлаб қолди. У эрталаб тонг қоронғисида уйғон-

ди. Икромжон ҳали ҳам ўшандай қимирламай ўтирарди. Низомжон нима деб овутишни билмасди. Нима дейди? Бола бўлиб бировни юпатмаган. У Икромжоннинг ёнига тиз чўкиб елкасига қўлини ташлади. Икромжон унга ўгрилиб қаради. Унинг оқ оралаб қолган соқолларида ёш томчилари титраб турарди.

Низомжон ўзини тутолмади. Ҳўнграб йиғлаб юборди.

Чодир тешигидан ёришиб кетган осмоннинг бир парчаси кўриниб турарди.

ТУРТИНЧИ БУЛИМ

I

Чортеракнинг оқ ўриклари пишди.

Иноят оқсоқол Марғилон билан Чортерак орасига танда қўйиб қолган. Қишлоқдагилар: «Оқ ўрик пишди, энди ит тинса тинади, қуш тинса тинади, аммо Иноят оқсоқол тинмайди», дейишарди.

Дарҳақиқат, оқсоқолнинг қўли қўлига тегмасди. Қолхозчиларнинг ҳовлиларидаги, чорбоғларидаги ўриклар пишиб ётибди. Уни бозорга обориб сотадиган эркаклар қани? Ҳаммаси урушда. Борлари ҳам даладан бўшамайди. Ғўза яғанага кирган, пилла ҳаммани шошириб қўйган. Хотинлар эрта азонда далага чиқиб кетишганича кун ботганда қайтишади. Кампирлар қурт билан овора.

Бутун қишлоқда битта бекорчи шу Иноят оқсоқол. Қолхозчиларнинг ўрикларини тупи билан сотиб олади. Қоқ саҳарда ўрик териб офтоб ёйилмай, эшакка ортганича Марғилон бозорига қараб кетади. Кечалари эшикни танбалаб пул сапайди. Гижимланган бир сўмликларни хўллаб, самоварнинг қорнига ёпиштириб дазмоллаб, обдан чиройли қилиб тахлаб олади. Иши битгандан кейин ҳам дарров чўзилиб ёта қолмайди. Сотиб олинган ўрикларни эгалари қоқиб емаётганимкан, деб маҳаллани маҳсичан айланиб девор наҳраларидан қараб юради (калиш кийиб юрса шалоплатиб билдириб қўйиши мумкин).

Бугун Оқсоқол бозордан кеч қайтди. Ўзи ҳам ниҳоятда чарчаган эди. Шунча йўлга эшак орқасидан юриб

икки марта бориб келиш осонми! Уртасидан йиртилган қизил ўттиз сўмликни папирос қоғоз билан тишининг кирида елимлаб ёпиштираётган эди, бирдан эшик тақиллаб қолди. У шошиб дастурхон устидаги пулларга чопонини ёпди-да, эшикка борди.

Почталъон экан, хат берди-ю, индамай кетаверди. Иноят оқсоқол саводсиз эди. Хатнинг кимдан келганини билолмай чироққа солиб у ёқ-бу ёғига қаради. Кейин ёнига қўйиб, тагин пул санашга тушиб кетди. Бирдан юраги ҳовриқиб яна хатни қўлига олди.

— Молиядан эмасмикин? Бозорком паттачиси ёмон қараб юрган эди, бир бало қилиб налог чиқазган бўлмасин. Нима кўп, бу замонда ғаламис кўп.

Дилдор кетиб қолгандан бери Иноят оқсоқол кечаси сира уйни ташлаб чиқиб кетмасди. Самоварга-ку, ўрик пишгандан бери оёқ босмай қўйган. Нима қилсин? У пулларини қийиғига тугиб тўпнинг ичидан белига сириб боғлади-да, кўчага чиқди. Сямёғоч тагида бекинмачоқ ўйнаётган болалар олдига келиб қайси бирига ўқитсам экан, деб андак ўйланиб турди-да, биттасини танлаб четга чақирди.

— Менга қара. Ҳожакбарри ўғлисан-а, эртага бир дўппи ўрик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. Аввал қара-чи, кимдан келгапакан?

Бола хатни олиб, электрга солиб, конверт устидаги ёзувни ўқиди.

— Дилдор опамларга келган-ку.

— Кимдан кепти?— деди шошиб Оқсоқол.

— Низомжон акам ёзибдилар.

Оқсоқол боланинг қўлидан конвертни тортиб олди. Шипиллаганича орқасига қайтиб эшик олдига келди.

— Аҳмоқ! Энди эсинг кирибди. Мусофирлик, дайдилик жонингга тегибди-да. Мен бир иш қилсам билиб қилладиган одамман.

Оқсоқолнинг кўзига Дилдорларнинг оқ тунукали ичкари, ташкари ҳовлиси, сигири, ичкари уйга тўшаб қўйилган қашқар гилами кўриниб кетди.

Оқсоқол соқолини тутамлаб ўйларди.

Хатни очмаслик керак. Буларнинг ишига аралашмаганим маъқул. Ҳуркитиб қўяман. Хатни индамай Дилдорга обориб бераману, ўзим ҳеч нарса билмаган бўлиб туравераман. Бу гал ўзлари дон олишиб топишганларни дуруст. Мен фақат пуфлаб алангалатиб тураман.

Оқсоқол шундай хаёл билан шөниб ҳовлига кирди.

Супа олдидаги ўрикни бир тепган эди, дув этиб тўкилди. Айвондан тоғорача олиб мункайганича битта қўймай териб солди.

У эшикка кишан қулф уриб қудасиникига қараб кетди. Эшик очиқ эди. У тақиллатмай ўз уйидек кириб борарди. Дилдор айвонда, беланчақда ухлаб қолган боласи ёнида китоб ўқиб ўтирарди. У Оқсоқолни кўриб ўрнидан турди.

Дилдор уйдан чиқиб кетгандан бери Оқсоқолни кўрмаганди. Чол ҳам неварасини кўргани ақалли бирон марта келмади. Кунига минг айланиб, минг ўргуладиган қизи бўлса Дилдорнинг кўзи ёриганини эшитиб ҳам бирон марта ҳолидан хабар олмади. Шунинг учун ҳам Дилдор қайнатасини совуққина қарши олди.

Чол айвон лабига ўтириб фотиҳа ўқиди. Ҳол-аҳвол сўради.

— Неварагинамни бир кўрай деб келдим. Болагинамдан қолган туёқни бир кўрай деб келдим. Айтганча, ўригинг пишган эди. (Оқсоқол ҳали ҳам унинг кўнглини шунақа гаплар билан юмшатиш пайида эди.) Оғзинг тегсин деб олиб келган эдим.— Чол шундай деб белбоққа тугилган тоғорачани суриб қўйди.— Қудам кўринмайдилар?

Дилдор маъюс жавоб берди.

— Утган куни касалхонага обориб қўйдик. Сал оғирлашиб қолдилар.

Оқсоқол аттанг, аттанг, деб бошини сарак-сарак қилди. У аттанг, деярди-ю, ичида бу гапнинг аксини ўйларди.

— Тирикчилигинг қалай, болам?

— Бинойидек ўтиб турибди.

— Бирон нимадан сиқилаётган бўлсанг тортинмай айтавер.

Оқсоқол шундай дея туриб белбоғига қўл узатди. Қўли букланган конвертга тегиб уни атайин беихтиёр олгандек қилиб кўзи яқинига олиб келди.

— Ия, эсим қурсин, шу топда почтачи манави хатни ташлаб кетганди. Қимдап экан, ўқиб бермайсанми?

Дилдор тилар-тиламас конвертни қўлига олди. Ҳагга қараб ранги оқарди. Унинг ҳаракатларини чол зимдан кузатиб турарди.

— Хат менга экан.

— Кимдан?— чол бу гапни бепарво айтишга уринди.
Дилдор хатни ёнига қўйди.

— Бир одамдан экан.

Оқсоқол ҳовлига, кекса тут шохлари энгашиб турган тунука томга суқланиб бирма-бир қараб чиқди. Кўнглидан, жиндек ремонт қилса эллик мингга кетади, деган ўй ўтказди.

— Ҳай майли, болам, бўлмасам мен кетай. Сиқилиб қолсанг, айтарсан.

Оқсоқол тоғорани устунга тираб қўйилган патнисга ўзи бўшатиб ўрнидан турди. Дилдор уни кузатиб эшик олдига ҳам чиқмади. Қандай ўтирган бўлса шундай ўтираверди.

Оқсоқол боя, неварагинамни, болагинамдан қолган туёқни кўргани келдим, деган эди. У беланчакда ётган неварасига қарамади ҳам. Бува бўлиб у неварасининг юзини ҳам кўрмаган.

Дилдор бу онлада салкам бир йил яшаб чолнинг нималигини билиб олган эди. Уларнинг нчида биттагина одамшавандаси Низомжон эди. У отасининг, опасининг юзсизлигига чидолмай кетиб қолган. Фақат шулар учунми? Дилдор ўзига бундай савол беролмасди. Агар шундай деб сўрагудек бўлса, Низомжоннинг кетиб қолишига энг асосий сабабчи ўзи эканини биларди. Ана шунинг учун ҳам бу тўғрида ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Оқсоқол кўчага чиққандан кейин сал нари бориб яна орқасига қаради. Ойдинда тунукаси ялтираб турган иморатга анча қараб турди. Кейин уйига эмас, қизиникига қараб кетди. У Яккатутга етмасданоқ қизига йўлиқди.

— Қаёқда юрибсиз, дада? Икки марта неварангизни юбордим, йўқлар, эшик берк, деб қайтиб келди. Хавотир олиб келаётган эдим.

— Келиннингнинг олдига бордим. Гап кўп, қизим. Ҳали айтиб бераман.

Ота-бола индамай кетаверишди. Сал юргандан кейин чол тилга кирди:

— Рисол, эртага Дилдорникига бориб жиянингни кўриб кел.

Рисолатнинг юраги шув этиб кетди. Дилдор биронта нағма чиқазаётган бўлса керак, деб ўйлади. Унинг шундай ўйлашга асоси ҳам бор эди.

Дилдор ўзини Низомжонга мўлжаллашаётганини

билиб қолгандан кейин йиглаб бошига одам тўплаган эди. У ана ўшандагина Низомжоннинг йўлда унга айтган: «Бойқуш! Хонадонимизга кулфат олиб келдинг, шумқадам», деган гапларининг маъносига етган эди.

Дилдор уларнинг ниятларини ҳам билиб қолганди. Уларга Дилдордан ҳам унинг мулки керак, шу мулк деб уларнинг жони халак.

Дилдор отасиникидан олиб келган жамики молларини уларга ташлаб эғнидаги кийим билан чиқиб кетган эди. Оқсоқол унинг уйдаги нарсаларни сандиққа жойлаб эшикка қулф урган.

Шу топда Рисолатнинг хаёлидан унинг ўша молларни ўтган эди. Дилдор молларини даъво қилдимикан? Дадам, уйига бориб кўнглини ол демоқчимми? Иккови олдинма-кетин ҳовлига киришди. Болалар ҳали ҳам ухламай бир-бирини туртиб ётишарди. Оқсоқолни кўриб кўрпага бурканиб олишди. Каттаси кўрпадан бош чиқариб бувасига мақтанганинамо қаради.

— Дадамдан хат келди. Иккита орден оптилар.

— Шунақамми,— деди чол.— Жуда бинойи иш бўпти, ордири борларга пойиз текки эмниш. Келса Сибирга олма обориб сотамиз. Қани, қизим, овқатингни олиб кел.

Рисолат ликонда шовла олиб келиб олдиға қўйди. Оқсоқол қўли билан шовла еяркан, қизига танбеҳ бера бошлади.

— Бунақада тилладан тоғинг бўлса ҳам бир ҳафтада тамом қиласан. Шовлага ҳам шунча гўшт соласанми. Ёғини қара, жонвор юзига чиқиб кетибди. Ёғ деганини тупукдеккинасани қозонга ялатворса бўлади. Хўжа маҳалладаги кабобчи болага тайинлаб қўйганман, суяк беради. Қайнатсанг ана ёғу мана ёғ. Болам, режалик бўлиш керак, режалик. Замон шунақа.

Оқсоқол бармоқларининг орасигача тилини тиқиб ялаб маҳсисига қўлини суртди.

— Хўш, энди, манави гапди эшит. Саёқ укангдан хат келди.

— Қани?— шошиб сўради Рисолат.

— Хат менга эмас, Дилдорга.

— Вой, адо бўлсин,— деди чўзиб Рисолат.— Қирғин кегур кеннойиси жигаридан ҳам азиз бўпти-да.

— Шошма, шошма, гап тагида гап бор. Хатни болаларга ўқитмоқчи бўлган эдим. Конвертда, Дилдорга тег-

син, дейилган экан. Очмадм. Укангнинг энди ақли кирган. Дилдорга суйкаланмоқчи. Бизга бир нима дейишга юзи чидамаган. Майли, ўзлари топишгани дуруст. Хатни ҳозир Дилдорга обориб бердим. У писмиғинг илгари ҳам хат олиб турганга ўхшайди, қўлимдан олиб бир каради-ю, ёнига қўйиб қўйди. Ҳозир ўқиётган бўлса керак. Атайин сенга маслаҳатга келдим. Киши билмас биз ҳам гижгижлаб туришимиз керак. Бу тарафи силлиқ кўчса, укангнинг олдига бориб келасан.

— Ўзи қаёқда экан?

— Унисини билмадим. Уша хатга битгандир ахир, қаердалигини.

Оқсоқол ёнини ковлаб тўртта ўн сўмликин олиб қизига узатди.

— Чақалоққа у-бу ол. Миёнча қил. Йўқлаб бориб кўнглини балиб келасан. Ана ундан кейин уканг қаёқда бўлса ўшаққа бориб ишни пишитасан. Ўзим борардим, ўн етти туп ўрик олиб қўйганман. Вақтида териб сотиб олмасам пишиб қоқи бўлиб қолади.

— Мен ҳам қурт тутганман-ку, дада.

Чол жеркиб берди.

— Ҳа, колхоз сендан миннатдор бўлармиди? Тилингни сал ширинроқ қил. Бўлар-бўлмасга ловиллайверма. Қуда буванг ҳам касалхонада эмиш. Пишиб, ҳилвираб, ана кетаман, мана кетаман деб турибди. Ҳовлисини нақ эллик мингдан кўпга сотса бўлади. Тайинлаб айт, муҳтож бўлса рўзғордан нарса чиқариб сотмасин. Нима керак бўлса ўзим хабар олиб тураман.

Рисолат дадасига маъноли қараб қолди. У шу қарашидеёқ дадасининг ичндаги бор гапни библиб олган эди.

Оқсоқол, ўликни ўзим кўмаман, демоқчи. У қудасининг ўлишига қаттиқ ишонган. У кўпдан бери шуни кутарди.

Оқсоқол соқолини селкилатиб пичирларди.

— Ўлик кўмишнинг ўзи бўлмайди. Ўлган ўлиб кетаверади, қолганга қийин. Ўлик гўрга кирмасдан харажат бошланади. Бунақада режа билан иш тутмаса бор будшуддан ажралиб қолиш ҳеч гапмас.— Оқсоқол қизига қаради.— Каттаиғ эртага мен билан бозорга боради, Битта ўзим шошиб қоляпман.

— Вой, дада, ўқиши бор-ку.

— Бир кун кейин мулла бўлачи. Зеҳни ўткир бола. Бир-икки кун бормаса ҳам бўлаверади.

Оқсоқол дастурхонга фотиҳа ўқиб ўрнидан турди. Чиқиб кетаётганда олдидаги тутга қараб тўхтади.

— Кесгани келишса қувлаб сол. Қурт тутишни билдими, тут экишни ҳам билсини. Чақасини бермаса кестирма.

Чол кетди. Қоронғида анча вақтгача унинг ё ҳақ, ё ҳу, дегани эшитилиб турди.

II

Дилдор Иноят оқсоқол чиқиб кетиши билан дарров хатни қўлига олди. Очиб ўқишга юраги дов бермай бир муддат конвертга тикилганча туриб қолди. Дилдор ўрнидан туриб боланинг устини ёпди-да, конвертни очди. Қора қалам билан ёзилган хатни ўқиш анча қийин эди, шунинг учун ҳам у ўрнидан туриб чироққа яқин келди.

«Салом, Дилдор!»

Сенга шу хатни ёзиб тўғри қилипманми, билмайман. Ёзмасам тинч яшолмайдиганга ўхшайман. Чортеракдан чиқиб кетаётганимда сенга айтган аччиқ гапларим учун қачонлардир узр айтишим керак эди. Уша гап дилимда тош бўлиб ётмасин учун вақтлироқ айтиб тинчиб олмоқчиман. Билмадим, мен сенинг олдинда гуноҳқорманми, ё сен менинг олдимда гуноҳқорсанми? Назаримда, икковимиз ҳам каттакон англашилмовчиликнинг қурбони бўлганга ўхшаймиз.

Эсингдами? Қанчадан-қанча орзуларимиз бор эди. Анҳор бўйлаб ярим тунгача гаплашмай ўз хаёлларимиз билан бўлиб, сувчинг шалоплашига қулоқ солиб кетаверардик. Ушанда менинг бахтим оламга сиғмайдиган бўлиб туюларди. Қўлнини узатсам ойна ушлаб олгудек эдим...»

Дилдор хатдан кўзини олиб қоронғиликка тикилганча туриб қолди. У шу қора кеча қаъридан ўша ёшлигини қидираётганга ўхшарди. Теракнинг оқ астарли барглари милт-милт қилиб бирлашиб кетди-да, каттакон анҳорга айланди. Эриган қўрғошнинг бетидек совуқ милтираётган сув юзюнда қип-қизил олмалар оқиб келяпти. Низомжон бир қўли билан тол новдасига осилиб бир қўлини олмага узатяпти. Қирғоққа урилиб қайтган сув

тўлқин ясаб олмани нари суриб кетди. Низомжон бир қўлига осилганча қолди...

Беланчакдаги бола йиғлаб унинг хаёлини бўлди. Бола тепасига келгунча яна жимиди. Дилдор хатга тикилди. «... Ушанда бошимга шунча савдолар тушишини сира хаёлимга келтирмаган эканман. Икковимиз ҳам бола эдик. Анҳор бўйида, мажнунтол орасида чўмилмоқчи бўлиб ечиниб турганингни, мендан қочиб ўзингни қўрқув билан сувга ташлаганингни кўрганымда болалигим тугаган эди. Ушанда сен тўзғиб кетган сочларинг билан кўкрагингни бекитиб турган эдинг. Бир журналда машҳур итальян рассомни ишлаган фариштанинг суратини кўрганымда, дарров сен эсимга келдинг. Уша суратда фаришта худди сенга ўхшаб сочлари билан кўксини тўсиб турибди. Ушанда сени фариштага ўхшатганман. Қандоқ эдинг, қандоқ эдинг. Баланд тепага чиқиб темир йўлда кетаётган поездга қараб қолганимиз эсингдадир. Ушанда олис юртларга боришни хаёл қилгандик. Поезд орқасидаги қизил чироқ бизни ўзи билан узоқларга олиб кетгандек эди. Тушимда ҳам, ўнгимда ҳам сен эдинг. Адирларга чирмашиб чиқардик. Сойлардан тап тортмай кечиб ўтардик.

Жала қуйган кунни сира унутолмайман. Ушанда адирнинг нариги тарафида офтоб чарақлаб турган эди, биз тарафга жала қуярди. Осмонда эса Марғилон беқасамидек камалак товланарди. Иккаламиз ҳам яланг оёқ югурганмиз. Камалак ишқомининг тагидан ўтамиз деб югурганмиз. Қанча югурсак ҳам етолмаганмиз. Акам келди-ю, бир-биримизга бегона бўлиб қолдик. Дунё кўзимга қоронғи бўлиб кетди. Икки марта ўзимни ўлдирмоқчи ҳам бўлдим. Қўрқоқ эканман. Улдиролмадим. Қим билади, балки бу қўрқоқлик эмасдир. Қачонлардир сендан қасд олиш учун яшашим керак бўлгандир.

Сен уйимизга келин бўлиб тушдинг. Бу уйда мен ортиқ...»

Узоқда гупиллаб турган движокнинг овози пасая бошлади. Шифтга осиглиқ лампочка лип-лип қилиб сенин ўчди.

Гугурт йўқ эди. Чортерак халқи бошқалар қатори қиёқ чўп ишлатарди. Дилдор нима қилишини билмай қўлида хат билан тик турганича қимирламасди. Низомжоннинг хати уни болалик кўчаларига етаклаб, йўлниги ўртасига ташлаб кетиб қолгандек эди. У шу бир неча

минут ичида болалигини, кўнглига муҳаббат ўти тушган энг ширин дамларни кўрган эди.

Қани энди ўша кунлар қайтиб келса. Ўша кунларни қайтаришнинг иложи бўлса эди, Дилдор ўз ҳаётини бутунлай бошқача қуради. Ҳозиргидек забунликда афтодаҳол ўтирмасди. Афсуски, яшаш ҳуқуқи одам боласига бир марта берилган. Ҳеч қачон ҳаёт ортга қайтмаган. Ҳамма вақт олдинга қараб кетаверган. Янглишган янглишиб қолаверади, йўлни тўғри олган ҳаёт жомини охиригача сипқориб яшадим, армоқсиз яшадим деб кетади. Ҳаётнинг ялтироқ, жилвали алдамчи ўйинлари кўп. Бу алдамчи жилвалар саробдек алдаб бағрига чақиради-ю, кимсасиз чўл ўртасида бир қултум сувга зор қилиб ташлаб кетади. Танни тилка-пора қилиб, қўлларни тилиб баланд чўққига чиққанларгина ўтлоқларни, олис уфқларни кўради. Мана, буни яшаш деб айтадилар.

Ҳаётда инсон учун иложсиз нарса ҳам йўқ. У умрини бой бермаган бўлса, кетаётган йўли жарга олиб бораётганини билиб қолса ва ундан қайтиш хоҳиши бўлса, тўғри йўлни топиб олиши муқаррар. Дилдорнинг олдида ҳали жуда катта ҳаёт бор. У яшаши керак. Яшаганда ҳам ўтмишини тандан бир парчасини кесиб ташлагандек нутиб яшаши керак. Йўл шу. Бундан бошқа йўл йўқ.

Дилдорнинг кўксига худди ана шундай ҳис, ана шундай қарор ҳоким эди.

Кўчадан қизларнинг қий-чуви эшитилди. Эшик тирқишидан йўлакка ипдек ингичка нур тушди.

Дилдор югуриб бориб эшикни очди. Фонарь кўтарган тўрт қиз ичкари киришди.

Дилдорнинг уйи кўп бўлганидан дадаси ҳаммасини йиғиштириб қурт боқишга рухсат берган эди. Электр ўчганидан қизлар қуртга барг солишга Дилдор қийналмасин, деб фонарь олиб келишган эди.

— Самоварга ўт ташланг, Дилдор опа. Бугун шатта ётиб қоламиз.

Қизлар чувир-чувир қилиб қурт тутилган уйга кириб кетишди. Дилдор лампани олиб чиқиб фонардан ўт олдириб ёқди-да, айвон тоқчасига қўйди. Кейин қизларнинг кетидан кирди. У ҳали ҳам хатнинг таъсиридан чиқмагани билиниб турарди. Кўзлари қизарган, овози ҳам титрарди.

Қизлар барг солиб бўлиб айвонга чиқишди.

— Қўрқманг, опа, ётиб қолмаймиз.

— Ётиб қолсанглар жонкошки эди-я. Гаплашиб ётардик. Бир ўзимман.

Дилдорнинг дадаси касалхонага кетганидан қизлар беҳабар эди. Уни ёлғиз ташлаб кетгилари келмади. Оёғига этик кийган Асрора тўрга чиқиб ўтириб олди.

— Адол, этикни торт!

— Ҳа, эриммисан?

— Сени эр олса жон дердинг-а. Бурнингни қара!

— Бурнимга нима қипти?

— Ойнакка қараганмисан ўзинг. Бу бурун эмас, Халча холам ковуш ечиб қўйганга ўхшайди. Этикни торт!

Адол ҳам бўш келмади.

— Сен ўлгурни эр олмайди. Эр сенга хотин бўлиб тегади. Приказ беришини қаранглар-а! Овозинг ўлгур ҳам мўридан чиққандек гумбурлайди. Отинг ўлгур ҳам эркакча, Асрор. Башаранг ҳабашга ўхшаган қоп-қора, юришинг айниққа ўхшайди. Битта мўйлов кам. Мўйлов қўйсанг, сен билан кечқурун юрган қиз гап-сўз бўлади.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳа, бўш келма, Адол. У биттани гапирса сен ўнтани қўндирасан-а.

— Ке, бўлди, этикни торт. Мен шатта қоламан. Бизникига кириб аямга айтиб қўясизлар. Дилдор опанинг олдида қолди, деб қўярсизлар. Бўптимми?!

Адол рози бўлди. Унинг этигини тортиб қўйди-да:

— Бўлдими, дадаси, ўрнингизни солиб берайми?— деди.

Яна қотиб-қотиб кулишди.

Дилдор ҳам уларга қўшилиб куларди. Унинг юзидаги бояги сўлғинликдан нишон қолмаганди.

Дилдор, Асрора қизларни фонарь кўтариб кўчага кузатиб қўйишди.

Асрора чарчаган экан, ёстиққа бош қўйди-ю, ухлиб қолди. Дилдор тахмондан кўрпа олиб устига ёпиб қўйди. Ўзи оёқ томонда унинг пиш-пиш ухлашига қариб ўтирарди.

Асроранинг юзлари шамолда қорайиб кетибди. Овози ҳам боя Адолат айтганича эркакларникига ўхшайди. Юриши ҳам шунақа.

Урушдан аввал қанақайди? Нозиккина эди, шекилли. Далада энг оғир ишни шу қилади. Зовур қазийчи, кет-

мон чопади. Қирга чиқиб кетиб офтобда куйиб, шамолла дилдираб ўроқ ўради. Аяси қариб қолган, рўзғор нишига ҳам шу қарайди. Укаларининг кир-чири ҳам унинг бўйнида. Сигир соғади, нон ёпади, томорқага қарайди.

Шунча иш, шунча ташвиш билан юрагида севги ёчлади. Каримжон хаёли билан яшайди. Қўшиқ айтади, ўйинга тушади. Қизиқчилик қилиб ҳаммани кулдиради. Ўзи хупуккина. Ҳеч ким уни хунук демайди. Юраги чиройли, қилиғи чиройли. У кирган уй яшнаб кетади.

Мана, у ухляпти. Бирам чиройли ухляпти. Уйқуси ҳам чиройли унинг!

Дилдор унга қараб туриб ҳаваси келди. Каримжоннинг соғ-омон келишини астойдил тилади. Уларнинг қовушган бахтли кунларини кўргиси келди.

Бирдан хат эсига келди-да, чўнтагидан олиб фонарь шишасига энгашди.

«...Бу уйда мен ортиқ яшаёлмаслигимни билдим. Сени кунда кўриб ўлгандан, бир умр бош олиб кетишни афзал билдим. Кетдим. Кетиб ҳам сендан қутулмадим. Акам ўлди. Энди сен елкамда жуда ҳам оғир юкка айланиб қолдинг. Дадам, опам сени менга олиб бермоқчи бўлишди. Бу беномусликка чидаёлмадим. Келиш аясига уйланди, деган номусни кўтариб юришдан кўра ўлган афзал. Бу бир мени, бир сени эмас, фронтда жон олиб, жон берган бир қаҳрамон хотирасини ҳақоратлаш бўларди.

Фақат бир нарса ҳалигача мени қийнайди. Шу гапдан сен кабардорминдинг? Мен сен биласан деб йўлимни тўсганингда энг қабих гаплар билан ҳақорат қилдим. Шундай демаслигим керак эди. Бу гапдан хабаринг бўлганда ҳам шу гапни айтмаслигим керак эди. Ушанда эгинингда қора кўйлак эди. Ҳа, мотама кўйлаги эди. Ўз ўтинига ўзинг ёниб турган пайтинг эди. Ўша гапим учун ҳалигача ўзимни кечиролмайман. Шу хатни ёзишга мажбур қилган ҳам ўша нарса бўлди. Мана айтдим. Тинчидим. Биз бир-биримизга мутлақо бегона кишилар бўлиб қолганмиз. Бизни боғлаб турган ягона нарса — акамдан хотира, мабодо омон-эсон дунёга келган бўлса — боланг, холос. Сендан биттагина илтимос. Асрорадан Каримнинг адресини олиб менга юбор. Унинг адреси уйда қолган. Уйга хат ёзмоқчи ҳам, бормоқчи ҳам эмасман. Отам оқ қилган.

Узинг нима қилиб юрибсан дерсан. Бунн — сенга қизғи бўлмаса ҳам айтаман. Чўлда ишлаб юрибман. Яхши одамлар орасидаман. Иш билан овуныпман. Сен, дадам, опам етказган озорларни унутиш учун бирдан-бир овунчоқ иш бўляпти. Уртоқларим фронтда. Битта мен бу тарафларда дайдиб юрибман. Чўлда йигирма сотих жойга ўзим учун шоли экдим. Ҳосилни олишим билан уни қоплаб мудофаа фондига юбораман. Ҳеч бўлмаса шу менинг душманга отган ўқим бўлсин.

Хайр. Энди сира хат ёзмайман. Шу билан орамизда нима бўлса бари тамом бўлди. *Низом*».

Дилдор хатни ўқиб бўлиб ҳам ундан кўзини узолмай туриб қолди. Хатнинг четнда устидан ўчирилган икки қатор ёзув бор эди. Дилдор яна чироққа яқин келиб уни ўқишга уриниб кўрди. Уқиди.

«Бирга тушган суратимизни йиртиб ташла!»

Дилдорнинг кўзларидан шашқатор ёш оқиб кетди. Унинг бир неча томчиси хатга тушди. Хат бинафша қалам билан ёзилган экан, кўз ёш томган жойида доғ пайдо бўлди.

Асрора ҳеч нарсадан хабарсиз пиш-пиш ухлаяпти.

Дилдор бу эркакшода, дали-гули қизга қараб туриб астойдил ҳаваси келди. Қандай бахтли қиз у? Унинг юрагида қанчадан-қанча орзулар бор. У шу орзуларига албатта етади.

III

Тушга яқин қўлида тугун, оғзи тўла кулки билан Рисслат келди. У бир гапириб ўн кулар, гап орасида Дилдордан гина ҳам қилиб кўярди. У гина қилаётганда астойдил лаблари бурилиб кетарди.

— Вой, опагинаси қоқиндиқ. Омон-эсон қутулиб олибсиз ҳамки, бир оғиз хабар бермапсиз. Узим ёнгинада турардим. Мендан бошқа кимнингиз бор, ўргулай. Ҳар қанча қилсам арзийди, укагинам ҳурмати доялик қилсам ҳам арзирди. Кейинги пайтларда шунақаям тушларимга кирасиз, тушларимга кирасиз. Шу бугун кечаси эшитдим.

Рислат жаврай-жаврай тугунни Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор тортиниброқ олди-да, четга қўя қолди.

— Вой, очинг, кечаси билан ўтириб тикиб чиқдим. Жиянгинамга, укагинамдан қолган ёдгоргинамга тикиб келдим.

Рисолатнинг ўзи ўрнидан туриб тугунни олди-да, ечиб ичидан чақалоқбоп сал уринган атлас кўйлак олиб Дилдорнинг қўлига берди. Дилдор кўйлакка қараб унинг янги эмаслигини, бир-икки кийилганини дарров пайқади.

— Манави дўппича, манави ошхўрак, манави чойшаб... Ҳаммасини кечаси билан тикиб чиқдим.

Дилдор қайин эгачисининг доғулилигини бирларди. У билан олишиб барака топиб бўлмасди. У гапда ўнта эркакни қочирарди. Шунинг учун ҳам индамай қўяқолди.

— Энди эшитдингизми?— деди у секин, аммо кинояли оҳангда.

— Ҳа, ўргилай, кечаси дадам айтдилар. Эшитдим у рагим ёрилай деди.

Дилдор, ҳа қув, туғруқхона деразаси ёнида турганингда кўрган эдинг-ку. Ушанда ўзингни кўрмаганга солиб атайин юзингни тескари ўгиргандинг, деб ижирганиб қўйди.

Тўғри. Рисолат туғруқхона олдига бориб қатиқ, бодринг сотарди. Ушанда Дилдорни кўриб юзини тескари ўгирганди. Ҳозир у ҳеч нарса бўлмагандек очилиб-сочилиб унга ўзини яқин кўрсатмоқчи. Уйдан чиқиб кетаётганида у Дилдорга нималар демаганди. Уша гаплари учун ҳам бетига тупурса камлик қиларди. Ушанда Рисолат унга:

— Укамга ўйнашиб қўйиб теккансан,— деганди.

Дилдор ўша гапни эслаб титраб кетди. Аммо кечадан бери ота-боланинг бу уйга серқатнов бўлиб қолганларини билолмай ҳайрон эди. Рисолат уни ўйлашига гал бермай беланчакда юзига тўр ёпиб қўйилган болани қўлига олди.

— Узим айланай, жиянгишамдан ўргулай. Вой, Дилдорхон бунингиз ўгил бола-ку. Нега айтмадингиз? Мен қизалоқ деб юрибман.

Дилдор кулиб юборди. Рисолат боланинг у юзидан, бу юзидан чўлпиллатиб ўпиб яна беланчакка қўйди.

— Ҳа, айтганча, кеча дадам Низомдан Дилдорга хат келди, деб айтиб қолдилар, тинч эканми?

— Тинч экан,— деди Дилдор хушламай.

— Илгарилари ҳам хат олиб турармидингиз?

Дилдор жавоб бермади. Унинг бу ҳолатидан Рисолат ораларида бир гап бор экан, айтгани хижолат бўл-

ипти деб ўйлади. Секин уни гапга солиб кўрмоқчи бўлди.

— Узи яхши бола-ю сал ўжарроқ-да. Яхши хотиннинг қўлига тушса бинойидек бўлиб кетади. Мўмин-қобил бола қайси қизга ёқмайди, дейсиз. Битта-яримтаси ўлгур ўшақларда илиб кетмаса эди. Ҳозир нима кўп, қари қиз кўп. Ҳозир қизлар янги участкаси билан, бисот бағали билан, қўша-қўша тилла асбоби билан чолларга тегиб оляпти. Низомни албатта биттаси илиб кетади. Шу бола бегонага кетмаса дегандим.

Рисолат гапини бўлиб ер остидан Дилдорга қаради. Дилдорнинг пешоналари тиришиб гаплари малол келаётгани шундоққина билиниб турарди.

— Гапирсангиз-чи, нима депти хатда,— деди охири Рисолат.

Дилдор Низомжондан келган хатни унга кўрсатгиси келмасди. Шунинг учун ҳам тинчлигини ёзипти, дея қўя-қолди.

— Ҳеч бўлмаса адресини ёзиб беринг, ўргулай.

Дилдор уйга кириб бошқа қоғозга адрес ёзиб олиб чиқди-да, қўлига бериб, ўтирмай тик тураверди. У шу ҳаракати билан, энди кетаверсанг ҳам бўлади, демоқчи эди. Буни Рисолат тушунди. У ҳам ўрнидан турди.

— Бўлмаса кета қолай. Хотиржам бўлинг, тез-тез келиб ҳолингиздан хабар олиб тураман. Янги бўшангиз нарсасиз. Оғир иш қилманг. Қир-чирларингизга ўзим қараб тураман.

Рисолат эрга тегиб уч болали бўлганда ҳам кирларини бир бўхча қилиб онасиникига келтириб ташларди. Узи қўлини совуқ сувга урмай пардоздан бўшамасди. Уйига хотинларни йиғиб патефон қўйгани қўйган эди. Уйи ҳамма вақт ивирсиб ётарди. Эри даладан қайтганда ҳам қозонга ўт қаламасди. Бўш-баёвгина эри ўзи ўтин ёриб овқатга уннаб кетарди.

Шу хотин келиб Дилдорнинг кирини ювиб берадимми?

Рисолат чиқиб кетаётганда Дилдор орқасидан бориб тугунчасини қўлига берди.

— Вой, ҳа?

— Узим янгисини тикиб бераман, опа. Туғилиши билан бировнинг эскисини киймасин.

— Эскимас, қизимга кийдириб пасонини кўрдим, холос.

У ҳар қанча қилса ҳам Дилдор тугунчани олмади. Рисолат ҳам унга қаршилиқ кўрсатмади. Битта кўйлак палон пул. Муҳтож эмасдирки олмади. Эски бозорга обориб сотса бўлади. Ҳозир нима кўп, эски матога харидор кўп.

Дилдор унинг орқасидан эшикни қарсиллатиб ёпди-да, алам билан йиғлади.

— Булар мени мунча хор қилишади? Менда нима қасдлари бор?

Дилдор ҳалигача уларнинг ниятларини билолмасди.

Аксига олгандек бугун ҳаво ҳам булут. Одамнинг кўнглини хира қиладиган даражада тунд. Дилдор уйда ўтириб зеркиб хуноб бўлиб кетганидан, далага чиқиб Асроралар олдига бормоқчи бўлди. Эрталаб Адолат аравада олиб келган барглари қуртларга солди-да, бо-ласини йўргаклаб далага қараб кетди.

Ҳамма ёқ кўм-кўк.

Дилдор ой-куни яқин қолган кунларда ўзи билан ўзи бўлиб атрофига тузуккина қарамаган эди. У гўё яшилликларни биринчи марта кўраётгандек кўнгли яшнаб кетди. Бу қадрдон, ҳар бир дарахти, ҳар бир сўқмоғи ёшлиқдан, шўхлик йилларидан ҳикоя айтувчи дала баҳор либосида яшнаб турарди. Дилдор келин бўлиб Иноят оқсоқолнинг уйига тушган кунидан бошлаб бу далаларга бегона бўлиб қолган эди. Энди яна шу кенгликлар қучоғи уни ўзига чорлаётганга ўхшарди.

Қалдирғочлар унга тегай-тегай деб ёнидан учиб ўтишяпти. Ҳаво булут бўлса, осмондаги учар ҳашаротлар пастлаб учишади. Бу ёмғирдан дарак. Шунинг учун ҳам қалдирғоч паст учиб ҳашарот тутади. Дилдор шунча йил далада яшаб буни билмасди...

Дилдор атрофга маст одамдек назар ташлаб бораркан, олдидан қоп-қора ҳабашдек бир йигит чиқиб қолди. Унинг оёғидаги қизил этиги, жужун кителидан колхоз секретарига ўхшайди. Ҳа, худди ўзи. Унга нима жин урди? Башарасига нега қора мой суртиб олибди.

Секретарь йигит юзини тескари ўгириб Дилдор олди-дан югуриб ўтиб кетди. Тут орқасидан қизларнинг хандон ташлаб кулишгани эштилди. Дилдор ўша тарафга қараб кетди.

Ариқ бўйида Асрора икки қўлини белига қўйиб эр-каклардек чираниб турарди. Адолат ерга ўтириб олиб

пиқ-пиқ йиғлаяпти. Дилдор нима гап бўлганини билолмай бир унисига, бир бунисига қаради.

— Поччангни кўрдингми?— деди Асрора.

— Қанақа почча?— деди ҳайрон бўлиб Дилдор.

— Аъзамхўжа поччангни кўрмадингми?

— Нега у менинг поччам бўларкан?

Асрора ўдагайлаб Адолатнинг олдига келди.

— Тур, бўлди! Ҳадеб пиқиллаб ансамни қотираверма. Бор, кетмонингни чоп!

Адолат онасига зарда қилаётгандек ўридан турмай бир елкасини қаттиқ силкиб қўйди.

Асрора бирдан меҳри товланиб кетиб Дилдорнинг қўлидан болани олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпиб олди.

— Вое, менам битта шунақа туғиб олсам.

Боядан бери пиқиллаб йиглаб ўтирган Адолат бирдан ҳиринглаб кулиб юборди.

— Э, ўл-э, биров эшитса нима дейди? Эрга тегмагач нарса нега туғасан?

— Худо бераман деса, эрга тегмасанг ҳам туғаверасан, Бешкападаги Ойшахон туғиб олибди-ку.

Қизлар қотиб-қотиб кулишди. Орадан ўтган бояги кўнгилсизлик ҳам бирпасда унутилди. Ҳаммаси чувиллашиб шийпонга чиқинди. Асрора қўлида бола билан тўрға чиқиб чордона қуриб ўтириб олди. Эркакларникига ўхшаш йўғон товуш билан ошпаз қизга қичқирди.

— Паловхон тўранн опке!

Бугун паловхон тўра — жўхори гўжа эди. Овқат устида бояги воқеани Асрора гапириб берди.

— Ҳалиги ҳеббем ўлгур Адолга айланишиб қопти. У ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди, бу ёққа ўтса ҳам йўлини пойлайди. Адол ўлгурда ҳам айб бор.

Адолат жаҳл билан гўжани иссиқ ютиб юборди.

— Сенга ўзим айтдим-ку. Қўймаётибди, бир бало қилиб додини бериб қўй, деб айтдим-ку!

— Ҳа, айтгансан. Тилингни қисиб тур. Гапнинг беллига тепма. Адолга айтдим. Чакалакка ваъдалаш, дедим. Айтган вақтда кепти. У ёқдан Адолни юбориб, ўзимиз бу ёқдан пойлаб бордик. Хотинининг тилла соатини олиб келган экан, Адолнинг билагига тақаётганда шартта ушлаволдик. Аввал роса дўппосладик. Кейин башарасига тракторнинг ёгини суртдик. Соати мана! Ярашиптими?

Дилдор бу яқин орада бунақа кулмаган эди. Қотиб-қотиб кулди. Астойдил кулди.

— Асрора, қўй, хотини билиб қолмасин. Турмуши бузилади-я!

— Йўқ, хотинига айтмаймиз.— У қизларга буйруқ оҳангида деди.— Сенлар ҳам оғзиларингдан гуллаб қўй-маларинг.

Овқатдан кейин патефон қўйиб ўйинга тушишди. Асрора белига қийиқ боғлаб, эркакча ўйнади, Адолат бошига рўмолча ташлаб унинг ёнида ноз билан йўргаларди.

— Тамарахон бўпкет-э!

Шу пайт сертупроқ йўлдан эшак миниб Иноят оқсоқол ўтиб қолди. У қизларнинг бу «беҳаё» ўйинидан энсаси қотиб соқолларини тутамлади. Асрора атайин эрмак қилиб унга қараб қошини қоқиб, елкасини учирди. Оқсоқол «астағфирулло», деганича юзини тескари ўгирди.

Қизлар яна қийқириб кулишди. Адолат, қўй кекса одамни эрмак қилма, деган эди, Асрора бобиллаб берди.

— Э, одам бўлмай ўлсин, Жиноят оқсоқол. Кунига бир марта жинойт қилмаса кечаси уйқуси келмайди, бу ўлгурнинг. Шу ҳам одам бўлдим-ю...

Тушлик тугаб, қизлар кетмонларини кўтариб пайкалларга тарқаб кетишди. Асрора кетаётганида Дилдор уни тўхтатди.

— Низомдан хат олдим. Сенга салом депти. Каримжоннинг адресини юборсин деб тайинлабди.

— Узи қаердаикан?

— Найман чўлида ишлаётганмиш. Мана адреси, хат ёзиб юбор!

Асроранинг юзидаги боятдан бери яшнаб турган табассум сўнди. У Каримжонни ўйлаб кетган эди. Уни қандоқ яхши кўрарди. Кунига ундан хат кутади. Аммо анчадан бери Каримжондан хат йўқ. Тинчмикин?

Асрора ҳар қандай ғамни тез енга оларди. Бошини бир силкиб Дилдор берган қоғозни нимчасининг чўнтагига солиб индамай пайкалга кириб кета бошлади. Сал нари бориб тўхтади.

— Индинга комсомол мажлиси бор-а, эсингдан чиқмасин.

— Хўп!— деди Дилдор.— Менга қара, Асрора. Мени звенонгга ол. Уйда сиқилиб кетдим. Кел, бирга ишлайлик.

Асрора кетмонни жўякда қолдириб орқага қайтди. Келиб унинг белидан қучоқлади.

— Майли. Болангга кўпчилик бўлиб қараймиз. Сал дармонга кир, ундан кейин ишга чиқаверасан.

У шундай деди-ю, югуриб тизза бўйи бўлиб қолган гўзалар орасига кириб кетди.

Дилдор унинг орқасидан қараб туриб ўйларди.

— Фақат эркакларнинг ишини қилади. Ўзи ҳам эркакларга ўхшаб кетибди. Уруш бўлмаганда бундай бўлмасмиди...

Дилдор уйга чеҳраси очилиб қайтди. Энди у сира ёлғизга ўхшамасди. Ўзини бояги қувноқ қизлар қаторида, ўшаларнинг бири деб биларди.

Энди Дилдор учун ёлғизлик азоблари тугагандек эди.

IV

Рисолат Дилдордан иш чиқмаслигини билса ҳам дадасини бунга ишонтиролмасди. Оқсоқол катта неварасини уриб-сўкиб ўқишдан олиб қолди-да, қўшни ҳовлидаги тупи билан сотиб олган ўрикни унга тердира бошлади. Унинг шу ҳовлидан иш бошлашига сабаб ўрик эгасининг боласи кўп. Икки кун кечиксам териб еб қўяди, деб уйқуси келмаган эди. Кун ёйилмасдан у ўрик солинган челақларни эшакка юклаб ўзи ҳам, невараси ҳам бошига биттадан саватни қўйишиб, эшак кетидан Марғилонга жўнашди. Рисолат эшик олдида уларни кутиб турарди.

— Кетмадингми?— деди хўмрайиб Иноят оқсоқол.

Рисолатнинг Найманга боришга унча хуши йўқ эди. Чол ўғлининг йигирма сотихга шולי экканини эшитиб кўп нарсаларни дилига тугиб қўйган. Ундан ташқари, бола яхши ишлаётган бўлса мўмайгина пул ҳам топаётган бўлиши керак. У эрталаб неварасини уйғотгани борганда Рисолатнинг, Дилдордан иш чиқмайдиганга ўхшайди, деган гапини чўрт кесиб шундай деган эди:

— Сеп нима деб ўтирибсан. Йигитлар урушда шунақа қирилиб турса, жамики қизлар тул қолиб кетади. Ҳозир қизлар дилгироф симига қўнган қалдирғочдек вижирлаб ётибди. Низом оламан, дейди-ю, йўқ, дейдими? Уларнинг ораларида бир гап бор. Бошида йўқ, деб қўйиб, энди айтишга юзлари чидамаётибди. Боравер.

Рисолат ҳозир дадасининг ўқрайишидан, бормасам бўлмайдиганга ўхшайди, деб Низомжоннинг олдига бо-ришни бўйнига олиб қўйди.

— Икки челаққина ўрик ола кет. Чўлда яхши кетади. Ҳа, бозор баҳосидан сал юқорироқ айт.

Дадаси айтмаса ҳам Рисолат шундай қилмоқчи эди. Иложи бўлса битта қийиқда бодринг ҳам ола кетишни дилига тугиб қўйди.

Ота-бола айниқса шу кезларда пулга тузоқ қўйишган эди. Рисолат эрталаб туғруқхона эшиги олдида қатиқ сотади. Тушликда Чортерак гузарига зоғора нон олиб чиқади. Кечқурун ўртанча ўғлини ёнига олиб, ёзлик кино залида писта сотади. Контролер чол, пистанг қурсин, зални булғатяпсан, деб қувлайвергандан у томошадан кейин супуриб беришни ҳам бўйнига олган.

Иноят оқсоқолда-ку тиним йўқ. Қўлига нима тушса бозорга чопади. Гоҳида сотадиган нарсаси бўлмай қолса, бозор дарвозасида туриб олиб муҳтожликдан сотгани олиб чиқилган нарсаларни арзон-гаровга олиб, ичкарига опкириб, икки бараварига сотади. Хулласи, у қимирласа пул тушиб турипти.

Бундан бир ярим йилларча муқаддам Иноят оқсоқол тақиқланган мол билан қўлга тушиб қолди-ю, милиция молини олиб қўйди. Ўзини омон-эсон қутқарганига шу-кур қилиб, бир-икки ҳафта бозорга чиқмади. Бор-йўқ дастмойса ўша мол билан тамом бўлганди. Ўзи ҳам шо-шиб қолиб, ғаниматга учрадим, деб қирқ кило ипак, йигирма бешта амиркон олган эди. «Чақувдан бўлдими, худодан бўлдими», ишқилиб, милиция дарак топиб уйини босди. Моли билан ўзини ҳам олиб кетди. Қарилигини назарда тутиб кечаси қўйиб юборди.

Уша пулсиз қолган кезларида бир гап тарқалган эди. Чортеракликлар гап-гаштакларда, тўй-ҳашамларда эс-лаб кулиб юришади. Иноят оқсоқол пулдан сиқилиб эшигининг остонасида ё худо, деб ўтирган экан, чоршан-ба бозорида сигирини сотиб келаётган нариги қишлоқлик йигитнинг ариқ бўйида пул санаб ўтирганини кўриб қо-лади. Иноят оқсоқолнинг кўзлари ўйнаб кетади. Чиди-масдан ўрнидан туради-да, йигитнинг тепасига келади. Йигит элик сўмликларни бир тарафга, ўттиз сўмликлар-ни бир тарафга қилиб тахлар эди. Оқсоқол бир муддат пулларга суқ билан қараб тургандан кейин секин йигит-нинг ёнига чўккалайди.

— Пулингни санашиб берайми, ука.

— Нима, ўзим санаёлмайманми?

Оқсоқол ялғиниб сўрайди.

— Жон ука, кўпдан бери пул санаганим йўқ. Ке, битта санаб берай. Жуда согиндим.

Йигит ҳам тантигина экан, пул солинган қийғини унинг олдига суриб қўяди. Оқсоқол пулларни бир-бирига қориштириб юборади-да, бисмилло, деб ўнталикни алоҳида, ўттизталикни алоҳида, элликталикни алоҳида қилиб шошилмай ажрата бошлайди. У пул ушлаганда худди пашша тутаетгандек нафасини ичига ютиб бирдан тап этиб, панжаси билан босарди.

Иноят оқсоқол пулнинг майдаси билан йиригини бир хил кўрарди. Хоҳ бир сўмлик бўлсин, хоҳ юз сўмлик бўлсин, барибир, жуда эҳтиёт қилиб ушларди. У кўпинча сомсапазлардан нолиб қоларди.

— Ҳа, пул кўр қилгурлар, ёғли қўл билан пул ушлайдими? Расво қипти-я, шундоқ азиз нарсани кир қипти-я.

Уни кўпинча Маргилон банкасининг эшигида учратиш мумкин эди. У йиртиқ пулларни ярим баҳога олиб банкадан бутунга алмаштириб оларди. Оқсоқол пулга алоқадор қонуларни сувдек ичиб олган эди. Номери бутун бўлса бас, банк олади.

Иноят оқсоқол жуда нхлос билан йигитнинг пулини санаб бўлади. Ҳар қайсинисини юз сўм-юз сўм қилиб устидан белбоғ қилади. Худди ғишт тахлаётгандек қилиб чиқади-да, мерганга ўхшаб, бир кўзини қисиб қарайди. Йигит унинг қилаётган ишларини завқ билан томоша қилиб туради.

Оқсоқол пулларни бир қилиб қўйнига тиқади. Йигитнинг ранги оқариб кетади. Чол бермай тўполон қилса нима бўлади? Гувоҳи бўлмаса. У жон ҳолатда Оқсоқолга ташланади.

— Нима қиляпсиз? Нега ёнингизга соляпсиз? Берини!

— Бераман, бераман, ука. Сабр қил. Жиндак бағримга босай!

Оқсоқол пулларни бағрига босиб кўзларини юмади. Унинг бу ҳолати худди севикли ёрини бағрига босган ошиқнинг аҳволини эслатарди. Оқсоқол бир неча минут шу кўйда тургандан кейин, пулларни олиб йигитга беради.

— Мана, бўлди, ука, бўлди. Аммо маза қилдим.

Оқсоқол йўл-йўриқ билган одам бўлганидан жуда тез бўлмаса ҳам секин-секин ўзини ўнглаб олди. Пулнинг чақаси ҳам пул, сўми ҳам пул деб ишни майдадан бошлади. Эски дўппиларни тийинга олиб, сиёҳга бўяб, сўмга сотди. Ундан гузарда қовун тилиб сотиш ҳам қолмади. Касалхоналарда чиқинди бўлган эски чойшабларни уйга олиб келиб, бўлак-бўлак қилдириб, қизига машинада четини бостирди. Ювдириб, дазмоллатиб, четига қизил сиёҳда чизиқ тортиб дастрўмол қилиб бозорга олиб чиқди.

Селитрдан бўшаган кепак қоғоз қоплардан пакет ясаб Марғилон, Горчаковадаги гуруч бозорларида сотди. Моли касод пайтларда бозор четидаги ҳожатхона олдида сухаридан бўшаган яшикка ушатиш кесак солиб, олдига бир қумғон илиқ сув қўйиб савобли ишдан ҳам пул топди.

У шу тариқа милицияга олдирган амиркон билан нпакнинг пулни бутлаб олди. Оқсоқол ўша пулларни жамғариб олган бўлса ҳам кўнгли тинчимасди.

— Бу кетганининг ўрнига келгани. Улимлик пулни харжлаб бўлмайди, эндиги тушадигани тирикчиликка,— дерди.

Ҳозир Иноят оқсоқолнинг бозорда дегани деган, айтгани айтган. Ундан бозорком ҳам, паттачилар ҳам қўрқиншадди. У мол қўядиган жойни биров эгаллашга ҳадди йўқ. У патта ҳам олмайди.

— Бир эмас, иккита ўғлимни Ватан учун қурбон бериб қўйганман. Фронтчининг отасига ҳурмат шуми? Гап-лашиб қўяман.

У бир шовқин кўтарганда, ҳатто харидорлар ҳам қочиб кетишарди. Оқсоқол ўтмас молини ҳам харидорга ишқаб сотишни биларди.

— Муҳтожликдан олиб чиқдим, синглим. Урушда даси ўлган невараларимнинг оғзидан юлиб олиб чиқдим. Азбаройи шуларга егулик бўлсин, деб. Мен манавиларга ўхшаш испикулон эмасман. Меники хаппайи ҳалол.

Харидорлар бу нотавон чолга раҳмлари келиб нархини суриштирмай олиб кетаверишарди. Оқсоқол ҳам тошдан, ҳам тийиндан уриб қолганини билмай қолишарди. Мабодо бозорда молия одами пайдо бўлиб қолса, у марҳум ўғли Аъзамжонни ўртага соларди.

— Шундоқ одамнинг дадасиман. Сенларга қаҳрамон ҳам, ордири ҳам инобатга ўтмас экан-да. Сенлар бу ерда хотинларингнинг иссиққина қўйнида мазза қилиб ётибсанлар, менинг болам сенлар учун жонини бериб қўйипти.

Оқсоқол шундай деб тургандан кейин уни текширишга кимнинг юраги дов берарди. Ундан қутулганларига шукур қилиб олдидан тезроқ ўтиб кета қолишарди.

Иноят оқсоқолнинг яна битта галати одати бор эди. У кўпчиликка ўзини саховатли, хайрли ишларга ихлосманд қилиб кўрсатишга уринарди.

У девонага йўлиқиб қолса, то одамлар ўтиб кетгунча киссасини қовлаб девонани умидвор қилиб тураверарди. Одамлар кетиб бўлгандан кейин ёнидан носқовоғини олиб бир чекимни тилининг тагига ташлаб кетаверарди. Уни билмаганлар, Оқсоқол кўп саховатли-да, деб ўйлашарди.

Иноят оқсоқол кунига яраб турган эшагини ҳам ёлчитиб боқмасди. Фақат кечқурун олдига чўп ташлайди. Кўп овқатга ўрганса семириб дангаса бўлиб кетади, дерди. Бозорга борганда олдига беда ташланган биронта эшакнинг қозигига боғлаб қўяди.

Бозордагилар: Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган, дейишса, қишлоқдагилар: Жиноят оқсоқол эшагига хала чўпди ҳам бировнинг толидан синдириб олади, дейишарди.

Хуллас, Иноят оқсоқол тили билан бировга озор бермаса ҳам қилиғи билан, юриш-туриши билан ҳаммаининг меъдасига тегарди. Ана шунинг учун ҳам чортеракликлар ўғли Низомжон кетиб қолганда сира ажабланишмаган эди.

— Кетгани дуруст бўпти. Бу чол болани сил қилиб қўярди. Эси борида кетиб қолди.

Оқсоқол одамлар ўзи тўғрисида нималар деяётганини биларди. Биларди-ю, тил суяксиз, кўролмаганидан алжийди, деб қўя қоларди.

Мана бугун у неварасини ўқишдан қолдириб бозорга олиб кетяпти. Бола эшак орқасида индамай бошини елкасига суқиб кетяпти. У бобосини ёмон кўрарди. У бобоси билан неча марта бозорга борган бўлса, бирон марта унга китоб-дафтар олиб бермаган. Ялиниб-ёлворганда ҳам у:

— Китобни нима қиласан, ўртоқларингникини ўқий-вер,— деб жеркиб ташларди.

Бозорда болаларнинг кўзини ўйнатадиган нарсалар кўп. Чол олиб бермайди. Туш пайтида битта чойнакда чой опкелиб белбоғидаги зогора нонни олиб ушатиб кўяди.

Ҳаммадан ҳам болага алам қиладигани, улар бозордан бўшаган челак ва саватларни эшакка ортиб келгётганларида бобоси йўлда тўхтаб унинг ёнини тинтиб кўради.

— Янглишиб биронта тангани киссангга солиб кўйганинг йўқми?

Бола онт ичса ҳам барибир тинтиб кўраверади.

Бир куни ана шундай тинтув пайтида боланинг киссасидан иккита йигирма тийинлик чиқиб қолди. Чол ғазабдан кўкариб кетди.

— Хўш, бу қанақаси? Ҳали ўғрилиқни ҳам ўргандингми?

Бола йиғлаб, пулни аяси берганини айтса ҳам чол ишонмади.

— Аям китоб олгин, деб берганлар.

— Мени алдаб бўпсан.

Иноят оқсоқол боланинг юзига тескари шапалоқ тушириб қолди. Бола чирқиллаб йиғлаганча эшакнинг олдига тушиб чопиб кетди.

Кечқурун оқсоқол қизидан суриштирган эди, у пулни ўзи берганини айтди.

— Эсингни еб қўйибсан, аҳмоқ. Боланинг қўлига шунча пул берасанми? Икки танга пулнинг ёнига уч танга қўшса бир сўм бўлади-я!

Ана шундан кейин оқсоқол қизига пулнинг қадри, пули бор одамнинг қўли узун бўлиши, қаерга борса ҳам хор бўлмаслигидан ваъз-насиҳат ўқиб кетди.

— Пул одамга дармон. Бели оғриган киши белига иккита юзталиқни боғлаб ётса оғриғи таққа қолади. Пули йўқ одам тез қарийди. Некалай вақтидаги пулларни сен кўрмагансан. Ҳар пуллар эдики, ушласанг қўлинг яйрайди. Золим пулни ипак қоғоздан чиқазарди. Бу пуллар ҳам пулми. Салга йиртилади. Сўлкавойини гиштга ташласанг жиринг қилиб кетарди. Раҳматлик дадам ўлганда мерос тақсим бўлиб, менга битта червон теккан эди. Тишимда тишлаб юриб ўша червонни жу-

вонмарг қилганман. Инқилоб бўлиб, ўтмайдиган бўлиб қолган. Эсимга тушса ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади.

Рисолат дадасидан бу хил гапларни кўп эшитган. Кўп эшитаверганидан қулоғи пишиб қолган эди. У ҳам дадасидек қўлига пул тушса, туфлаб ҳамёнига тугарди.

Иноят оқсоқол эшак кетидан юриб бозор йўлига чиқиб олди. Невараси бошида сават билан ўтган-кетганга анграйиб гоҳ орқада қолади, гоҳ ундан ўзиб кетади.

Кўча бетндаги гўнг уйиб қўйилган жойда иккита хўроз қанотини ерга судраб бир-бирига ташланмоқчи бўлиб турибди. Боланинг икки кўзи ўшанда. Томоғининг тагидаги патлари ҳурпайиб кетган қизил хўроз кўкрагини ерга тегизай-тегизай деб олдинга сапчи-моқчи.

Бола ёнланмасига юриб кета туриб ундан кўзини узмайди. Бирдан нима бало бўлди-ю, бошидаги сават беҳининг энгашгаи шохига тегиб кетди. Бола ўзини ўнглаёлмай қолди. Сават бошидан учиб балчиққа тўнкарилиб тушди. Уриклар лойга қоришди.

Иноят оқсоқолнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Югуриб келиб неварасининг орқасига иккини тепди. Бола мункиб кўкраги билан ерга йиқилди.

— Ҳароми! Улдираман! Тер, ҳозир териб ол!

Бола кўзларини жавдиратиб, балчиқ кечиб ўрикларни тера бошлади.

Оқсоқол жаҳлдан кўкариб, болага ҳамон ўшқирарди.

— Аттанг, аттанг, етмиш сўмли мол эди-я. Ҳали қараб тур!

V

Рисолат чўл деганда кўчма қум бургутдек учиб юрган, бўрилар, аждаҳолар келсанг ютаман, деб турган жойни тасаввур қиларди. У эртақларда эшитган борса-келмасни Найман тарафларда бўлса керак, деб ўйлаб юрар эди. У шунча қувлиги билан ҳали кўп нарсаларни билмасди. Самолёт у ёқда турсин, ҳали поездга ҳам тушмаган эди. Рисолат учун бутун дунё шу Чортерак билан Марғилон атрофларидан иборат эди. Эри фронтга кетди. Ундан хат-хабар келиб турарди. Эрининг хатларини

ўқиганда уруш бўлаётган жойлар назарида Найманнинг орқа тарафларида бўлиб туюларди.

У бугун Найманга, Чортеракдан туриб чақирса овози етадиган жойга грузовойда минг марта ё олло, деб етиб келди.

Найман сира чўлга ўхшамасди. Қани, қуш учса қаноти, одам юрса оёғи куядиган чўл? Ҳамма ёқ гишт, цемент, ёғоч.

Қулоғига қалам қистирган дурадгор чоллар пайраҳага кўмилиб тахта рандаляшпти. Олдига клеёнка фартук тутиб олган қизлар гишт теришпти. Бир жуфт тол тагидаги сўрида одам кўп. Патефон тинмай «Боғ аро»ни олиб турибди. Машина тўккан шағалнинг қалдирашидан унинг овози эшитилмай кетади.

Найман борган сари гавжум бўлиб борарди. Ҳарбий госпиталь ҳам шу ёққа ёрдамчи хўжалик учун жой олиб, бир ҳафтадан бери тўқай буздиради. Яраси энгилроқ аскар болалар тол тагидаги сўрини тўлдириб урушда кўрганлари, қайси шаҳарда нима бўлгани тўгрисида гапириб беришарди.

Аскар болалар учун бу ёқда алоҳида қозон қайнатилмасди. Заркентдан кунига уч маҳал машина қатнаб, уларга овқат таширди. Шу баҳона бўлиб Зириллама билан Найман ораси икки қадам бўлиб қолди.

Шоли сепиб бўлинган. Баҳор жалалари полларни сувга тўлдириб шоли қиёғининг қулоғидан тортиб чиқарди. Энди кўпчиликнинг қўли бўшаб иморатга уриниб кетганди. Тоға Зириллама қишлоғидаги азим теракларни кестириб, иморатларингга яратинглар, деб госпиталь машинасида олти марта ёғоч юборди.

Низомжон ҳам иморатга уннаб кетганди. Ўзи гишт қуйиб, ўзи девор кўтарди. Бир уй, бир айвон. Айвонидан тўқай шундоққина кўриниб туради. Тепасига тўсин тегиб, шох-шабба бостириб лўмбоз қўйишга тайёрлади. Тоға юборган ёғочлардан Низомжонга тегмади. Икромжон уни атайин рўйхатга киритмади. Аввалига Низомжон ҳайрон бўлиб юрган эди, Икромжоннинг ўзи ёрилиб қолди.

— Ука, сен шошмасанг ҳам бўлади. Аввал бола-чақаси қишлоқда қолганларнинг иши битсин. Ярим рўзгори қишлоқда қолиб жуда бесаранжом бўлиб кетишди. Ортиб қолса, албатта сенга бераман.

Низомжон унинг гапидан ранжимасди. Тўғри, деб ўз

ишини қилиб юраверди. Вақт бекор ўтмасин деб, лой қориб тепаси ёпилмаган уй деворини сувамоқчи бўлди.

Рисолат машинада бировни бийлатмай олиб келган икки челак ўрик билан бир қийиқ бодрингни олдига қўйиб савдони бошлаб юборди. У қўш палла тарозида электр чиганоғидан посанги қилинган тош билан ўрик тортарди. Кимсан, қайдан келдинг, деб ҳеч ким сўрамади. Қайтага чўлга шундоқ тансиқ нарсани олиб келгани учун дуо қилишарди.

— Кеп қолнинг, бодрингнинг иккитаси уч сўм, ўригнинг килоси олти сўм. Чортеракнинг оқ ўригидан қуруқ қолманг...

Низомжон чодир орқасида цемент қораётган эди. Одамларнинг говур-гувури орасида қулоғига ўқтин-ўқтин аллақандай таниш овоз эшитилиб қоларди. Ким бўлди бу, деб қулоқ солди Низомжон. Овоз таниш, жуда таниш. У белкуракни ташлаб чодир орқасидан чиқди. Хода уйиб қўйилган жойнинг олдида одамлар тўдаланиб нимадир қилишяпти. Низомжон беихтиёр ўша тарафга қараб юра бошлади. Тўдани ёриб қаради-ю, эси оққанча туриб қолди. Опаси. Қўша-қўша билагузуклар тақилган билагини шимариб, ўрик тортяпти. У челак тагида қолган охирги эзилган ўрикларни тортмай, боринг-э, бир кило чиқсаям сизники, чиқмасаям сизники, деб дурадгор чолнинг фартуғига тўкди.

Низомжон қишлоғининг таърифли ўригини жуда соғинган эди. Тол попук чиқазгандан бери кун санарди. Ўрик гуллаган бўлса керак, гўра туккандир, ранг олиб қолгандир. Тагига тапиллаб тўкилаётгандир...

Рисолат дурадгор чолдан пулни олиб, ёқасига қўл суқиб, кўкрагига жойларкан, бирдан Низомжонга кўзи тушиб қолди.

— Вой, опагинанг айлансин, қаёқларда юрибсан? Мунча бемеҳр бўлмасанг, мунча тошбағир бўлмасанг!..

У тура солиб Низомжоннинг бўйнига осилиб олди. Йиғлаб унинг ҳамма ёғини шилта қилиб юборди. Уларга ҳайрон бўлиб қараб турган кишилар секин-секин тарқаб кетишди. Рисолат уни бағридан бўшатиб хомага ўтирди.

— Биз томонларда нима қилиб юрибсан, опа?— деди Низомжон ҳайрон бўлиб.

Рисолат унга ўпкали қараб қўйди.

— Шунақасан-да. Жигар жигарни қўмсайди. Сендан бошқа кимим бор. Дадам қариб ҳассага таяниб қолган. Кечалари тушимга кирасан, бирам кўргим келади. Ош есам ҳам сенга илинаман, сув ичсам ҳам. Уригимиз бошини еб пишиб ётибди, оғзинг тегсин, деб олиб келган эдим. Сени тополмай сотворақолдим. Ҳеч бўлмаса йўл кирамни кўтарар-ку, дедим.

Низомжон, опам менга ўриқдан олиб қолгандир, деб ўйлаган эди. У шундай хаёл қилганда, Зебихонни бир ўрик билан сийлаб қўяй, деб ҳам кўнглидан ўтказган эди. Сув ичса ҳам илинадиган опаси ўриқларни сотиб бўлган экан. Низомжон тамшаниб танглайига йиғилган сувни қулт этиб ютиб қўйди.

— Аҳволинг қалай?— деди Рисолат унинг эскиб, ёғи чиқиб кетган кийимларига таънали қараб.

— Яхши,— деди Низомжон.

— Ҳм, яхшилигини кўриб турибман.

Низомжон шундагина ўзига разм солиб, кийим-бошининг тутдек тўкилиб кетганини билди. Дарров ўзини оқлашга урина бошлади.

— Гап кийимдами, опа. Кийим топиладиган нарса.

— Бўлмаса шунча юриб нима топдинг?— Рисолат қовогини солиб гапирди. У шу гап билан Низомжонни тамоман мот қилмоқчи бўлганди.

Низомжон бошини кўтариб ғурур билан гапирди.

— Одамлигимни топдим, опа, одамлигимни.

Рисолат нима дейишини билмай унинг оғзига қараб анграйиб қолди.

Опа-ука анча вақтгача бири бирига айтадиган гап тополмай индамай ўтиришди. Жимликни Рисолат бузди.

— Дилдорга хат ёзган экансан.

У шу гапини айтди-ю, укасининг юзида, кўзида қанақа ўзгаришлар бўлишини билмоқчи бўлиб тикилиб турди. Ростдан ҳам Низомжон ғалати бўлиб кетди. Рисолат ичида: тамом, қўлга тушди, деб хулоса чиқарди.

— Хатни ўқидингми?

Ҳар қандай айёрга бир соддалик кифоя қилади, дегандек битта соддалик билан Рисолат сирни бой бериб қўйди.

— Менга хатини ўқитармиди. Мен унақа ошиқ-маъшуқларнинг хатларини ўқимайман. Менга қара, бола. Ўз опангдан яшириб нима қиласан. Ахир бир кун бўладиган иш бўлгандан кейин айтавер. Нима қиласан бай-

ти газал ёзиб овора бўлиб. Менга айтиб қўйсанг ҳаммасини саришта қиламан. Қани, айт-чи, ўзи нима дейди?

Низомжон опасининг гапни буриб кетганидан ҳайрон бўлиб уни тўхтатишга уриниб кўрди ҳамки бўлмади. У тўхтамай гапирарди.

— Дадамнинг ҳам нияти шу эди. Ўзинг аҳмоқлик қилиб қўйиб, энди боришга бетинг чидамаяпти. Ҳали ҳам бўлса томорқангдаги шолини ўриб олгандан кейин қишлоққа кет. Тўйни қилайлик.

Низомжон хандон ташлаб кулиб юборди. Ингирма сотих жойдаги шолдан ҳам хабар топишипти-да!

— Менга қара, опа,— деди Низомжон кинояли кулиб.— Бу савдони бошингдан чиқариб ташла. Дилдорга уйланиш ниятим ҳам йўқ. Ундан Каримнинг адресини сўраб хат ёзганман. Агар бу ёғини ҳам билгинг келаётган бўлса, сен билан дадам етказган озорлар учун Дилдордан уэр сўрадим. Қишлоққа қайтиб бормайман. Ишонавер. Қарорим қатъий. Уйланмоқчи бўлсам шу ерда уйланиб, уй-жойли бўлиб қолиб кетаман. Гапнинг очигини айтсам, кимга уйланишим ҳам тайинли.

Низомжон ёнбошига бурилиб ҳавозадаги чолга гишт узатаётган Зебихонни кўрсатди. Зебихоннинг эғнида рангини офтоб кўтарган чит кўйлак. Сочини бошига чамбарак қилиб олган. Оёғидаги брезент этигининг қўнжларигача лой бўлиб кетган эди. У шу аҳволда ҳам чиройли кўринарди. Ҳар энгашиб челақдаги лойни олаётганда беллари жуда ҳам нозик эгилиб кетарди. Рисолат унга қараб маҳлиё бўлиб қолди. Аммо сир бой бермади.

— Совуққина экан. Дидинг қурсин. Келиб-келиб шуни топдингми. Дилдор қаёқда-ю, бу турқи совуқ қаёқда!

Чинакамига Дилдор Зебига қараганда кўркавроқ эди. Рисолат укасини ўйлашга ҳам қўймай, бидирлашдан тўхтамасди.

— Бутун топган-тутганингни шунга едириб юборгандирсан? Арзиса ҳам гўрга эди.

— Тўхта, тўхта, опа, дурустроқ қарагин, жуда чиройли. Ақллигини айтмайсанми.

— Хотин кишига ақлнинг нима кераги бор? Уйим деса, рўзгорим деса, эрининг измидан чиқмаса, бўлди. Шу ақлли бўлгани.

— Вой-бў, опа, дадамдан ҳам ўтиб кетибсан-а! На-

заримда, йигирма ўттиз йил орқага қайтиб кетганга ўхшайсан.

— Орқада қолган бўлсам ҳам рўзгорим бут, поччанг келгунча болаларни зориқтирмай боқиб турибманми? Бундан бошқа менга нима керак? Сочимни кесиб, калта кўйлак кийсам дурустмиди?

Низомжон опасининг феълيني яхши биларди. Унга гап билан бас келиш қийин. У ҳам дунёни пулдан, молдан иборат, деб биладиганлардан.

Низомжон тиззасига тиралиб ўрнидан турди.

— Ўзинг нимага келгандинг?

— Сени кўргани, дедим-ку.

— Қўйсанг-чи, ўрик сотгани келгансан.

У шундай деди-ю, бир қориндан талашиб тушган опаси жигари бўлишига қарамай дангал гапирди.

— Менда бошқа гапинг бўлмаса, кета қол. Бошқа келиб овора бўлиб юрма!

— Хайдаяпсанми, ҳали?— деди Рисолат кўзига ёш олиб.— Ўз опангни, узоқдан дийдорингни кўргани келган опангни қувлаяпсанми? Войдод, бу қанақа бемехр бола чиқди!

— Секин гапир, бақирма. Одамлар эшитади!

— Эшитсин, эшитиб сенинг кимлигингни билиб қўйишсин.

Низомжон сал ён берди. Яна чўнқайиб опасининг қаршисига ўтирди.

— Хўш, нима дейсан? Очигини айтавер.

Рисолат ходадан туриб тўнқариб қўйган челақка ўрнашиб ўтириб олди.

— Дадам қариб қолди. Сен ўйлаган илгариги топишлар йўқ энди. Бир тийинсиз, уйга қамалиб ўтирипти. Хотин бошим билан ўрик сотиб, бодринг сотиб овқатига қараяпман. Сендек ўғли бўла туриб оч ўтирипти. Худо кўрсатмасин, ўлиб-нетиб қолса оғзига сув томизадиган одам ҳам йўқ.

Низомжон опасининг гапига ишонди.

— Хўп, озроқ пулим бор. Бераман. Кўйлак, этик олишга йиғиб юрган эдим. Майли, кейинроқ оларман. У ёнидан уч юз сўмча пул олиб опасига берди.

— Дадам бечора Биринчи Май байрамида ҳам оқлик киймади Бу пулинг нима бўлади?

— Бошқа йўқ-да. Кейин яна юборарман.

Рисолат ўрнидан турди.

— Майли, бўлмасам мен кетай. Шағал опкелган машина қайтмоқчи бўлиб турибди. Шундан қолмай.

У машина томонга кета туриб Зебихонга ер остидан назар ташлади. Ҳавозадан тушаётган Зебихоннинг кўзи Рисолатнинг кўзи билан тўқнашиб қолди. Рисолат уни еб юборгудек бўлиб ўқрайган эди, Зебихон эсанкираб оз бўлмаса ҳавозадан ағдарилиб кетай деди.

Челак-пелаклари билан Низомжон опасини машинага чиқазиб қўйди. Жигар экан, машина орқасидан юрагин увушиб қараб қолди.

Йўл бошида хомуш турган Низомжоннинг олдига Зебихон келди.

— Низомжон, бугун ўрикхўрлик қиларканмиз-да. Онангиз ўрик олиб кептилар, деб эшитдим.

Низомжон ноилжой илжайиб қўйди.

— Ўрикни иккаламиз ҳам келаси ўрик пишиғида ейдиган бўлдик. Мен ҳам данагини кўриб қолдим, холос.

У Зебихонга опасининг таърифини қилиб берган эди. Унинг бошидан ўтган савдоларнинг барини билган Зебихон индамай кулибгина қўя қолди. Иккови аста юриб дуралгорлар олдидан ўтишаётганда бир чол ўрикнинг таърифини қиларди.

— Дунёда Чортеракнинг ўригига етадиган ўрик бўлмайди. Шираси данагига ҳам уриб кетади-я жонворнинг. Данагини экиб кўпайтириш керак.

Зебихон қилт этиб тупук югди. Унинг ўрик егиси келганини Низомжон билиб турарди. Кўнглидан: «Ноинсоф онам, тўрттагина опқўймапти-я», деган гап ўтди.

VI

Асрорадан хат келди.

У конверт ичига Каримжоннинг адресини ҳам солиб юборипти.

Хатда шундай гаплар бор эди:

«Ҳозир звеномизда катта тўй. Ўтган йили мудофаа фонди учун пландан ташқари юборган икки юз олтмиш кило пилла учун СССР Мудофаа Комитетидан звеномизнинг аъзоларига номма-ном ташаккурнома келди. Сенга ҳам бор. Табриклайман. Вақтинг бўлса келиб олиб кет. Комсомоллик саломи билан Асрора».

Низомжоннинг чеҳраси ёришиб кетди. Шу пайт кадр-

дон дўстлари, мактабдошлари орасида бўлмаганига ачинди.

У ўтган йилги пилла ҳосилини яхши эслайди. Низомжон яхши ишлаган. Ўшанда у барг кесар, қурт тутган қизларнинг уйига обориб берарди. Азон пайтларида туриб, то барг офтобда илиб қолмасдан кесиб, нишига чиққунча тахт қилиб қўярди. Бир кун жуда вақтли уйғондида, тешани белбоғига қистириб, тут кесгани кетди. Кечқурун ўртоқлари билан кўпроқ ўтириб қолганидан уйқуга тўймаганди. Барг кесаётиб кўзи юмулиб кетаверди. Довдираб шох қолиб тешани қўлига уриб юборди. Иккита панжаси шартта узилиб тушди-ю жонҳолатда бир қўли билан осилиб тутдан тушди.

Шу узилиб тушган иккита бармоқ туфайли у армяндан қолиб кетди. Мана шу иккита бармоқ туфайли у бу томонларда юрипти. Агар ўша бепарволик бўлмаганда у Каримжон қатори фронтда бўларди.

Асроранинг хати Низомжонни анча руҳлантириб қўйганди. У шу арзимас иши учун бундай катта мукофот бўлишини сира ўйламаган эди. Мудофаа Комитети унга ташаккур эълон қипти. Бу жуда катта мукофот. Бу катта бахт.

Шу кунни Низомжон ўзида йўқ бир кайфиятда илжайиб юрди. Сал холироқ жой топса дарров хатни олади-да, ўқийди. Ўқиган сари ич-ичидан қувонади. Унинг бу кайфиятидан ҳайрон бўлган Икромжон, нима гап, деб сўраганда у:

— Ўзим, шундай...— деб қўя қолди.

Кейин у ўзи ўзига, нима учун яшираман, деб савол берди-да, хатдаги гапларни унга айтиб берди.

— Баракалла, болам. Табриклайман,— деди Икромжон.— Астойдил қилинган меҳнат зое кетмайди, шунақа.

— Бир кунгина қишлоққа бориб келсам, шунга нима дейсиз?

— Бир кун эмас, икки куноқ бора қол. Ҳамқишлоқларингни ҳам соғингандирсан. Майли, майли, болам.

Кечга бориб жала қуйиб, тонг отгунча момақалди роқ гумбурлаб чиқди. Ёмғир палатадан ўтиб, кўрпа-ёстиқларни ҳам шалоббо қилиб юборди. Икромжон билан Низомжон чопон ёпиниб мижжа қоқмай чиқишди. Эрталаб ҳам ҳаво қовоғини солиб турган эди. Хайрият, бир шамол бўлди-ю, булутни ҳайдаб кетди. Чарақлаб

офтоб чиқиб, шолиторлик полларини тўлдирган ёмғир сувларини ойнадек ялтиратди.

— Энди, бўлмади. Эртага борасан. Ҳозир шолиторликни бир шалоплатмасак бўлмайди.

Одатда шолиторлик ботқоғида қанча кўп шалоплатиб юрилса, шунча қиёғи кўп бўлади. Оёқ тағида букилиб қолган шолти пояси бағри ерга теккан жойидан илдиз отиб, қўшалоқ шох чиқазади. Шунинг учун ҳам шолиторлар сувни лойқалатиб шолитопядан чиқишмай кечиб юраверишади.

Икромжон якка оёқда кезишдан фойда йўқ, деб ёғоч оёғининг учига эски этикнинг тағ чарминни қоқиб олганди. У энди қўш товон билан шолти кезишни мўлжаллаб турарди.

Низомжон унинг гапини қайтаролмади. Икковлаб ўз участкаларига қараб кетишди. Низомжон Икромжоннинг шимини тиззасигача шимариб сувга тушишини кузатиб тураркан, бу одамдаги бардошга қойил қоларди. Унинг энди ҳеч кимни йўқ. У ёлғиз бошига мунча уринишининг нима зарурлиги бор, деб ўтирмай туну кун шолитопядан чиқмайди. Ҳамма ўзига иморат учун жой олиб, гишт териб тиклаб қўйганда бу одам ҳеч нарса қилмади. Низомжон кейин билса, у ўзига теккан жойини ушга берган экан. Айниқса, Икромжон Жаннат хола ўлгандан кейин ўзини ишга урди. Ҳали уни қилар, ҳали буни қилар, ишқилиб, тинмасди.

Қечқурунлари ҳориб-чарчаб чодирини олдида якка ўзи чой ичиб ўтирарди. Тол тағидаги сўрида гурунглашиб ўғирганларининг олдига бормади. Улар суҳбатига аралашмаслигининг сабабини Низомжон биларди.

Кўпчилиكنинг ё акаси, ё ўғли урушда. Улар албатта болаларидан келган хатини ўқишади, урушдан, олинган шаҳардан гаплашиб ўтиришади. Агар Икромжон улар ёнида бўлса, очилиб гаплаша олмайди. Уни аяб бутунлай бошқа гаплардан эзмаланиб қолишади. Икромжон улар суҳбатига тушиб қолганда чодирга табиати бир тарз бўлиб қайтарди. Ушандай кезларда то ярим кечагача чодир олдида қоп-қора осмонга тикилиб ўтиради-да, кейин ўрнига кириб ётади. Ётиб ҳам дарров ухлай қолмасди. Ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилиб тўлганиб чиқади.

Низомжон унинг ёғоч оёқ билан шолитопяни шалоплатиб, сувни лойқалатиб юришини кўриб продасига қо-

Йил бўларди. Одамнинг жони пўлатдан қаттиқ, деб шуни айтарканлар-да, деб дилидан ўтказиб қўяди. Боласи бошига солган шармандалик, хотинининг доғи-ҳасратла ўлиб кетиши ҳам унинг қаддини буколмади. Бу одэм пўлатдан ҳам қаттиқ.

Низомжон ҳам шимини тиззасига шимариб сувга тушди. Сувни шалоплатиб унинг қаторига ўтди. Энди уларнинг икковлари ёнма-ён боришарди.

— Кечаги ёмғирнинг шарофати, ука. Ёмғир эмас, осмондан ош, нон ёғди. Қут-барака ёғди.— Икромжон зарур бир гап эсига тушиб қолгандек бирдан юришдан тўхтади.— Э, ука, сигирни арқонлаш эсимдан чиқибди-ку. Малол келмаса бирров бориб қозинини серўгроқ жойга қоқиб келгин.

Низомжон дарров сувдан чиқди. У эрталаб Икромжон сигирни олиб кетаётган жойини кўрган эди. Уша ёққа қараб юра бошлади.

Икромжон хотини ўлгандан кейин сигирга ҳам қарамай қўйганди. Сигир бўлса ўн кундан бери сутдан қолган. Унинг сутдан қолишига сира сабаб йўқ эди. Худди кечаси биров келиб соғиб қўяётганга ўхшайди. Ким соғиши мумкин? Икромжон шундоқ ҳам соғилган сутни челақка солиб сўрига опчиқиб қўяди. Боласи борлар керагича чиннисига солиб кетаверишади. Бировдан гумон қилишга Икромжоннинг дили оғрирди.

Низомжон тўда-тўда бўлиб ўсиб ётган савағич уюмлари орасидан айланиб ялангликка чиқди. Сигир бая бойланган жойида турибди. Ҳар замон энгашиб орқа оёғига қараб қўяди. Низомжон бунга парво қилмади. Яқинига борганда бирдан қўрқиб кетди. Жонҳолатда орқасига беш-олти қадам тисарилганини билмай қолди.

Сигирнинг елинига қўйдан каттароқ эчкемар ёпишиб олган эди. Эчкемарнинг бақаникига ўхшаш лабларидан қон аралаш олпоқ сут томарди. У одам шарпасини сезиб елидан оғзини олиб, ўнг ёнбошига қаради-да, шошиб узун думи билан хас-чўпларни тўзитиб қамншлар орасига кириб кетди.

Низомжон ранги қум оқариб серрайганча турарди.

У ҳушига келиб унга мўлтираб турган сигирга қаради. Кейин елинидан қон оқаётганини кўриб дарров олдига борди. Эчкемар бир эмчакни сўриб, моматалоқ қилиб юборган эди. Низомжон унга раҳми келиб дар-

ров қозикни суғурди-да, Икромжон ишлаётган жойга етаклаб келди.

— Сигирнинг аҳволини қаранг, амаки. Эчкемар сўриб кетибди.

Икромжон шошиб сувдан чиқди. Энгашиб елинга қаради. Бошини сарак-сарак қилиб сигирнинг бўйинларидан, сагрисидан силади.

— Жонвор, жонингни қийнабди-ку. Эчкемарга йўлиқибсан-да. Жонвор, жонвор.

Низомжонга сигирнинг сутдан қолганлигини Икромжон айтган эди. Кимдир соғиб қўяпти, деганди.

— Сигирнинг сутдан қолиши энди маълум,— деди Низомжон.

Икромжон бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, ука. Эчкемар эмса манавунақа елинни яра қилади. Сутдан қолишининг сабаби бошқа бўлиши керак. Жонвор, энди боласини қандоқ эмизади. Менга бу ташвиш ҳам бор эдими?

Икромжон сигирни етаклаб кетаркан, орқасига ўгирилди.

— Ука, бу ёғини ўзинг эплаштириб турасан-да. Машина кетадиган бўлса сигирни қишлоққа бериб юбормасам бўлмайди. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эп-лолмайдиганга ўхшаймиз.

Низомжон қурилиш бўлаётган жойда машина гуриллаганини эшитган эди. Ҳали қайтиб кетмаган бўлса керак, кетса овози чиқиб қоларди, деб ўйлади-да:

— Бўлмаса, тезроқ боринг, машина кетиб қолмасин,— деди.

Икромжон кетиши билан у яна сувга тушди. Ботқоқни шалолатиб кечаркан, Икромжон ҳақида ўйларди. Яқин тўрт ой ҳамхона бўлиб унинг дардини, юрагидаги ҳамма гапини билиб олган эди. Ҳар гал Икромжонни ўйлаганда сабри бардошига қойил қоларди. Қани, мен ҳам шунга ўхшасам, деб ният қиларди. Ҳатто бир кун унинг ўзига, мен ҳам сизга ўхшаган бўлсам, деб гап бошлаганда, Икромжон гапини бўлиб қўйган эди.

— Қўй, қўй, болам, менга ўхшама. Сен менга ўхшаган бўлмайсан. Мен жуда бахтсиз одамман.

У шу гапни айтиб юзини тескари ўгириб этагига кўзини артганди.

Ушанда Низомжон бўйнига осилиб юзини ўзига қаратган эди. Икромжон ҳеч нарса бўлмагандек кўз ёши-

ни қилт этиб ютиб ўғирилганди. У Низомжонга шундай ўрганиб қолган эдики, овқатдан сал кечикса, товоқда овқатини кўтариб орқасидан қидириб юрар эди. Бир кун эрталаб кийиниб кетаётганида чўнтагида бир нарса дўмбайиб турганини сезиб, дарров қўлини солди. Бир чақмоқ қанд.

Улар бир-бирларига жуда ўрганишиб қолишган эди.

Низомжон шундай хаёллар билан ботқоқ кечаркан, машина гуриллаганини эшитди. Бошини кўтарган эди, қўлида газетага ўроқлиқ бир нарса кўтариб турган Зебихонни кўрди.

— Нима қилиб лой кечиб юрибсиз?— деди Зебихон,

Низомжон унга нима деб жавоб қайтаришини билмай сувдан чиқди.

— Опангиз опкеган ўриikka бизни бийлатмаган эдингиз. Мана, сиз хасислик қилган бўлсангиз, биз сахилик қиламиз.

Зебихон кўкат устига қоғозга ўроқлиқ икки килоча ўрикни ёзиб қўйди.

— Ия, қайдан олдингиз?

— Узумини енгу боғини суриштирманг.

Иккови ўрик тепасига чўнқайиб ўтиришди.

— Олинг!— деди Зебихон.

— Аввал сиз олинг,— деди ўриikka қўл урмай Низомжон.

— Мен еганман. Сизга олиб келдим.

— Шундоқ бўлса ҳам сиз аввал олинг.

— Йўқ, сиз аввал олинг.

Низомжон ноилож тухумдек оппоқ ўрикни қўлига олиб томоша қилди. Кейин ейишга кўзи қиймагандек авайлаб оғзига солди. Зебихон ҳам биттасини олди.

— Вой, мунча ширин?

— Ия,— деди Низомжон,— ҳозир, мен ўрик еганман, дегандингиз-ку.

Зебихон ёлғони фош бўлиб қолганидан гапни ҳазилга буриб юборди.

— Боя еганим сал гўрроқ эди-да.

— Ростини айтинг, қаердан олдингиз? Худди қишлоғимизнинг ўригига ўхшайди. Бутун Фарғона водийсида Чортерақдан олдин ўрик пишмайди. Бошқа жойларда энди ранг олаётган бўлса ажаб эмас.

Зебихон ҳали қишлоқдан келган машинада бир чол икки яшиқ ўрик опкелиб сотганини айтиб берди.

— Жуда ғалати чол экан. Суриштирмаган гапи қолмади. Икромжон амаким билан бир балоларни ғижиллашиб ҳам олди. Сизнинг битмаган уйингиз деворларини силкитиб ҳам кўрди. Урик олаётганимда менга шунақаям ёмон қарадики, кўрқиб кетдим.

Низомжон унинг гапига унча парво қилмади. Биронта безбет чайқовчидир-да, деб қўя қолди.

Низомжон сувга қайтиб тушмади. Зебихон билан орқага қайтди. У йўлда эртага қишлоғига бориб келмоқчилигини айтган эди, Зебихоннинг ранги қум оқариб кетди.

— Қишлоқда нима қиласиз? Дилдорхонни соғиниб қолгандирсиз-да.

Низомжон ундан бу хил гапни кутмаган эди. Шошиб ёнидан хатни чиқазиб қўлига берди. Зебихон хатни ўқинмай қайтиб берди.

— Мен унақа бировларнинг хатини ўқийдиганлардан эмасман. Сирли гап бўлмаса, шундоқ айтиб қўявериинг. Ишонаман,— деди.

Низомжон боришининг сабабини айтган эди, Зебихон, шундай демайсизми, деб юборганини ўзи билмай қолди. У шайтонлик қилиб қиқирлаб кулди.

— Менга нима олиб келасиз? Суюнчисига нима совға қиласиз?

— Сизгами? Сизга...— Низомжон нима опкелишини ўзи ҳам билмасди. Нима опкелиши мумкин? У ҳам гапни ҳазилга бурди.— Сизга жонимни саломат қайтариб олиб келаман. Эшитяпсизми? Сизга ўзимни бутунлай опкелиб бераман.

Мана шу гапни Низомжон икки ойдан бери очиқ айтолмай гаранг эди. Ҳазил-ҳазил билан, унча уринтириб ўтирмай, ўйлатиб ўтирмай оғзидан чиқди кетди.

Зебихон ўзини билмаганга, тушунмаганга солди.

— Э, атлас олиб келармикансиз депман.

— Атлас ҳозир отлиққа йўқ-ку, биз пиёдаларга йўл бўлсин.

— Сизга пиёда бўлсин, деб ким айтди, отлиқ бўлингда. Ҳазиллашдим. Ҳазиллашдим. Шу маҳалда атласга бало борми, Низомжон ака.

Низомжон пайтдан фойдаланиб унинг билагидан ушлади. Зеби ўзини сал олиб қочгандек бўлди-ю, аммо билагини тортиб олмади. Низомжон қўлига унча эрк бермади. Бу унинг бояги айтган гапига қизлик иффати билан қайтарилган жавоб эканини тушунди. Шу аҳвол

да йигирма-ўттиз қадам босишгандан кейин Зебихон унинг кўзига қараб ғалати, ғамзага ўхшаш табассум билан билагини унинг қўлидан бўшатди.

— Етар, а? Бўлмаса суйилиб кетасиз.

Низомжон шу топда шундай кучли бўлиб кетган эдики, бир ўзи мана шу поёни йўқ чўлни ағдар-тўнтар қилиб ташлашга қодирдек эди.

Осмон ҳам, сап-сариқ чўл ҳам кўзига ажойиб чаман бўлиб кўриниб кетди. Қулоғига аллақандай ёқимли говушлар эшитила бошлади. Уйдан чиққандан бери танига ҳокимлик қилиб келаётган карахтлик шу оннинг ўзидаёқ аллақайга гойиб бўлди қўйди, бир кўнгли: ҳозир Зебинни икки қўлимга кўтариб олайми, деса, бир кўнгли: қўй, қўй, мунча шошасан, дерди.

Иккови олдинма-кетди, очиқ-ошкора тол тагига келишди. Низомжон юрагида туғён қилаётган ҳисларни ҳамма билиб турибди, деб ўйлаган эди. Йўқ, одамлар илгаригича ўз ишлари билан овора. У ўзини тунда чироқ кўтарган одамдай ҳамманинг кўзи менда бўлади, деб ўйлаган эди. Йўқ, ҳеч ким қарамади. Чодир олдида кўк чой ичиб ўтирган Икромжон ҳам бош кўтариб ҳасратли боқди-да:

— Даданг келиб кетди,— деди.

Низомжон бетини ҳам артмай унинг олдига келди. Дарров Зебихоннинг бояги гапини эслади. Демак, ҳали ўрик сотиб кетган, Зебихонга совуқ қараган, Икромжон амаки билан ёжиллашган, иморатнинг деворини ушлаб кўрган дадаси экан-да! У Икромжон амакига нима дедийкин? Хафа қилмадимикин?

— Бетларингни артиб ол!— деди Икромжон меҳрибон товушда, кейин ёнидан учта юз сўмликини олиб узатди. У бу пулни илгаридан тайёрлаб қўйган бўлса керак, ёнидан олди-ю, санамай узатди.— Даданг қийналиб қонди. Сен бечорада пул йўқдир. Манавини обориб бер.

Низомжон пулни секин унинг тиззасига қўйди.

— Олмайман. Кеча опам олиб кетган. Уч юз сўм бериб юборганман.

Икромжон бошини кўтармай гапирди:

— Даданг билан ярашганинг дуруст бўлармиди.

Низомжон бошини қатъий силкиди.

— Йўқ, амаки, уйга энди бир умр қадам босмайман. Шу ерда бутунлай қоламан, деб аҳд қилганман.

Икромжон бошқа гапирмади. Фақат, ўзинг биласан, болам, деди холос. Иноят оқсоқол уни кўпчилик ўрта-сида ёмон ҳақорат қилган эди. Уни хоиндан олиб, хоинга солди. Менинг боламга ҳам хоинликни ўргатмоқчимсан, деди. Боламга шоли эктириб ўзинг пулламоқчимсан, деб ўдағайлади.

—Отасиман. Унинг топгани меники, қани, битта шолини у ёқ-бу ёқ қилиб кўр-чи, гаплашиб қўяман. Кўзимнинг нури, жигарбандимни Ватан йўлига қурбон қилиб қўйибман. Менинг совунимга кир ювмабсан ҳали.

Икромжон бош кўтармади. Чурқ этмай ўтираверди. Одамлар чолнинг ҳамма гапларини эшитишди. Икромжон бош кўтариб уларнинг кўзига қаролмай қолганди. Низомжон ҳали келганда, у ўша ўтирганича, бошини экканича ўтирган эди.

Низомжон унинг авзойидан жуда хунук иш бўлганини фаҳмлади-да, ёнига ўтирди.

— Дадам сизни хафа қилдими?

— Йўқ, ука, йўқ, ҳеч нима демади. Қийналиб қолдим, деди холос.

— Очигини айтинг, амаки, билай ахир.

Икромжон гапни бошқа ёққа бурворди.

— Эртага қишлоғингга шу аҳволда борма. Анави тугунда янги этигим бор. Этикни қайси оёғимга кияман, ўғлим. Сен киявер. Гимнастёркам сал кенгроқ келса, ҳечқиси йўқ. Сал одамга ўхшаб бор. Хор бўпқопти, дейишмасин, болам.

Толга осиглиқ кетмонни тош билан уриб одамларни кечки овқатга чақиришди.

Иккови ҳам ўрниларидан туришди.

Тагида тутун буруқсаётган бак олдида тунов кунги маршалларнинг кичиги — Тўппонча полвон шалағи чиқиб кетган мотоциклнинг гилдирагига ел бераётган эди. Низомжон тўхтаб унга салом берди.

— Мулло бўлинг, иним. Ишлар қалай?

— Ёмонмас, полвон амаки. Отингиз қани?

Тўппонча полвон гарданини қашиб унга маъноли қараб қўйди.

— Отми? От фронтга кетди. Отлар ҳам урушишяпти, иним. Сен билан биз бақларда юрибмиз, холос. Қани, бекор тургандан, бекор ишла, дейдилар. Тўрттагина ел уриб юбор!

Низомжон насосни олиб чаққон-чаққон ел бера бошлади. Қўлида тоғорача билан боласини опичлаб ошхонага ўтиб кетаётган Тўланбой уни кўриб тўхтади.

— Ҳа, божа, ишлар катайса дейман?

У ўз гапидан ўзи таъсирланиб тоғорачани чирманда қилиб, ёр-ёр айтиб ошхонага кириб кетди.

VII.

Низомжон Чортеракка соат ўнларда кириб борди. У туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир деворига, таниш дарахтларда яшнаб турган кўм-кўк япроқларга суқ билан тикилиб борарди. Кечаги ёмғир ўт-ўланлар бетдаги чангларни ювиб кетган. Ариқ четларида тизза бўйи келиб қолган ўтлар ёмғирда ерга ётиб қолган экан, офтоб бағрига ўтиб энди қаддини ростлаб келаётибди. Том бўғотларидан, пахса деворларидан буғ кўтариляпти. Тарновга кўниб олган мусичалар ҳам ҳўл. Улар жуда хунук бўлиб кетишганди. Ҳар ёз қип-қизил бўлиб пишиб, Низомжоннинг кўзини ўйнатадиган ~~Нисё~~ амакининг олмаси белидан чўрт синиб деворга ёнбошлаб қопти. Унинг ёнғоқдек бўлиб қолган ғўралари худди кўчадан ўтган кетганнинг раҳмини келтириб, мўлтираб турганга ўхшайди. Урикзорнинг нари ёғидаги ёлғиз оёқ йўлдан бир тўда қариялар бошларига салла ўрнига қийиқ танғиб аста кетишяпти. Бу чоллар кўпинча тўй-маъракаларга, азаларга шу тариқа жимгина тизилишиб кетишарди. Қаллакланган тутзор орқасидан Дилдорларнинг оқ тунука томли уйи кўринганда Низомжон бир дам маъюс назар ташлади-ю, ортиқча ҳисларга берилишдан ўзини сақлаб жадал юриб кетди.

Йўл лой бўлиб кетганидан четдан, чимлар устидан борарди. Йўллардан арава қатнайвериб узун-узун излар қолдирган. Бу чуқур изларда ҳали ранги айнамаган ёмғир кўлоби йилтираб турарди. Низомжон этигини аяб кўлмаклардан эҳтиёт қилиб правление йўлига чиқиб олди.

Ана идора. Чап тарафдаги очиқ дераза комсомол комитетининг кабинети. Асрора кабинетдамикин? Ё далага чиқиб кетганмикин. Албатта уни койиб беради. У яхши қиз, уришади, уришади, кейин юмшайди. Асрора Карим-

жон билан ҳам аввал уришиб, юмдалашиб, кейин уни яхши кўриб қолган. Уни жонидан яхши кўрарди-ю, ба-рибир уришаверарди. Феъли шунақа унинг. У Қарим-жон билан ёқалашавериб, папирос чекишни ташлатди. Қаримжон олдин сочини юқорига тарамай чаккасига тушириб юрарди. Асрора, мунақасини ёмон кўраман, деб уни юқорига тарашга мажбур қилди. У Қаримжон билан ҳар кўришганда тирноғигача қарарди. Киши бил-мас қулоғининг ичига ҳам кўз ташлаб оларди. Агар тирноғи олинмаган бўлса, қулоғи кир бўлса нақ уни балога қўярди. Агар Қаримжон унинг гапини эламаса, кўпчилик йиғилиб турган жойда пайт пойлаб туриб юзига соларди. Қаримжон бир қизариб, бир бўзариб тишини қичирлатарди-ю, индаёлмасди. Айтганига кўн-масам кўпчилик ўртасида шарманда қилади, деб у ёқ-бу ёғини тузатиб, кейин унинг кўзига кўриқарди. Асро-ра тўпори қишлоқ боласини сал кунда кўпчиликнинг кўзига кўрсатиб қўйган эди. Қаримжоннинг онаси Ас-рорани дуо қиларди.

— Вой, барака топкур-э, ҳаммом деса лабига учуқ тошадиган боламни одам қилиб қўйдн-я.

Низомжон ана шуларни эслаб кулиб қўйди.

Правление олдида Адолат турарди. У Низомжонни кўриб қошларини кериб қараб қолди.

— Ҳа, қочоқ, қаёқларда юрибсан?

Низомжон гап тополмай чайналди. Унинг хижолат бўлаётганини сезган Адолат бошдан-оёқ бир қараб чиқ-ди-да:

— Жуда пўрим бўлиб кетибсан-ку,— деди.

Низомжон нима дейишини билмай илжайди. Адолат у билан қўл беришиб кўришаркан:

— Қани, юр!— деди,— Асрора опамни кўриб кела-миз. Шошма, кабинетга бир кириб чиқайлик-чи.

Адолат ичкарига юра бошлади. Низомжон унга эр-гашди. Комитет кабинети ўша Низомжон кўрган пайти-дан ўзгармапти. Ҳамма нарса жой-жойида. Фақат девор-да қизил рамкага солинган ёрлиқ. У яқинроқ бориб қаради. Бу ВЛКСМ Марказий Комитетининг пахтадан мўл ҳосил етиштиргани учун звенога юборилган фахрий ёрлиғи эди. Адолат стол тортмасидан қоғозга ўралган нарсани олди.

— Юр, кетдик!

Иккови яна ташқарига чиқишди.

— Қаёққа борамиз?— деди Низомжон юришдан тўхтаб.

— Асрора опамни кўриб келамиз, деяпман-ку сенга.

— Асрора қаёқда?

— Ҳали хабарнинг йўқми? Асрора опам касалхонадалар-ку.

— Нима қилди? Касалми?

Адолат нимэ дейишини, гапни шимадан бошлашни билмай унинг башарасига қараб турди-да:

— Юравер, йўлда айтиб бераман,— деди.

Иккови йўлга тушишди. Адолат катта йўлга чиқиб олшигандан кейин бўлган воқеани гапириб берди.

Асроранинг звеноси гўзаларини яганадан чиқариб, биринчи қуртни ҳам тутиб тамом қилган. Терилган пиллаларни араваларга ортиб пунктга жўнатиб бўлган эди. Ранс она сойнинг бериги томонидаги гўзалар ҳали ҳам яганадан чиқмаганини айтиб қолди.

— Гўза тўпикдан ошиб қолди. Хотинлар эплашолмаяпти. Ҳаммаси ёш болали хотинлар. Хаёли боласида, бир оёғи яслида, бир оёғи далада. Жон синглим, қизларингни ҳашарга обормасанг бўлмайдиганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, еттинчи звенода фақат фронтга кетганларнинг хотинлари ишлашарди. Соининг нариги тарафидаги яқинда Асроранинг қизлари каллаклаб кетган тутларга арқондан беланчак қилиб, уларнинг болаларига Ойша амма деган кампирни энага қилиб қўйишган. Эртасига Асрора қизларни ишга солиб уларга ёрдамга борди. Ҳавонинг қовоғи солиқ. Адир орқасида залварли кўрғошиндек булут кўтарилиб келарди. Адолат қўлини кўзига соябон қилиб ўша тарафга қаради-да:

— Вой-бў, Майманага роса жала қуяяпти,— деди.

Ҳамма булут кўтарилаётган адир тепасига қаради. Ҳақиқатан ҳам ўша тарафга жала қуяётгани шундоққина биллиниб турарди. Бирдан шамол эсиб бирпасда бўронга айланиб кетди. Шамол звено ерини айланма қилиб ўраб олган теракларнинг белини букиб, шафтолиларнинг шохларини қарсиллатиб синдирадди. Бўрон Адолатнинг бошидаги рўмолни юлиб учириб кетди. У рўмолни қувиб сой ёқасига келганда бирдан тўхтади. Сои қутуриб, лойқаланиб, кўпириб оқарди. Майманага келган сел адирлардан қуйилиб шу сойга тушаётган эди. Хотинлар қий-чув кўтаришди. Соининг нариги бетидан энага кампир ташвишли қўл силтади. Хотинлар чувил-

лашиб сой ёқасига келишди. Утишнинг иложин йўқ. Қутурган сув яккачўпни чил-чил қилиб, оқизиб кетган. Нима қилиш керак? Булут шу тарафга ёпирилиб келяпти. Салдан кейин тутзор устига етиб келади. Болаларнинг аҳволи нима бўлади? Бу жойда бошпана бўлмаса.

Асрора, шошманглар, деди-да, орқасига қараб югуриб кетди. Бедазор орқасида дала участкасининг устахонаси бор. Унда колхознинг юк машинаси далонда турибди. Шу билан ўтмаса бошқа иложин йўқ. Шофёрнинг армияга кетганига олти кун бўлди. Асрора трактор ҳайдашни ўрганиб юрган пайтларида унча-мунча машина ҳайдашни ҳам машқ қилиб кўрганди. У шамолдек елиб устахона дарвозасига етиб келди. Дурадгор чол офтобга қўйган ромларни ёмғирда ивимасин, деб айвонга ташиётган эди. Асрора кира солиб унга қичқирди:

— Машинанинг калити кимда?

— Менда, нима эди?

— Беринг. Тез, тез беринг. Болалар ҳалок бўлади. Болалар селда қоляпти.

Уста шошиб ичкарига кирди-да, калит опчиқиб берди.

Асрора ўзини машинага урди. Рулга ўтириб ҳарчанд урилади, қани энди юрса. Мотор ишламайди. У кабинадан чиқиб копотни кўтарди. Шофёр аккумулятор ўтириб қолмасин, деб токни узиб қўйган экан. Асрора дарров улаб яна кабинага кирди. Мотор унча тихирлик қилмай бир-икки уринишдаёқ гуриллаб кетди. Асрора уни дарвозадан авайлаб олиб чиқди-да, ўқдек отилиб сой тарафга кетди. Машина дўнг ерда гоҳ лапанглаб, гоҳ сапчиб учиб борарди. Орқадан қараб қолган кишилар Асрора ҳайдаётганини билмай шофёр ичиб олганга ўхшайди, ишқилиб худо асрасин-да, деб қараб қолишарди.

Хотинлар сой бўйида ҳамон чирқиллаб туришарди. Кампир қўлларини силкитиб нималардир деб қичқирарди. Осмондан ёмғир челақлаб қўйгандек ёғарди. Асрора машинани қирғоққа келтириб тўхтатди. Кабина эшигидан бошнинг чиқариб сувга қаради. Адолат эшикка осилди.

— Сувга тушма, опа. Ёмон оқяпти, қутуриб оқяпти.

Асроранинг қулоғига унинг гапини кирмасди. У қайси

тарафдан кечини мумкинлигини қилдиради. У Адолатнинг кўкрагидан итариб юборди. Адолат орқаси билан ерга ўтириб қолди. Асрора моторга ўт бериб, машинани тикка сойга солди. Хотинлар бирон даҳшат бўлишини кутгандек чурқ этмай сувда гилдираги ботиб бораётган машинага қараб туришарди.

Машина гилдираги орқасига сув пуркаб секин-секин кузовига ботди. Сув кабинага чиқди. У худди баҳайбат балиқдек суви икки томонга ёриб шитоб билан илгарига сузиб боряпти. Ана, ўртасига келди...

Машина бир лапанглади-да, яна илгарилади. Сув бирдан кабина томини кўмиб юборди. Сал ўтмай кузовнинг тўнкарилаётганини кўриб қолишди.

Ана шундан кейин нима бўлганини билолмай қолишди. Машина ҳам, Асрора ҳам сувда йўқ бўлиб кетган эди.

Хотинлар бирдан қий-чув кўтаришди. Машина тўнкарилган жой шундай билиниб турипти. Сув ўша ердан сапчиб ўтяпти. Бир маҳал қарасак, Асрора нариги қирғоққа қараб сузиб кетяпти. Сув дам оқизиб кетади, дам четга отади. Йўқ, нариги ёққа чиқиб олди. Гилдираклаб бориб болаларни кўтариб ўзимиз каллаклаб олган тут тепасига чиқазиб қўяверди. Бола бечоралар каллакларни қучоқлаб бизга қараб бақирншади. Асрора опам қолган икки боланинг биттасини опичлаб, биттасини кўтариб тутга ёпишиб тураверди. Сув оёқлари орасидан оқиб ўтяпти. Сел қутургандан қутуради, болалар бақирншади. Бу ёқда қолган хотинлар дамларини ичларига ютиб, чурқ этмай туришипти. Хайрият, воқеадан фермадагилар хабар топишган экан, қир тарафдан айланиб тўрт отлиқ етиб келди. Отлиқлар эгар олдига, орқасига бола миндириб, бирини опичлаб, бирини қўлида кўтариб олиб кетишди.

Низомжон Адолатнинг гапларини ҳаяжон билан эшитиб борарди.

— Асрора опам қаттиқ шамоллаган экан. Йситмаси тушмаяпти. Кечаси ёнида эдим, жуда кўп алаҳлади.

Икковлари касалхонага етиб келишди. Низомжонни навбатчи хотин ичкарига киритмади. Адолат халат кия туриб:

— Сен ташқарида, дераза тагида тур,— деб тайинлади.

Низомжон Асроранинг шаддоллигини, ҳеч нарсадан тап тортмаслигини биларди-ю, аммо мана шундай қаҳрамонлик қила олади, деб сира ўйламаган эди. У бу қаҳрамон қизнинг жасурлигига қойил қолиб, у ёқ-бу ёққа қараб тураркан, бирдан ёнғоқ тагида ўтирган опасига кўзи тушиб қолди. Бормоқчи бўлиб турган эди, тўхтади. Опаси олдига бир челак қатиқ, саватда бодринг қўйиб сотаётган эди. Низомжон қип-қизариб кетди. Унинг олдига боришдан хижолат тортди. Беихтиёр у опаси билан Асрорани солиштира бошлади.

Асрора билан уни сира тенглаштиролмади. Опасининг пасткашлиги шу топда жуда аниқ билиниб кетди.

Дераза пардаси кўтарилиб Адолатнинг боши кўринди.

— Ухлаяпти,— деб шивирлади у.— Бугун жавоб беришаркан. Иситмаси тушипти. Сен кетавер, кечқурун правлениега келсанг, учрашамиз.

Низомжон опасига кўришмай ёнғоқ орқасидан айланиб ўтиб кетди. У қаёққа боришни билмасди. Ўйлаб-нетиб ўтирмай қишлоқ тарафга қараб юра бошлади.

Туғилиб ўсган қишлоғининг ҳар бир қаричи таниш, қадрдон кўчаларидан ўтиб гузарга келди. Самоварда унчалик одам кўп эмасди. У чой чақириб тол тагидаги палос солинмаган сўрига омонатгина ўтирди. Чойхўрлар Асрора тўғрисида гаплашиб ўтиришарди.

— Барака топкур, азамат қиз экан. Агар шу бўлмаганда аллақанча бола нобуд бўлиб кетарди-я!

— Раҳматлик дадаси, ўғлим йўқ, деб ўксинарди. Тирик бўлганда ўнта ўғилнинг ўрнини босадиган қизи борлигини кўрарди.

Низомжон уларнинг гапларига жимгина қулоқ солиб ўтираверди.

— Бугун областдан улуглар келишармишми?

— Ҳа. Маскопдан пиллачиларимизга раҳматнома келган. Шунини облвоенкомнинг ўзи топширармиш.

— Роса қийқириқ бўларкан-да, а?! Илгари шунақа яхши хабар бўлганда артистлар келиб ўйин кўрсатишарди.

— Ишқилиб, қизларимиз барака топишсин. Шулар обрў олиб туришипти. Азаматларимизнинг йўқлигини билдирмай туришипти.

Низомжон чойни қайноқ-қайноқ хўплаб ўрнидан турди. Кечқурун йиғин бўлгунча далаларни айланиб келмоқчи бўлди. У энди ўрикзор томонга бурилган ҳам эдики, олдидан эшагига халачўп нуқиб дадаси чиқиб қолди.

Оқсоқол бир муддат кўзларини пирпиратиб турди-да, халачўпни белбоғига суқиб, қошларини чимирди.

— Аҳмоқ!

Низомжон бошини эгиб тураверди.

— Юр!— деб буюрди Оқсоқол.

Низомжон жойидан қимирламади.

— Юр, деяпман сенга!

Низомжон бошини кўтариб унинг бетига қаради. Чол ёмон ўқрайиб турарди.

— Қаёққа бораман?

— Уйга!

— Йўқ, бормайман!

Оқсоқол эшакдан тушиб ёнига келди-да, тирсагидан силтаб олдинга итариб юборди.

— Ҳозир уйга борасан. Қаёққа гумдон бўлсанг ҳам орани очиқ қилиб кетасан. Сен мендан осонликча қутулмайсан.

Низомжон унинг олдига тушиб жадал юриб кетди. Чол яна эшакка минди. То уйга келгунларича на у, на бу гапирди. Оқсоқол эшикка урилган кишан қулфни иштонбоғига бойланган калит билан очди. Ҳовлига киришди.

— Қаёқларда санқиб юрибсан?— чол унга ўдағайлади.

— Қаёқдалигимни бориб кўриб келибсиз-ку.

— Энди кетиб бўпсан.

— Кетаман!

— Йўқ, кетолмайсан!

— Мени оқ қилгансиз. Оқпадар бола бу уйда туришга ҳақсиз.

— Оқ қилган бўлсам жаҳл устида айтганман.

Низомжон қатъий жавоб қилди.

— Онамни сил қилиб ўлдирдингиз. Бу зиндон уйда қололмайман.

Оқсоқол ўдағайлаб келиб унинг юзига бир шаполоқ туширди.

— Онангни мен ўлдирибманми, ярамас! У ўз ажали билан ўлди.

— Сиз Дилдорни бахтсиз қилдингиз, меним тарбадарликка мажбур қилдингиз. Онамни ўлдирдингиз. Урушда қон тўккан акамнинг хотирасини оёқ ости қилдингиз. Сизга яна нима керак?

Оқсоқол тиззасидан дармон кетиб сула четига ўтириб қолди. Унинг оёқлари титраётганини Низомжон кўриб турарди. У отасига кимлигини кўз олдига келтириб қўйган эди. Оқсоқол шунча ёшга кириб ҳали ҳеч кимдан бунақа таъна эшитмаган эди. Бу гапларни ўз боласи айтяпти. Кўзини бақрайтириб туриб айтяпти. Бу қандоқ замон бўлди.

Чол ўрнидан туриб омборхонанинг эшигини очди. Анча вақтгача нималарнидир тарақлатиб сўкинди. Кейин худди жиннига ўхшаб югуриб чиқди-да, Низомжоннинг қўлидан судраб олиб кирди.

Титраб турган қўллари билан гугурт чақиб чироқ ёқди. Қоронғи ҳужра ёришгандек бўлди. Низомжон турган жойида донг қотиб қолган эди. Чол ҳали у нарсани, ҳали бу нарсани у ёқдан-бу ёққа отарди.

— Ким учун, ким учун йиғдим бу нарсаларни...

Ҳужра ичи анвойи нарсаларга тўлиб кетган. Туя сандиқ ичи атлас, шоҳиларга, тўп-тўп баҳмалларга тўла эди. Токчада беш юз қутидан ортиқ гугурт сочилиб ергача тўкилиб ётарди. Чол чамадонга ўхшаш қутини олиб унга ҳам шошиб калит солди-да, очиб бир дам қараб тургач, Низомжоннинг оёғи тагига ирғитди. Тилла билагузуклар, марваридлар, қўша-қўша соатлар ерга сочилиб кетди. Чол телбаланиб қўлига тушган нарсаларни унга ирғитаверди. Бунда кумуш шамдондан тортиб, жуфт-жуфт қилиб боғлаб қўйилган қоракўл теригача, яшн-яшн кир совундан тортиб, юзта-юзта қилиб бойланган таг чармгача бор эди.

— Мана, мана! Буларни ким учун йиғдим? Ким учун йиғдим?

Оқсоқолнинг жазаваси тутиб клеёнка дастурхонга тугилган бир нимани олиб чўнқайиб ўтириб ечди-да, ичидан юз сўмликларни олиб бошидан ошириб сочаверди.

— Ким учун! Кимга деб йиғдим буларни? Кўр бўлгур, басир бўлгур. Худоё худавадно икки кўзинг ситилиб оқсин сени.

Уруш одамларнинг тинкасини қуриган. Ким рўзғориди нима бўлса опчиқиб эри, ўғли фронтдан келгунча бела-чақасини омон сақлаш пайида сотарди. Улар уруш

тугаса бу нарсаларнинг ўрни тўлиб кетади, деб ишонарди. Асрорага ўхшаганлар энг яхши кўрган буюмларини сотмади ҳам, қизлар билан бир бўлиб давлатга топширди. Ҳеч бўлмаса душмандан тўрт энлик еримизни қайтариб олишга мадор бўлади, деб топширди. Одамлар шундай қилиб турган пайтда Оқсоқол мулк йиғди. Уларнинг муҳтожлигидан фойдаланди. Мана, қозиққа илиғлик турган пўстинини Каримжоннинг дадаси қиш кунлари кийиб юрарди. Демак, Оқсоқол арзимаган пул билан унинг эгидан счиб олибди. Уруш бошланган кун Оқсоқол магазинда нима бўлса ташиб келаверган эди. Уша тугуртлар ҳали ҳам турибди. Тузнинг ўзидан неча чокяси бор бу ҳужрада. Ун беш қолга яқин унни тахлаб қўйибди. Шу аҳволда оч қолдим, деб Найманда тўполон қилиб келди. Опамдан очдан ўляпман, ёрдам берсин, деб яланғоч танамга қўйлак олиш учун йиққан охириги пулимни ҳам олдириб кетди. Мана пул! Ҳамма пул унда! Чол ҳамон телба товуш билан бақирарди.

— Буларни кимга агаб йиғдим? Сендан сўраяпман, оқпадар?!

— Билмадим,— деди елкасини қисиб Низомжон.

— Билмайсанми? Билмайсанми? Ҳозир ҳаммасига ўт қўйиб кулини совураман.

— Ихтиёр сизда! Майли ёндиригинг! Қуйиб кетгани маъқул.

— Биласанми, бу нарсаларни қандай қилиб йиққанмин?

— Биламан,— деди Низомжон совуққонлик билан.

— Билмайсан. Билмайсан! Ҳожатхоналар олдида кесак ушатиб ўтириб, бировларнинг қўлига сув қуйиб топганман. Сен ярамас, одамга ўхшаб яшагин, деб ўзим қаттиқ нон еб, совуқ сув ичиб тўплаганман. Кечаларни ухламаганман.

Низомжоннинг калласи ғувуллаб, қўллари муштга айланди.

— Онамнинг ризқидан юлиб қолиб орттирган нонингиз менга керакмас. Онамга ямоқ бўз кийдириб орттирган атласингиз менга керакмас. Мен бу молларингизга тупураман! Керак бўлса, ишлаб ўзим топаман. Сизга ўхшаб ҳаромдан эмас, пешона терим билан топаман.

Оқсоқол пўстакка ўтириб қолди. Боши қуйи эгилди, Низомжон титраб-қақшаб унга қараб турарди.

Отаси энди қариб кучлан қолган эди. Қўл томирлари кўкариб териси туртиб чиқиб қопти. Эски маҳси қўнжидан ирkit пайтава осилиб ётибди. Низомжон унга қараб туриб алам билан ўйларди:

«Қани эди, бошқа оталардек бўлса, бошимга кўтармасмидим. Қариганда иззатда яшамасмиди. Шу аҳволда ҳам у менинг ташвишимни қилаётгани йўқ. Топган хазинаси ҳар қаерларда қолиб кетмасин, деб безовта бўляпти».

Низомжон шарт бурилди-ю, эшикка отилди.

Оқсоқол орқасидан қарғаб қолди:

— Жувонмарг бўл! У дунё, бу дунё косанг оқармасин!

Низомжон онаси жон берган уйга маъюс қараб турди. Юраги эзилиб секин-секин юриб кўча тарафга чиқа бошлади.

Бу уйга қайтиб келиш энди йўқ. Кипдик қони тўкилган уй, она излари тушган ҳовли, она кўз ёшларини шимган тупроқ хайр. Боланг энди бу даргоҳга келмас бўлиб кетяпти. Болалик қилиб бирон озор етказган бўлса, ўзинг кечир! Онасан, оналар боласини ҳамма вақт кечирган. Сен ҳам кечир, болангни!

Низомжон кўзида ёш билан остонадан ҳатлади.

Ботаётган офтоб дарахт баргларини чўғдек чақнатарди. Низомжон зах, куюдори ҳидига тўлган ҳужрадан чиқиб, кўксини тўлдириб нафас олди.

Клуб тарафдан одамларнинг ғовур-ғувури эшитиларди. Низомжон ўша томонга қараб дадил юриб кетди...

У Найманга келиши билан кўнгилсиз воқеанинг устидан чиқди.

Ариқ қазинётганларга чой олиб бораётган эди, қум тарафга кетаётган Зебихонни кўриб қолди, унга қўл силтаб, ҳозир келаман, деб кетди. Қайтишда қулоғига галати товуш эшитилиб тўхтади. Қулоқ солса Зебихоннинг овози. У додларди. Низомжон қумғонни улоқтириб овоз келган тарафга чопа бошлади. Зебихон савағич уюмига ўтириб олиб бир оёғини тиззасига олганича чинқирарди.

— Нима бўлди?— деди шошиб Низомжон.

— Чаён, чаён!

— Чаён чақдимми?

У Зебихоннинг жавобини ҳам кутмай, дастрўмолини шартта йиртиб энгашиб ўнг оёғининг кўкариб кетган

бош бармоғини сиқиб боғлай бошлади. Зебихон оёғини торғиб олишга уринарди, аммо Низомжон кучининг борича маҳкам ушлаб олганидан қимирлатишга кучи етмасди.

Жонн бир оз тинчиди шекилли, Зебихон чинқирмай қўйди.

Низомжон унинг қават-қават бўлиб кетган пешонаси-га, муттасил титраб турган иякларига қаради.

— Ҳали ҳам огрияптимиз?

Зебихон бошини қимирлатиб қўйди. Гапиришга унда мадор йўқ эди.

— Оҳ, бир томчигина одеколон бўлармиди-я!— деб юборди Низомжон.

Аммо қишлоқда йўқ одеколон чўлда нима қи-лади.

Иккови шу кўйи анча вақтгача бир-бирига мўлтираб қараб ўтиришди.

— Кетайлик, юроласизми?

Зебихон ўрнидан тураётиб вой-войлаб яна ўтириб қолди. Унинг оёғи тўпнигича шишиб кетган эди. Ни-зомжон уни азод кўтариб олди-да, гандираклаб чодир тарафга юра бошлади. Зебихон, қўйинг, ўзим юраман, деб унинг қучоғидан чиқишга уринарди. Аммо Низом-жон бағридан бўшатмай чайқалиб-чайқалиб кўтариб келаверди.

Сўрида сабзи тўграб ўтирган чол шошиб турди-ю, Зебихоннинг чаён чаққан бармоғига пичоқнинг қаҳра-бо сопини ишқади.

Зебихон эртасига ҳам оёқ босолмай чодирда ётди. Кечга яқин авайлаб секин ташқарига чиқди. Йўқ, огриқ сезмади. Фақат чаён чаққан жойнинг ўрни ҳар замон жиз этиб қўярди, холос.

Тўқай чивинлари жон олиб қолганди. Кеч бўлди, қу-лоқ тағида ғишғиллаб учарди-да, пайт пойлаб туриб ё бурунни, ё қулоқни чақиб қочади. Чаққани учиб кетиб бўлгандан кейин билинади. Чаққан жойи бир соатгача ачишиб туради. Қиздирилган ёғ сачрагандек бўлиб шишиб чиқади. Пашшахонасиз ётиб бўлмайдиган пайт-лар бошланиб кетди. Тўланбой атайин кечалари тезам тутатарди. Чивин тезак тутунидан қочаркан. Шундоқ очиқ ҳавода одамлар тутун ҳидлаб ухлайдиган бў-лишди.

Шундай тутун бурқсаб турган кечада Низомжон чодирга келса, Икромжон гильзага питра жойлаб ўтирганини кўрди.

— Ов қилмоқчимисиз, амакн?— деди ҳайрон бўлиб Низомжон.

Икромжон унинг бу сўроғига жавоб бермади. Гапни чалғитди.

— Болам, Мудофаа Комитетидан олган ёрлиқни кўрсатмадинг ҳам. Қани, кўрсат.

Низомжон чодир четидаги Жаннат холадаги қолган қутини очиб, газетага ўралган ёрлиқни олди. Икромжон ёрлиққа тикилиб туриб қолди.

— Баракалла, ўғлим. Баракалла,— деди Икромжон ёрлиқни эҳтиёт қилиб унга қайтариб бераркан.

Низомжон ҳам ўтириб гильзаларга милтиқ дори жойлай бошлади.

Икромжон илгаригича биров билан ортиқча гап-лашмасди. Чодир олдида ҳам хаёли суриб ўтирмасди. У ҳам чивиндан қочиб чодир ичига кириб кетган эди.

— Болам, қишлоғингга бориб келдингми, ҳеч нима демading. Хўш, қалай бўлди? Уйингга кирдингми? Даданги кўрддингми? Уни тинчитиб қўйддингми?

Қачон бўлса ҳам Икромжон амаки шу гапни сўраб қолади, деб кутиб юрган эди. У қишлоғидаги гапларнинг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди. Икромжон Асрора воқеасини эшитганда кўзларини пирпиратиб қўйди.

— Шунақа экан, болам. Бу уруш ҳаммаи нотинч қиляпти. Даданг билан қаттиқ айтишиб қопсан-да.

— Шундай қилмасам бўлмасди. Жуда ҳаддидан ошиб кетганди.

— Яна ўзинг биласан, ўғлим. Жигарчилик, бир куни келиб афсус қилиб юрмасанг бўлгани. Ешсан, боласан, билмайсан. Отага фарзанд доғи қанақа бўлишини билмайсан. Бу гапларни ота бўлганингда биласан! Майли, бас, ётайлик энди.

Низомжон ўрнига чўзилар экан, Икромжоннинг гапларини яна бир марта танашига ўйлаб кўрди.

— Пушаймон бўлармиканман?

У ўзидан ўзи жавоб кутиб индамай анча ётди. Юрагида пушаймонга ўрин тополмаганидан кейингина хотир-жам кўзини юмди.

Икромжон эрталаб милтиқни елкасига ташлаб чодирдан чиқиб кетаётганда Тўланбой тол тагида хотини билан қандайдир сирли бир гапни шивирлашиб турганини кўриб қолди. Тўланбой унинг ёғоч оёғини киймай қўлтиқтаёқда кетаётганини кўриб ҳайрон қолди.

— Ҳа, ака, ов қилмоқчимисан? Тўқайга кирсанг қўлтиқтаёқ билан қийналиб қолмасмикансан?

— Тиззамни қавартирворипти. Сал дам берай, юришга қийналялман.

Тўланбой уни тўхтатди.

— Жиндек маслаҳатли гапимиз бор эди. Чодирга бирнас кирсанг бўларди.

Икромжон қанақа маслаҳатли гап экан, деб унинг орқасидан кирди. Шолча устига кўрпача солиниб, патнисдаги нош, қант, туршак устига сочиқ ёпиб қўйилган эди. Икромжон уни кўриб, улар анчадан бери кутиб ўтирган экан, деб ўйлади. Тўланбой хотини олиб кирган тунука чойнакни ёнига қўйиб тўнининг барига ўради. Хотини ҳам бир четга ўтирди.

Тўланбой гапни нимадан бошлашини билмай мўйловининг бир учини сўриб ўйланиб турарди. Охири у Икромжоннинг кўзига ботинмайроқ қаради.

— Энди, дўстим, дунёнинг ишлари шунақа экан. Қиз бола бўйинга етганда тенги билан топиштириб қўйиш бизга ўхшаган катталарнинг иши. Зебихонга ота ўрнида бўлиб қолдим. Қарзимни узай дегандим. Опаси ҳам рози.

Тўланбой гапнинг бу ёғини айтолмай чайналди. Икромжон йўталиб чодирнинг очиқ пардасидан чўлга қараб олди. Тўланбой сал дадилланиб гапини давом эттирди.

— Хафа бўлмайсан-да, дўстим, Зебихонни Турсунбойга қиламиз деган умидимиз бор эди.

Икромжон сесканиб кетди. У Турсунбой билан Зебихон ўртасидаги гапларни биларди. Унинг ҳам кўнглида катта ниятлари бор эди. Тўй қилсам, қишлоққа ош берсам, юртдан қарзимни узсам, деган ўйлари бор эди унинг. Бўлмади. Ниятига етмади.

Тўланбойнинг хотини «пешона экан, тақдир экан, буюрмади», деб қўйди.

— Шу, сенинг розилгинини олмоқчи эдик.

Икромжон дарров жавоб қилмади. Узоқ ўйлади. Кейин бошини кўтариб сўради.

— Куёв бўлмиш ўз қишлоғимизданми?

— Уз ҳамқишлоғимиз десак ҳам бўлаверади. У ҳам ўз болагдек гап. Зебиҳон Низомжоннинг кўнгиллапти. Ёшларнинг ишига биз нима ҳам дердик. Қишлоқ жой, мунақа қилиб юраверинса гап-сўз кўпайиб қолмасмикин деб қўрқяпмиз. Розилик берсанг, шу ишнинг шундоқ бўлганини ҳамқишлоқларга билдириб қўйсак-да, пишиқчилликка бориб тўй бўлмаса ҳам тўйчиқ қилиб тинчитиб қўйсак.

— Низомжон дуруст бола чиқди. Аввалига қандоқ бўларкин, деб чўлга юрагим бетламайроқ олиб келган эдим. Хайрият, юзимни ерга қаратмади. Бунақа болалар ўз йўлини ўзи топиб юради. Мана, қишлоғига бориб катта обрў билан қайтиб келди. Ерлик олганини эшитгандирсизлар. Аммо унинг бу томонларга қандоқ келиб қолганидан хабарингиз борми?

Тўланбой бош ирғаб, хабаримиз бор, ҳаммасини Зеби айтиб берган, деди.

— Ҳаммасини билмасанглар керак. Кечаги Чортеракка боришида отаси билан орани очиқ қилиб келипти. Шу иш хунуқроқ чиқипти-да. Болалик қилиб қизишиб кетмаганмикан? Ҳар нима қилса ҳам ота, ахир. Ундан кечиб бўладими?

Тўланбой ўйлашиб қолди. Икромжон яна гапирди.

— Энди бу масалада ҳам чуқурроқ ўйлаб кўриш керакдир. Ким билади. Балки отаси шундай қилишга арзийдиган одамдир. Уни Низомжоннинг ўзи билади. Агар иккови тил топишиб қолган бўлса, мен нима дейман? Майли, Низомжон ёмон йигит эмас. Куймайсизлар. Жўяли бола. Аммо онаси қандоқ туққан бўлса шундай шир яланғоч. Дадасининг топган-тутганини ташлаб келипти. Бу иши ҳам дуруст. Пешона тери билан топганга нима етсин. Ўзларинг ўраб-чирмаб оласизлар.

Икромжон шундай деди-ю, иззат қилиб чақирганларига раҳмат айтиб, ўрнидан турди.

Ҳаво очиқ эди. Офтоб чарақлаб турипти. Тумшуғига илон тишлаб олган лайлак қўнишга жой излаб кўмкўк осмонда айланиб юрибди. Иккита тўрғай қанотини пирпиратиб тинимсиз сайрайди. Икромжон чўлда шунча юриб тўрғайнинг учиб юриб сайрашини кўрмаган экан,

Балки кўрган бўлса ҳам бунга эътибор бермагандир. Иккала тўрғай тахминан бир-биридан эллик метрча нарида учиб сайрашапти. Сайрашади-ю, бир-бирига яқин келишолмайди.

Икромжон негалир Низомжон билан Зебихонни шуларга қиёс қилди. Бир-бирига яқин келолмай юрган экан. Бунга менидан андиша қилишган. Зебихонни Турсунбойга бўлишиб қўйган эдик. Кўнглимга келади, деб ўйлашгандир. Қандоқ қилай? Қандоқ қилай? Тўй қилиш буюрмаган экан? Менда на хотин бор, на бола бор. Уйланиб ўттиз йил бирга яшадим, яшамагандекман. Ўнгирма бир йил болам бор деб қувондим. Қувонмагандекман! Қувонч қаёқда, азобда қолиб кетдим. Бу ёруғ дунёда нима қилиб шўппайиб юрибман? Кимга керагим бор? Ярим жон бўлиб судралиб юришдан нима фойда бор?

Икромжон калласига келган бу совуқ ўйдан сесканиб кетди. Шабадада кўл мавжидек силкиниб турган шоликорликка қараб юрди.

— Йўқ, ҳали билагимда куч бор. Юрагимда ўт сўнгани йўқ. Бу аламларни, бу хўрликларни оёқ остига олиб топтамагунимча яшашим шарт. Яшайман! Бошимга туганмас савдолар солган уруш олови ўчганини ўз кўзим билан кўришим шарт. Шу ерда туриб немисга ўқ отаман. Уқим қолмаса қўлтиқтаёгим билан бошини янчаман. Улиш йўқ. Улиш номардлик. Номард бўлиб ўлишни истамайман, истамайман!

Икромжон ўзидан-ўзи гапириб борарди. Қамиш орасидан чиққан юк машинаси оз бўлмаса уни уриб юборарди. Шофёр қаттиқ сигнал бериб тўхтади.

— Сизга нима бўлди, амаки? Сигнал берсам эшитмайсиз?

Икромжон йўл четига чиқди. Шофёр ёнидан қоғоз олиб унга узатди.

Хат. Унда Тога Наймандаги жамки одамларни Зирилламага етказиб келишни буюрган эди.

— Соат учда Азизхон келади. Катта митинг бўлармиш. Ҳамма келсин, деб тайинлади. Одамларни тўплаб беринг, ҳозир олиб кетаман.

Икромжон орқасига қайтди. Тол шохига илинган кетмонни тош билан даранглатиб ураверди. Бу бемаҳал чалинган занг товушидан узоқ-яқиндагилар тол тагига йиғилиб келаверишди. Икромжон Тога тайинлаган гап-

ни айтиб йўлга чиқиш кераклигини айтди. Аммо ўзи сўрида ягона тиззасини қучоқлаганича машинага чиқаётганларга қараб ўтираверди. Низомжон ҳам кетмонини чодир олдига ташлаб, челакининг четидан сув қуйиб қўл ювишга қийналаётган Зебихонга кружкада қуйиб бера бошлади. Икромжон уларга ҳам ҳасад, ҳам меҳр билан боқарди.

Зебихон ўз чодирига кириб ранги кўтарилиб, гуллари билинмай кетган сатни кўйлагини кийиб чиқди-да, машина филдирлагига оёқ қўйди. Низомжон илдам келиб унинг тирсагидан кўтариб юборди. Унинг ўзи ҳам чиқаётган эди, бирдан яна пасга тушди. У оёқ-бу ёққа қаради. Икромжонга кўзи тушиб қолиб олдига келди.

— Қани, юрмайсизми? Нима қилиб ўтирибсиз?

— Сен боравер, болам, боравер! Мен кейинчалик бораман.

— Сиз бормасангиз мен ҳам бормамай, амаки!

Икромжон унга меҳр билан қаради.

— Боравер. Кўпчилик билан сал кўнглингни ёзиб келасан.

— Кўнглим шундоқ ҳам ёруғ. Юринг, юринг.

Икромжон қатъий бош чайқади. Ҳатто асабдан унинг лаблари уча бошлади. Низомжон унинг жаҳли чиқаётганидан ҳайрон бўлиб бошқа қистамади. Аммо уни шу аҳволда ташлаб кетгиси келмай машина билан унинг ораллиғида туриб қолди. Ҳамма машинага чиқиб бўлган. Фақат уларнинг иккови қолишган эди. Тўланбой қўл силтади.

— Қани, чиқмайсизларми?

Икромжон Низомжоннинг ҳали ҳам турганини кўриб жаҳли чиқиб кетди. Тиззасини қучоғида қўйиб юбориб унга ўшқирди.

— Қанақа боласан? Мени тинч қўясанми, йўқми? Бор, деяпман. Бор, кўзимга кўринма!

Низомжон баттар саросимага тушди. У Икромжонни сира бу аҳволда кўрмаган эди. У беихтиёр кузовга чиқди. Тўланбой Икромжоннинг аҳволини кўриб турганидан у ҳам қистамади-да, кетдик, деб кабина томини муштиради. Мотор гуриллаб олдига силкинди. Низомжон машина то қамишлар орасига киргунча сўрида телбага ўхшаб ўтирган Икромжондан кўзини узмади.

— Нима бўлди унга? Қим хафа қилди экан?

Низомжон унинг қишлоққа тушолмаслик сирини билмасди. Икромжон Азизхоннинг кўзига қарашдан қўрқарди. Бирдан у Турсунбойни сўраб қолса, нима дейди? Ахир улар тепкилашиб катта бўлишган. Албатта сўрайди.

Икромжон эрта баҳор Найманга кўчиб чиқаётганларида Азизхонга колхоз номидан ёзилган хатга эл қатори қўл қўйди. Ушанда одамларнинг икки кўзи унга қадалганини ҳали унутолмасди.

Бугун ҳам қишлоққа борганда, Азизхон билан кўришаётганида яна шундай бўлади. Ҳамма унга тикилади. Хоннинг дадаси қаҳрамон билан кўришаётганида қўллари титрармикин, кўзини ундан яширмасмикин, деб қараб турадиганлар топилиб қолар.

Икромжонни номус ўти куйдирарди.

Ҳалигина одамларнинг шовқинига тўлган чўл бир зумда ҳувиллаб қолди. Қамишлар шовиллаган, шамол гувиллаган Найманда Икромжоннинг бир ўзи қолганди. Икромжон неча кундан бери ёлғизликни қўмсарди. Атайини қилгандек уни ҳеч ёлғиз қолдиришмасди. Қим билади, балки атайин қилишар?

У ёлғизликни қанчалик хоҳламасин, барибир ундан қўрқарди. Бахтли одам, юраги шодликка тўлиб кетган одам ёлғиз қолса роҳат қилади. Бутун шодлигини, бахтини ёнига чорлайди. Икромжон ёлғизликда нима қилади?

Ҳозир ҳувиллаб турган чўл уни ютаман деяётганга ўхшарди. Ҳатто у, нега улар билан бирга кетмадим, деб дилидан ўтказди ҳам.

Уридан турди. Милтиғини елкасига олиб бир дам нима қилишини билмай турди-да, қўлтиқтаёққа тиралиб тўқай тарафга кета бошлади.

У биронта бўрими, тўнғизни отса алаmidан чиқармиди. У бошида ҳеч қандай ўй, ҳеч қандай ниятсиз тўқай ичига кириб борарди.

IX

Икромжон шовиллаб турган кимсасиз тўқай ичида анча узоқлаб кетган эди. Аксига олиб у на бўри, на қуён, на ўрдак уролди. То у қўлтиқтаёққа суяниб мўлжалга

олгунча ўрдак учиб кетар, қуён инига стиб бўларди. Тўқай яланглигида ўзини офтобга солиб ётган баҳайбат эчкемар унинг қорасини кўрибоқ думи билан қамишларни штирлатиб чайқатиб, бирпасда ғойиб бўлди.

Икромжон юра-юра чарчади. Милтиқни ерга қўйиб чалқанча ётиб олди. Беғубор кўм-кўк осмонга тикилганича қимирламай ётаверди. Қаттиқ чарчаганидан кўзи илинган экаи, нимадир штирлаб уйғотиб юборди. Икромжон бирон ҳайвон бўлмасин, деб сапчиб ўрнидан турди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

Ундан ўн беш қадамлар нарида, қамншлар орасида бир одам осмонда пилдираб учиб кетаётган ўрдакларга қараб турарди. Нотаниш киши унга орқасини ўгириб турганидан башарасини Икромжон кўролмади. Қўлтиқтаёғига осилиб ўрнидан турди. Нотаниш кишидан кўзини узмай энгашиб милтиғини олаётган эди, у чап томонга юра бошлади. Икромжон беихтиёр унга эргаша бошлади. Оёқ тагида қуруқ қамнш шитирлади. Нотаниш ўгирилиб орқасига қаради. Қаради-ю, қўрқувдан кўзлари дум-думалоқ бўлиб кетди. Икромжон уни танимади.

Сочлари ўсиб елкасига тушган, кийимларининг жулдири чиққан, юзлари чивин чаққандан яра бўлиб кетган бу одам Турсунбой эди. У озиб, қорайиб, дармонсизликдан арабг судралгандек юрарди.

Одам қиёфаси йиллар ўтиши билан, шаронт таъсири билан ўзгариб кетиши мумкин. Фақат одамнинг кўзи ўзгармайди.

Икромжон унинг Турсунбойлигини кўзидан таниб қолди. Қичқириб юборди.

— Турсун!

Турсунбой қимирламади. Икромжон таёқ билан сакраб-сакраб олдига келаётган эди, Турсунбой яна нари кетди. Унинг бу ҳаракатлари худди аллақандай ёввойи ҳайвонларни эслатарди.

Чинакамга у ваҳшийлашиб қолган эди. Яқин олги ой биров билан гаплашмай, одамсифат ётиб-турмай, ниссиқ татнмай шу аҳволга тушган эди.

— Турсун, Турсунбой, болам!— деди жонҳолатда Икромжон.

Турсунбой бу гал жойидан қимирламай туриб қолди. Икромжон бора солиб унинг бўйнига осилди. Қўлтиқ-

таёғи ерга тушди. Бир оёқлаб туриб унинг елкаларини силар, пешоналаридан ўпарди.

Бирдан димоғига қўланса ҳид урилиб Турсунбойни бағридан қўйиб юборди-да, якка оёқлаб туриб қолди. Мувозанатини сақлаёлмай орқасига чалқанча ағдарилиб тушди. Боласи уни турғазиб қўймади. Ўзи бир қўлига тиралиб яна ўрнидан турди. Ўғлининг юзига қаради.

Турсунбойнинг юзига кўпдан сув тегмаган. Бутун вужудидан ачимсиқ тер ҳиди бурқсиб турарди.

Икромжон бу ногаҳон учрашувдан тамомила эсанкираб қолган эди. Нима қилишини, ўғлига нима дейшини билмасди. У шу бир оёқлаб турганча жуда оз фурсат ичида кўп нарсаларни ўйлади. Кўп нарсаларни хотирига келтирди.

Хотинининг тўқайга илдиз теришга бориши шу бир неча минут ичида аён бўлди.

Икромжон бутун борлигини, бугунини, эртасини бағишлаган ёлғиз фарзандига қараб бирдан жирканди. Қошларни чимирилиб, пешоналари тиришди.

Унинг олдида ўз боласи эмас, бир йиртқич тургандек бўлди.

— Ўтир!— деб буюрди Икромжон.

Турсунбой итоаткорлик билан ерга чўккалади.

— Тўқайга қачон келдинг?

Турсунбойнинг тили гапга келмади. У гўё гаплашиш қобилиятини йўқотгандек жавобга сўз ахтараётганга ўхшарди. Охири у қийнала-қийнала жавоб берди:

— Тўрт ой бўлди.

Турсунбой бошини эгиб ердан чўп олиб тишлаб ўтираверди.

— Онанг ўлди,— деди Икромжон.

— Биладан. Кўмишга олиб кетаётганиларда кўриб турган эдим.

Икромжон ўзини йўқотиб қўйди. Қаршисида ўтирган боласини ягона оёғи билан тепиб юборди. Турсунбой орқасига ағдарилиб тушди. У то ўрнидан тургунча Икромжон эмаклаб бориб бошига, юзига ураверди. Бола отасига мушт кўтаролмади. Унинг бундай қилишига дармони йўқ. Очлик ўз кучини кўрсатиб, уни ҳолдан тойдирган. Икромжон ҳамон унинг дуч келган жойига мушт соларди. У мушларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақирарди.

— Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётганда кўриб туриб ёнига боролмаган, оқпадар! Уз қўли билан тупроққа қўйиншдан қочган, ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргга қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Узинг ўлдириб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос!

Икромжон мушт уриб чарчади. Сўкнб овози бўғилди.

У Турсунбойнинг бўғзини қўлдан бўшатиб башарасига қараб тупурди.

— Мана сенга!

У бунга ҳам қаноат қилмай қўлтиқтаёғини олиб унинг елкасига икки марта зарб билан урди. Турсунбой аламдан ингради. Орқаси билан судралиб нари кетди.

— Ёт-бегоналар тобутни елкага олиб кетаётганларини кўриб чидаб турдингми? Йўлингга термиллиб кўр бўлган онага шуми мукофот? Бутун умрини, жонини, роҳатини бағишлаган онага шуми мукофот? Алифдек қоматини сен букдинг, юзларига ажинларни сен солдинг, кўзларидан нурни сен ўғирладдинг, шу ёруғ дунёни қоронғи зиндон қилдинг! Сен жувонмаргдан қандоқ умидлари бор эди онангнинг. Сеннинг ўрнинга ит боқсак бўлмасмиди. Елкамда кўтариб катта қилганман. Шу елкаларимда катта қилганман. Оғиримни енгил қиларсан, деб ўйлаган эдим. Мушкулмни осон қиларсан, деб ўйлаган эдим. Оқ сут берган онангни гўрга қўйишга ярамадинг. Онага вафо қилмаган бола, кимга вафо қилади. Юрт ишига ярамаган бола, қай ишга ярайди.

Икромжон унга қараб қаҳр-ғазаб билан қичқирарди:

— Хони! Қочоқ! Номард! Ҳезалак! Ифлос! Ит! Тур ўрнингдан!

Турсунбой ўрnidан турди. Икромжон яна қўлтиқтаёғига осилиб қаддини ростлаб олди-да, унга буюрди.

— Юр!

Турсунбой қимирламади. Икромжонда қандайдир ҳеч тўхтатиб бўлмас куч пайдо бўлганди. Ҳозир у ҳар қандай ишни қилишга қодир. Ҳар қандай ваҳший куч билан олишишга тайёр эди.

Турсунбой безовталиқ билан тутилиб сўради.

— Қаёққа?

— Қишлоққа. Юрт олдиға. Сен ярамасиниң жазоиниңни юрт берсин.

— Дада, дадажон!

— Дада дема. Сендек болам йўқ. Сени аллақачон ўлдига чиқазиб қўйганман. Кўзлариниң ўйилсин, ўқрайган кўзлариниңни қузғунлар чўқисин! Юр, деяпман сенга!

Турсунбой унга ваҳима билан қараб турди-да, бирдан орқасига буритди. Икромжон уни ушлаб қолмоқчи эди, силтаб таштади. Икромжон ёнбоши билан йиқилди. У ўрнидан турганда Турсунбой анча нарига кетиб қолган эди. Икромжон шошиб елкасидан қўш тигни олди. Тирсагини қўлтиқтаёқ чармига тираб туриб мўлжалга олди. Уқ овози худди чўл устида аллақандай ваҳимали ҳайвон ўкиргандек бир неча дақиқа аке-садо бериб турди. Тутун тарқаганда Икромжон ўглиниңи қамишларни қайриб ҳамон чопиб кетаётганини кўрди. Хайрият, тегмабди, деди. Яна милтиқни ўқлади. Бу гал болани мўлжалга олмади. Жаҳл билан дуч келган тарафга қараб тепкени босди.

Уқ товушидан чўчиган қушлар осмонни тўлдириб безовта қанот силкитишарди.

Ҳ

Қушлар исиб кетди. Олтиариқиниң бодрини, Қуваниниң ҳандалакларни Найман томонларга ҳам келди.

Кундузи қум тарафдан илиқ, нафасни қайтарадиган шамол эсади. Кечқурунларни худди куз ҳавосидек муздек шамол қамишларни шовиллатиб, одамларни совқотдириб изғиб юради.

Найманликларниң, айниқса, шу кезларда ишлари кўпайиб кетган эди. Шоликорликлар тизза бўйи келиб қолган, одамлар кечани кеча, кундузни кундуз демасй ўтоқ қилишади.

Қамиш ҳали у ердан, ҳали бу ердан қайнаб чиқади, уни илдизи билан суғуриб ташлайман десанг, ўзи билан бир боғ шолни илаштириб чиқади.

Низомжон эрталаб ҳам, кечқурун ҳам шоликорликда.

Тинмай сув кечаверганидан яна безгак тутди. Ранги саргайиб кечалари бадани титраб-қақшаб оғриydi. Шу ақволда ҳам сувдан чиқмайди.

Икромжон ҳамон камгап. Одамларга аралашмай қўйган. Чодир олдида ўтириши ҳам йўқ бўлган. Шолиторликдан келиши билан ичкарига кириб кетади-да, ягона тиззасини қучоқлаб, бир пуқтага тикилганича қимирламай ўтираверади.

Низомжон шолиторликка кираман деб шимнинг почасини шимараётган эди, Тўлаибойнинг ўғли келиб қолди.

— Сизни бир хотин чақиряпти.

Низомжон ҳайрон бўлди.

— Қанақа хотин?

— Чақалоқ боласи ҳам бор.

Низомжон ким бўлди у хотин, деб ҳайронликда тол тагига келса, сўрида боласини тиззасига қўйиб Дилдор ўтирибди.

Низомжоннинг юраги орқасига тортиб кетди. Оббо, энди сен билан тураман, Чортеракка кетмайман, деса-я! Опам уни ишга солиб қишлоққа олиб кел, деб юборган бўлса-я!

Низомжон унинг олдига етиб келгунча минг хил хаёлга борди.

Дилдор болани тиззасидан олиб ерга қўйди. Бола майсалар устида эмаклаб кетди.

Иккови анча вақтгача бир-бирларининг бетларига қараёлмай жим туриб қолишди.

— Яхши юрибсанми? Рангингга нима бўлди?

Низомжонга унинг дабдурустдан айтган бу гапи малол келди. Жавоб ўринга елкасини учуриб қўйди.

Чодир ичидан чиқиб келаётган Зебихон уларни кўриб бир дам тўхтади. Дилдорга бошдан-оёқ назар ташлаб олди-да, индамай юриб ўтиб кетди. У то янги уйлар олдига келиб бурилиб кетгунча Дилдор уни кузатиб қолди.

— Шуми?— деди Дилдор.

Низомжон бош қимирлатди.

— Қадди-қомати келишгангина экан.

Низомжон унинг нима мақсадда келганини билолмай ҳамон ҳайрон эди.

— Қишлоқда нима гаплар бор?

— Қишлоқ ўша-ўшалигича. Нимага келганимга ҳайрон бўляпсан-а. Сени хурсанд қилгани, сенга миннатдорчилик билдиргани келдим.

У шундай деди-ю, нимчасининг киссасидан уч бурчак иккита хат олди. Бирини Низомжонга узатар экан:

— Манаவிинси сенга,— деди.

Низомжон хатни Каримжондан деб ўйлаган эди. Қараса акасида. У қоронги-зимистондан бирдан чиққандек ҳеч нарсани кўролмади қолди. Кўз олдида каттақон доира гир-гир айланаверди. Боши айланиб сўрига ўтириб қолганини ўзи ҳам сезмади.

— Нима, нима? Акамдан? Тирик эканми? Тирик эканми?..

Дилдор Ўзтамжондан яқинда хат келгани, у хатда анча вақт қуршовда қолиб кетиб зўр жанглардан кейин қуршовни ёриб, ўз қўшинларимизга қўшилганини ёзиб, шу хатига тезда жавоб қайтаришларини сўраганини айтиб берди.

— Жавоб ёздик. Хатда уйда нима бўлган бўлса барини очиқ ёздим. Ҳеч нарсани яширмадим. Сенинг кетиб қолганингни ҳам, даданг билан Рисолат опанинг қилган ишларини ҳам ёздим. Кеча, мана, хатимга жавоб келди. Ичига сенга ҳам хат солиб қўйган экан. Уқи!

Низомжон шошиб хатни ўқий бошлади:

«Низомжон, ука!

Мен соғмади. Аҳволларингни Дилдор ёзган хатдан билдим. Мен сени шу пайтгача эсини танимаган бола, деб юрардим. Мени кечир, ука. Кўп савдолар бошимдан ўтди. Урушдим, яраландим, яна урушдим, яна яраландим. Госпиталь койкасида шифтга қараб ётиб бутун кўрган-кечирганларимни ўйладим. Мендан койима, сенга озор берганимни ўзим билмайман. Энди кўзим очилди. Уйлаб қарасам, тарбияга қонмаган бола эканман. Билсанми, ҳамманинг айвонига қалдирғоч уя қуриб бола очарди-ю, бизнинг айвонимиз шифтга ҳатто мўмин-лақма мусича ҳам уя қурмасди. Бу уйга дадамдан бошқа ҳеч ким сиғмайди. Сен ҳам кетибсан. Дилдор ҳам кетибди. Шундай бўлиши керак ҳам эди.

Дадам билан опам қилган юзсизликларни Дилдор хатида ёзибди. Агар сен дадам билан опамнинг гапига

кирганинга, билмадим, аҳволим нима бўларди? Агар сен ҳам мен қилган хатони такрорлаганинга бир-бириниз билан юз кўрмас бўлиб кетардик. Дилдор ҳам, болам ҳам бегона бўларди. Эси бор бола экансан. Раҳмат, ука. Найманга кетиб қолган эмишсан. Майли, қайда бўлсанг омон бўл. Ўз бахтингни ўзинг топ. Ҳозир госпиталдаман. Соғайиб яна жангга кираман. Бахтимга сен омон бўл, ука. Борсам бу қилган яхшиликларинг учун бошимга кўтараман...»

Низомжон хатни ўқирди-ю, кўзларидан юм-юм ёш оқарди. У хатни тиззасига қўйиб, бир муддат қимирламай тўқайга тикилганича туриб қолди. Майсада эмаклар юрган бола унинг оёғига осилди. Низомжон бир сесканди. Шошиб энгашиб болани қўлига олди-да, у юзидан, бу юзидан чўпиллатиб ўпа бошлади.

— Даданг билан опанг уйга олиб кетаман, деб келишди. Бормадим.

Низомжон нима дейишини билмай унинг бетига қаради.

Дилдор ҳамон чиройли эди. Бола туғиб яна очилиб, тўлишиб кетибди. Бу гал Низомжон унинг бетига, қома тига ҳирс, ҳис билан эмас, аллақандай меҳр билан қаради. У ортиқча хотираларга берилишдан сақланиш учун Дилдорни гапга тутди.

— Тирикчилигинг, тирикчилигингиз қалай? Қийналмаяпсизми? Қийналаётган бўлсангиз айтинг.

— Қийналаётганим йўқ. Болам катта бўлиб қолди. Ишга чиқяпман. Асрора фронтга совға-салом олиб бораётган делегатлар билан кетди. Асроранинг ўрнига вақтинча звено бошлиғи қилишди. Дадам соғайиб кетдилар. Опанг билан даданг у бечоранинг ўлимини кўп кутишди. Опанг даданинг бисоти кўп, деб ўйлайди. Улар ўйлаган бойлик йўқ бизда.

Низомжон: «Дилдор Асроранинг ўрнига вақтинча бўлса ҳам лойиқ топилибди, демак, дуруст ишлаётган экан-да! Дилдор бир иш қилса астойдил қилади. Акамнинг гапи тўғри. Бизнинг уйда мусича ёлчимайди-ю, Дилдор ёлчирмиди. Яна озроқ уйда турганида одамгарчилкдан чиқарди. Кетгани дуруст бўлган экан. Яна сафга, тенгдошларининг сафига кирипти. Акамнинг дарағи чиқиши ҳам унга қанот бўпти»,— деб ўйлади.

Шу пайт Зебихон тўр саватда ҳандалак, бодринг олиб ўтаётган эди, Низомжон уни тўхтатди:

— Зебихон, баққа келинг, танишиб қўйинг, Дилдор билан.

Зебихон кслиб қўлидагиларини сўрига қўйди-да, Дилдор билан кўришди.

Дилдор унга ажабланиб қаради-да, кулиб юборди. Унинг кулгисидан хижолат бўлган Зебихон қошларини чимирди.

— Сизни бошқача ўйлардим.

— Қанақа ўйлардингиз?

— Бошқача деб тушунтиришган эди.

Низомжон гапга аралашди.

— Агар опам тушунтирган бўлса, алвасти қилиб тушунтиргандир-да.

Дилдор хахолаб кулиб юборди.

— Жудаям унчалик бўлмаса ҳам ҳар қалай ундан сал берироқ қилиб тушунтирган эди.

— Алвасти бўлмаса ҳам, ажинна, деб тушунтиргандирлар-да.

— Топдингиз, топдингиз.

Кулги баҳона улар орасидаги бегоналик нари кетгандек бўлди.

Тўланбой елкасида кетмон билан келиб қолди. У Низомжонни кўриб қовоғини солди.

— Қанақа беғам боласан. Икромжон тонг қоронгисидан тўқайга кириб кетганича ҳали ҳам дараги йўқ. Бирон жойда йиқилиб қолган бўлмасин. Бир қараб қўйиш керак эди.

Низомжон эрталаб ҳам Икромжон амакини кўрмаган эди. Кечаси кеч ётган, кеч уйғонган эди. У уйғонганда Икромжон ўрнида йўқ эди. Низомжоннинг юрагини ваҳм босди.

— Зебихон, Дилдорга у ёқ-бу ёқни кўрсатиб туринг, Икромжон амакидан бир хабар олиб келай.

У шундай деди-ю, югурганича тўқай тарафга қараб кетди...

* * *

Икромжон Турсунбойни учратган кундан бери тинчлини йўқотган эди. Боласи экан-да, аҳволи нима бўлди, деб ўйлади. Унинг қилмишларини эслаб қаҳр-ғазаб ичида қовурилганди. У ўша кундан бери тўқай кезиб уни

излайди. Тополмайди. У энди Турсунбойни учратса, унинг дилига инсоф солмоқчи, афв сўратмоқчи. Жангга юборишларини, қонли урушда доғни ювишни сўрашга унатмоқчи.

У бу тонг ҳам тўқайга қараб кетди. Бу гал у милтиқ олмади. Оталнк журъати билан уни кўндиришни ният қилган эди.

Ғира-шира тонг ёришиб келаётган эди. Икромжон қамишлар орасида узоқ кездди. Овоз чиқариб ўглини чақирди. Ҳеч қайдан жавоб бўлмади.

Бирдан қамиш қапага кўзи тушиб тўхтади. Секин бо-риб қапа ичига мўраллади. Турсунбой тўзиб кетган тўнни бошига қўйиб қимирламай ётарди. Икромжон ажиб бир ҳаяжон билан тепасига келди. Энгашиб:

— Болам, болам,— деб чақирди.

Аммо Турсунбой жавоб бермади. У ота дийдоридан, сна меҳридан, ёр-биродарлар даврасидан олнса, чақирса овоз етмайдиган жойда қувғин бўлиб оламдан ўтган эди.

Икромжон совуқ танани бағрига босиб, қотиб қолган елкаларидан силлади. Пешоналаридан ўпди. Унинг кўз ёшлари Турсунбойнинг муздек совуқ юзларини ювди. Икромжон кимсасиз тўқай орасида аламларини, ичинни кўйдирган дардларини танидан чиқариб юборгудек бўлиб ўкириб-ўкириб йиғларди.

Турсунбойнинг бари қилмишлари энди жонни билан бирга тапшни тарк қилган эди. Энди у ёлғиз тана бўлиб ота бағрида қолган эди. Энди бу тана отаники эди. У ёшлик пайтларидагидек беозор ухлаётганга ўхшарди. Юзлари норасида юзидек пок эди унинг. Йиғирма бир йил ардоқлаб боққан, шамолни раво кўрмай жонига ўраб ўстирган боласи хонликдан, қўрқоқликдан, она олдидаги ҳеч қачон ювиб бўлмайдиган гуноҳлардан пок бўлолмай, ота қучоғида бегонадек ётарди.

Икромжон йиғлади, йиғлади, йиғидан кўз ёшлари қуриди. Боласининг бошига хашак тўплаб ёстиқ қилди-да, уни аста ерга ётқизди.

Атрофда офтоб яшнаяпти. Янги попуқ чиқазган қамишлар ел билан ўйнашяпти. Осмонни заминда қайчига ўхшаб турна карвони қўй ҳайдаган чўпондек қурелаб ўтяпти? Осмон шу қадар сўнгсизми? Унинг ортида нималар бор? Бу зангори йўл қай томонга олиб боради? Қизиқ! Турналар қайга учаётганики?

Икромжон телбага ўхшаб то турналар уфққа сингиб кетгунча қараб турди. Бирдан сесканиб яна ерда ётган боласига қаради. Тўнини ечиб устига ёпти-да, бир тиззалаб чўкка тушди-ю, қўлтиқтаёғи билан ер ўя бошлади.

У ўғлига, ягона ўғлига гўр қазирди.

Боласи уйда умрини яшаб ўлса бўлмасмиди? Юрт нызат билан уни сўнгги йўлга кузатарди. Одамлар давра қуриб кўз ёш тўкиб қабрга қўярди. Энди у тўқайдан чиқолмай, шармандалик, юзи қоралик билан жон берди. Унинг гўри ҳам бошқаларникига ўхшамасди. Гўри кетмон билан эмас, қўлтиқтаёқ билан қазиларди.

Икромжон ҳам алам, ҳам нафрат билан гўр қазирди. Баҳор селлари мағзи-мағзига синган ер қўлтиқтаёқ учига бир кафтдан илиниб чиқарди. Икромжон қора терга тушиб кетди. У қабрни тизза бўйи қазиганда ҳали офтоб ўчмаганди. У қаддини ростлаб яна осмонга қаради. Осмон тоза. Унда на қуш учар, на булут сузарди. Ёнига қаради. Унинг чопони тагида Турсунбой ётарди. Икромжон бир дам унга ҳасратли боқиб турди-да, яна ер ўйишга тушиб кетди.

Офтоб сўнди, уфқда қип-қизил шафақ ёнди. Қамишлар учи ўчаётган шам сўхтасига ўхшаб қолди. Икромжон қабрдан чиқиб терлаб турган танидан яктагини ечди-да, Турсунбойни ўради. Аллақандай ғайри табиий куч билан уни икки қўллаб кўтарди-да, бир тиззалаб сурилиб қабр олдига келтирди.

Чўл устини аста қоронғилик босиб келаётган ёз оқшомида ота ўз боласини шонсиз, шарафсиз, маросимсиз қабрга қўйдди. Лой аралаш тупроқ тортди.

Ой синган қизил лагандек бўлиб бўзариб чиқди. У секин-секин ҳаволаниб терак бўйи кўтарилди-да, қимирламай осилиб қолди. Бирин кетин юлдузлар кўзи равшанлана бошлади. Осмони замида арава орқасидан кўтарилган тўзондек бўлиб сомончи йўли кўринди.

Икромжон қабр тепасидан кетолмади. Ҳар гал ўридан туриб кетмоқчи бўларди-да, яна фарёд уриб ўзини қабр устига отарди.

Ой ёритиб турган тўқай яланглигида Икромжон қабрни қучоқлаб ётаркан, кимдир унинг елкасидан кўтарди.

— Дада, дада, турнинг, кетамиз.

Низомжон кўпдан бери унинг аҳволини кузатиб турарди. Фарёдига чидаёлмай охири зўрлаб бўлса ҳам олиб кетишга аҳд қилган эди.

— Юринг, юринг, кетамиз. Энди бас. Қетайлик.

Икромжон бош кўтариб унга қаради. Ҳеч нарса демай судралиб бориб қўлтиқтаёғини олди-да, чайқала-чайқала олдинга тушиб кетаверди.

То тўқайдан чиқишгунча ҳам улар бир-бирларига чурқ этиб оғиз очишмади.

Низомжон нима дея оларди?

Икромжон нима дея оларди?

Икромжоннинг бағрини куйдираётган алам бу поёнсиз тўқайларга, ой нури ожиз ёритиб турган сўнгсиз чўлларга снғмасди...

Низомжон алламаҳалгача Икромжон амакини, Жапнат холани ўйлаб ухламай ётганидан эрталаб жуда кеч уйғонди.

Чодир туйнугидан офтоб ўтиб, унинг думалоқ нури бордон устида пиёладаги чойдек қалқиб турарди. Икромжон ҳали ҳам пишиллаб ухлаяпти. Унинг бунақа одати йўқ эди.

Икромжон ҳамиша тонг ёришмай уйғониб, бир тиззасини қучоқлаганича қимирламай ўтирарди. Нима бўлди? Низомжон бунинг сирини билади. У чарчаган. Ҳолдан тойган. Айниқса, кечаги даҳшатли ҳодиса уни оёқдан йиқаёзган эди. Майли, ухласин. Мириқиб ухласин. Унга осонми?

Низомжон бордонни шитирлатмай оҳиста кийиниб чодирдан чиқди.

Осмонда қиттак ҳам булут йўқ. Шамол ҳам эсмайди. Бак тагидан кўтарилаётган кўм-кўк тутун буралмай тикка осмонга ўрлаяпти. Худди сўнгсиз осмонга кул ранг юмшоқ устун тираб қўйганга ўхшайди.

Сўрида Тўланбой боласини ёнига ўтқизиб нималардир деяпти. Бола бурнини торта-торта кўзини ишқаб ҳиқиллайди. Тол тагида ўтирган Зебихон билан Дилдор қотиб-қотиб кулишарди.

Низомжон улар олдига ювуқсиз боришдан андиша қилиб кружкада сув олиб чодир орқасига ўтиб кетди-да, белбоғига артина-артина сўрига яқинлашди.

— Нима гап, нимага йиғлаяпти бу?— деди Низомжон Тўланбойга.

— Сўрама, божа. Жияинингни бирпас кўтарган эдим, пақ манави қиёмат қилворди. Қизғаняпти.

Низомжон болага қараб илжайиб қўйди.

— Йиғлама, ўғлим. Уруш тамом бўлганда Низом поччанг бир дўппи ҳолва олиб беради. Маза қиласан. Эртага ўзим сенга битта вайвоякнинг боласини тутиб бераман.

Боланинг кўзлари яшнаб кетди.

— Уруш қачон тамом бўлади?

— Яқинда тамом бўлади. Аскарликка кетганларнинг ҳаммаси ҳолва олиб келишади. Ҳу, бир марта сенга иккита печине берган эдим-ку, ўшанақа печинедан анча олиб келишадди. Менам ейман, сенам ейсан.

Бола Дилдорнинг қўлидаги ўғлига ўқрайиб қараб қўйди.

— Унга бермаймиз-а.

— Озгина берамиз. Бўптими?

Низомжон ота-боланинг гапларига кула-кула тол тагига қараб кетди. Дилдорнинг қўлидан жияинини олиб осмонга ташлаб ўйнатди.

Тўланбойнинг хотини дастурхон ёзиб, чой дамлаб келди. Тўланбой қўлини ювиб юқорига чиқаркан, у ёқ-бу ёққа қараб олди.

— Амакнинг кўринмайди. Далага чиқиб кетганми?

— Йўқ, ухлаяптилар.

— Э, уйготмайсанми. Фафлат босиб ётаверадими.

— Майли, ухласинлар.

— Ҳализамои. Тога келиб қоладилар. Уйғотиб чиқ.

Низомжон ўрнидан туришга туриб қўйди-ку, уни қандоқ қилиб уйғотиш кераклигини билмай ўйланиб қолди. Кейин болани қўлига олиб чодир ичига кириб кетди.

Икромжон ҳамон ухларди. Низомжон болани унинг ёстиғига ўтқазиб қўйди. Бола Икромжон ҳар пишиллаганида қимирлаётган мўйловига қараб турди-да, бирдан икки қўли билан ушлаб тортди. Икромжон чўчиб кўзини очди.

Аввалига ҳайрон бўлиб болага қараб турди-ю, кейин илжайиб ўзи унга мўйловини тутиб берди. Бола мўйловидан, қулоғидан тортиб роса қийқириб ўйин қилди.

Икромжон бошини кўтариб, болани худди укпарини

ушлаётгандек авайлаб кўлига кўтарди-да, сурилиб кўлтиқтаёгини олди.

Низомжон уларга қараб қимирламай турарди. Икромжон болани бағрига босганича ташқарига чиқди.

Дилдорнинг чўлга келганига икки кун бўлган бўлса, шу икки кундан бери унинг боласи каттанинг ҳам, кичикнинг ҳам эрмаги бўлиб қолган эди. Тўланбойнинг ўғли бу ердагиларнинг меҳрини шу бола олиб қўяётгандек ҳамон дадасининг пинжига кириб, унга хўмрайиб қараб турарди.

Икромжон сўрига ўтираркан, болани тўнига яхшлаб ўраб олди-да, афсуслангандек деди:

— Сенга берадиган биронта қанд ҳам йўқ.

Тўланбойнинг пинжига тиқилиб ўтирган бола секин суғурилиб чиқди-да, Икромжоннинг толга тираб қўйган кўлтиқтаёгини олиб қочди.

— Мана бўлмасам, мана бўлмасам.— Бола шундай деб қочаркан, чодир олдига етганда уни от қилиб миниб олди.— Чу, ҳа, чу!

Ҳамма баробар кулиб юборди.

Тўланбойнинг хотини унга мушт ўқталди. Бола тилини чиқариб масхара қилди.

— Бу ўлгур ҳаммани ўзиники қилиб олган эди-да, Ичи куйиб кетяпти.

Тўланбой одати бўйича салмоқланиб гап бошлади:

— Э, хотин, сен буни айтасан, бу бола-ку. Мен капкатта, лўмбоздек пайтимда, акам уйланганда уни келиндан қизғонганман. Тўйда, чимилдиққа келин-куёв олдига кириб олиб эрталабгача чиқмаганман. Акам раҳматлик чимчилайвериб сонимни моматалоқ қилиб юборган. Ухлаб қолганимда янгалар айвонга опчиқиб қўйишипти. Эртасига ҳам кирмоқчи эдим, дадам бир шапалоқ урганлар. Ушанда келин аямни бир ойгача ёмон кўриб юрганман.

Бу гап ҳаммадан ҳам Икромжонга таъсир қилди. Кулавериб кўзлари ёшланиб кетди. Тўланбойнинг хотини ўпкали оҳангда деди:

— Гапингиз қурсин, қаёқдаги бўлмаган гапларни тўқийсиз.

— Э, рост, хотин, рост. Самовардаги акамнинг улфатлари мени гапга солишарди. Акам келин аямни

қанча ўпганини точний айтиб берардим. Қип-қизил жинни экаиман.

— Жинниликка жинни эдинг. Жуда шум эдинг, Тўлан. Эсингда борми, ҳамма сендан безор эди. Кўп расво ишлар қилардинг. Бир кун нима қипти, денг. Масжидга кириб тахорат обдасталарга бир ҳовучдан қалампир ташлаб чиқипти. Кечқурун масжидда қиёмат бўлиб кетди. Сўфи дод дейди, домла нмом дод дейди. Намозхонларнинг биронтаси ерга ўтиролмади. Масжидни бошга кўтариб бақириб у ёқдан-бу ёққа югуришди.

Тўланбой думалаб-думалаб кулди.

— Ушаида бировга айтмагансан-а, Икром. Маладес одамсан.

— Шу боланг ҳам ўзингга ўхшаган чиқадиганга ўхшайди.

Тўланбой керилиб кулди.

— Узимга ўхшамаганига қўймайман ҳам-да. Бунн ўзим туққанман.

Кулги, ҳазил билан нопушта ҳам тугади. Низомжон чодир орқасида қўлтиқтаёқни от қилиб миниб юрган болани тўқайгача қувиб бориб таёқни олиб келди.

Ҳамма ўз ишига қараб кетди. Ҳамма кетди-ю, Икромжон болага алаҳсиб ўтираверди. Охири Дилдор келиб болани олди.

— Амаки, бера қолинг, сизни чарчатиб қўяди. Бу васнига ўрганиб қолган-да, ишга кетганимда дадам билан қолади. Соқоли бор кишини кўрса ўзини отаверади.

Дилдор уни олиб кетаётгани ҳамки, у калласини қийшайтириб Икромжонга қараб қийқиради. У ҳар қийқирганда лабларидан сўлак оқиб, оғзи бир тарафга қийшайиб кетади.

Икромжон тўнини тузатмоқчи бўлган эди, кўпдан унутилган, аммо қадрдон бир ҳид димоғига урилди.

Бу она сути, мурғак бола ҳиди эди. Бу ҳид яшариб келаётган олам, отаётган тонг, эрта кўкламда қирдан келадиган илиқ шабада, янги новда қўйган тол пўстлоғи, тош урилиб тушаётган сув тўзони, ёмғирдан кейин чарақлаган офтоб ҳидига ўхшарди.

Икромжон бир дам кўзларини юмди-ю, ҳузур қилиб нафас олди.

Боятдан бери тол шоҳида чуғурлашаётган чумчуқлар гурр этиб дастурхонга ёпирилди.

Чодир ичидан бола йиғиси келди. Икромжон беихтиёр ўрнидан турди-ю, ўша тарафга юра бошлади. Дилдор бола кўтариб чиқди. Бола йиғидан тухтаб Икромжонга талпинди.

Икромжоннинг юзларида, кўзларида бир чиройли табассум порлаб кетди.

ХОТИМА

Инсон боласи не кунларни кўрмайди?!

Ҳар бир одам ўз гами билан бўлса, ҳаётдан кўз юмиб кетганларга умр бўйи мотам тутиб ўтса, бу моддий олам шу кунларга етолармиди?

Ҳаёт тўлқини ожизларни қирғоққа иргитиб ташлайди. Оқимга қарши суза олганлар, тўлқинни эгарлаганларгина эртанги кунга етиб келади.

Ер куррасида чумолидек меҳнат қилаётганлардан кўра, тупроқ тагида ётганлар кўп. Ер қатлами одам суякларига тўлиб кетган.

Аммо ҳеч бир инсон оёқ тагига қараб яшамайди. Олис уфқларни мўлжалга олиб йўл юради. Уни ҳамиша эртанги кун, яшаш, ёшариш, яратиш иштиёқи оёққа турғизган.

Инсон кўзидан оққан ёшларни жамласа уммонлар пайдо бўларди. Бу уммонлар жаҳонни фарқ қиларди.

Ерни кўз ёши эмас, пешона тери яшнатган. ✓

Инсоннинг ҳаётдан илинжи кўп. Ноумид шайтот, дейдилар. Кўнгилга тасалли берувчи, одамни ҳамиша оёққа турғизувчи, ўйлатувчи, курашга чорловчи чигил жумбоқлар кўп бу оламда.

Ҳаётнинг жами аччиқ-чучугини татиган, айрилиқларга фил бўлиб бардош берган Икромжон учун ҳаётнинг ҳам чигил, ҳам порлоқ саҳифалари бор эди.

Низомжон!

У Икромжонга ўғил бўлди. Унинг қўш қаноти бўлди. Икромжон бу бақувват қанотларда бургут парвози билан олис, нурдек тиниқ, беғубор уфқларга уча олади.

Бу қанотлар уни ҳаётнинг янги манзилларига олиб боради...

Бугун ҳам ҳаво очиқ.

Низомжон билан Зебихон Дилдорни кузатиб арава изи тушган чўл бўйлаб кетишяпти.

Икромжон йўл бошида қўлтиқтаёғига суяниб уларнинг орқасидан қараб қолди.

Уфқда уч нуқта қолди.

Бу—Низомжон, бу—Дилдор, бу—Зебихон.

Пардек енгил оппоқ булутлар чети ботаётган офтоб тўғида худди кимхоб парчасидек лов-лов ёнади. Икромжоннинг кўзларини қамаштиради. Ёнади, ёлқинланади.

Тошкент — Фарғона, 1964 йил